प्रवेश सं०

विषय: कर्मकाण्ड

क्रम सं०

नाम वर्षादीधिति: स्मृतिकौस्तुभे...

ग्रन्थकार

पत्र सं० १-७१, ७१-१२४, १-५०, १-८१, १-१२०

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ)

पंक्ति सं० (पृष्ठे)

आकार: १०.३ x ४.५

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

वि० विवरणम्

अ. पु. २

सी० एस० यू० पी०—५७ एस० सी० ई०—१२५१—५० ०००

12212

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(३) वर्षदीधितिः

दं पवित्रं पापनाशनं पूर्वजन्मार्जितैः पापैरिहजन्मार्जितैरपि। आगामिजन्म
भिश्चैवमुच्यते नात्र संशयः॥ ॥भगवान्॥ ॥तस्मात्त्वमपि राजेंद्र कुरुत्वे
दं व्रतमुत्तमं। मुक्तस्त्वं सर्वपापेभ्यो आपन्द्यश्चाविमुच्यसइति॥ ॥तथा
स्तेत्तनमस्कारव्रतोद्यापनमुक्तं ब्रह्मांडे॥ अषाढस्यासितपक्षेएकाद
श्यां समाहितः। संकल्पदेवदेवस्यपुरतश्चक्रपाणिनः। ममरत्नन सं
स्कारव्रतस्यपुरुषोत्तम। निर्विघ्नन व्रतसंगं कुरुत्वंह्मपपापाहर पापपं

स्क॰कौ॰ विमुक्तेमायाविषस्यभाजनं। व्रतेनानेनसुप्रीतोसमुद्धरजगत्पते। इतिमंत्र
स्त्रमनसाकान्निवेद्यतुसमाचरेत्। प्रातःस्नात्वाव्रतंकुर्याद्धोमध्याह्नेतदा
मुनेःपश्चात्स्नानंभुंजीतकृत्वातुलघुभोजनं। अनंतेनवदेत्कापिनतुध्या
येत्कथंचन। देवतावर्जियेद्धोमंतन्मंत्रेणतुकारयेत्। अतिथिंपूजयेन्नित्यं राम॰
यात्रामनुसारतः। कार्त्तिकेमासिसंप्राप्तेपौर्णमास्यांततःपरं। संस्था
प्यकलशंपूर्णंसवस्त्रंसपिधानकं। विष्णोश्चप्रतिमांतत्रपूजयेद्धिसु

नामिकां। अनंतोदेवतासूक्तेनपूजयेदुपचारकैः। नामभिःकेशवाद्यैश्च
स्वांगपूजाविधानतः। नैवेद्यांतंसमभ्यर्च्यकुर्यात्स्नानतर्पणं। पौरुषेण
सूक्तेनतिलगोधूमतंडुलैः। शंखेनापूरितेनाथतिलगोधूमतंडुलैःधृ
ताहृताघ्यमन्त्र्यर्घंविष्णोर्निवेदयेत्। देवदेवजगन्नाथसर्वव्रतफलप्र
द। व्रतेनानेनसुप्रीतोगृहाणार्घ्यंमयार्पितं। पौरुषेणापिसूक्तेनसमा
हुत्वाचपेहुनेनचरुणानिल्वव्रीह्याद्यैःसमिधाभिःपिषामहा। होमन्नोपं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स॰कौ॰ समाप्याथपूर्णाहुतिमतःपश्चादाचार्यंपूजयेत्अश्वाद्यागोमिथुनंगुरोः
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छतंविंशतिपंचवादक्षिणांचयथाज्ञातमाग्य
स्त्रीयादौ।ग्रायसततः अनुज्ञातश्चतेभ्यावैस्वयंभुंजीतबंधुभिः।इदंव्रत
महापुण्यंपापारण्यदवानलं यायवंपनत्तु।लेशोयापाश्चितरणाद्ध्रुवं।स
र्वपापहरंनृणांसद्यो।विष्णोःप्रसादनं।नानेनसदृशंकिंचिल्लोकेषुत्रिषु रा॰स॰
विद्यते।सर्वेषामाश्रमाणांचविहितंश्रुतिचोदितं।नारीणांसधवानांच

विधवानांविशेषतः।सर्वेषामपिपापानांप्रायश्चित्तमिदंभवेदिति॥अ
थरुद्रव्रतेतल्लक्षणविधानं॥ ॥तत्रादौतदारंभविहिताप्रजोच्यते॥देवदेवज
गन्नाथप्रार्थयेहंजगत्पते।तवाहंप्रीतिभावेनलिंगेस्मिन्संनिधोभव॥आ
वाहनं।कांतिस्वरमयंदिव्यंनानारत्नविभूषितं।अनेनत्वर्पितंसेपुत्कमा
सनंप्रतिगृह्यतां॥ ॥आसनं गंगादिसर्वतीर्थेभ्यामयाप्रार्थनयाहृ
तं।तोयमेतत्सुखस्पर्शंपाद्यार्थंप्रतिगृह्यतां॥ ॥पाद्यं।वरुणपयत्नपुरस्थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्व॰ पो॰ जापालनतत्परः नमो माहात्म्यदेवाय गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते॥ ॥अर्घ्यं
पाटलोशीरकर्पूरसुरभिस्वादुशीतलं तोयमाचमनीयार्थं निर्मितं प्रति
गृह्यतां॥ ॥आचमनीयं॥ पंचामृतं मयानीतं पयो दधि घृतं मधु
शर्करासमायुक्तं गृहाण॥ ॥त्रिपुरांतक॥ ॥पंचामृतं॥ ॥मंदाकिन्याः समानीतं
हेमांभोरुहवासितं। स्नानाय ते मया भक्त्या नीरं स्वीक्रियतां शिव॥ ॥स्नानं॥ ॥ राम॰
सर्वभूषाधिके सौम्ये लोकलज्जानिवारके मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रति

गृह्यतां॥ ॥वस्त्रं॥ ॥महादेव नमस्तेस्तु त्राहि मां भवसागरात्। ब्रह्मसूत्रं
सोत्तरीयं गृहाण पुरुषोत्तम॥ ॥यज्ञोपवीतं॥ ॥मलयागुरुसंभूतो घन-
सारं मनोहरं॥ हृदयानंदनं चारु चंदनं प्रतिगृह्यतां॥ ॥गंधं॥ ॥रंजिताः
कुंकुमेनैव अक्षताश्च शोभनाः॥ त्राहि मां सर्वपापेभ्यो गृहाण वृषभध्वज
॥ अक्षताः॥ माल्यादीनि सुगंधीनि मालत्यादीनि वै प्रभो। मयाहृतानि
पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यतां॥ ॥पुष्पाणि॥ वनस्पतिरसोद्भवो दिव्यो गंधाढ्यः सु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृतिः शक्तिलोकस्य प्रविश्यते ॥४६॥ व्रतमेतन्महालक्ष्मास
र्वकामफलप्रदं ॥ प्राकसाप्य विधिवत्स्य कल्पमानं समाप्य
ते ॥४७॥ भाद्रे मासि सिताष्टम्यां मारंभे स्य विधीयते प्रा
तः षोडशाकं त्वक्षप्र कृत्वा प्रांविक रोमुखं ॥४८॥ गंडषाव
रागांतदत्तमंत्रस्नानं तत्वैव च ॥ मुखप्रक्षालनं चैव कृत्वा
चमरवतीताः ॥४९॥ तं तु षोडश सूत्रसंस्थिदं ग्रंथि षोडश

संस्थिदं ग्रंथि षोडशसंयुतं ॥ मालती चंपक कर्पूर चंदनागु
रुचर्चितं ॥५०॥ इन मोक्तं महालक्ष्म्यै प्रतिनं ध्यातिमं
त्रितं। अन्नं धान्यं धनं धर्मं कीर्तिमायुर्यशः श्रियं ॥५१॥
तुरगान् दंतिनः पुत्रान् महालक्ष्मी प्रयच्छते। मंत्रेणा
नेनवधाय दोरकं दाति सोकरे ॥५२॥ कांडानि षोडशादा
य दूर्वा पाख्वा कृतानि च एकचित्तः कथ्यां कृत्वा पक्वमे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्क॰ कौ॰ च महादेवाय रुद्राणामनेकशः ॥ नालिमेनिश्चयः देव भ्रामितोहं त्वयाधुनः क
थयस्व महादेव यत्कोप्यं व्रतमुत्तमं ॥ ॥शिव उवाच ॥ शृणु नारद यत्नेन व्र
तानामुत्तमं व्रतं । रुद्रवर्तिमहापुण्यं सर्वोपद्रवनाशनं । सुखसंस्य शंक
चैव पुत्रपौत्रसमृद्धिदं ॥ शंकरस्याति तुष्टिकं शिवलोकप्रदं शुभं स्वभक्तोस
हसंबंधं महास्नेहकरं परं । शृणु नारद यत्नेन गिरीशाय तुष्यति दीपानां राम॰
लक्षं यस्तु कुर्यात्परमधार्मिकः यावत्कालं प्रज्वलंति दीपास्ते लिंगसंनिधौ

लक्षरोमप्रमाणस्तु दाता स्वर्गे महीयते । कालक्रमेन समायुक्तो दीपादतः
त्रिवाल्पधः सुरलोके च कैलासे तिष्ठति शिववत्तपः ॥ एवंविधव्रतः सोत
दीपाख्यं द्विजसत्तम । अधुना संप्रवक्ष्यामि पूर्वं वै कथितं तव । तत्कृत्वा कृत
कृत्याः स्युः देवासुरनरेश्वराः ये वै तान्यान कुर्वंति ते त्वाताः दुःखभागिनः रु
द्रवर्तिसंमतात्यातिशिवलोके सुव्रत ॥ अतएव सदा कार्यं व्रतमेतत्सुरे
श मया ख्यातं व्रतमिदं किमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥ नारद उ॰ ॥ केन वार्णं व्रतमिदं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्कं॰ कौ॰ कश्यपस्य समाहृतः। प्रज्ञाविधिं वमे ब्रूहि उद्यापनविधिं वद॥ ॥ईश्वर उवा
च॥ शृणु नारद महाभाग यत्वं प्राप्तुमिहार्हसि। तदहं ते प्रवक्ष्यामि विस्तरे
ण महामते। हिमाचलस्य तटे रम्ये उज्ज्ञेति पुरी शुभा। तस्यामासीत्सुगंधा
च वारस्त्री सातिसुंदरी तया शुल्कं कृतं द्रव्यं अर्द्धं वसु दुःसहं। सुवर्णा
नां शतं शस्य प्रतिज्ञा कृतवती तथा। युवानश्च तया विप्रा शिताश्च सुगंधया रा॰म॰
कदाचित्सा गता हिमांके कौतुकाविष्टमानसा। ददर्श च मनोरम्यां ऋषिभिः प

रसेवितां। केचिद्ध्यानपरा विप्राः केचिज्जपपरायणाः। केचिद्वेदार्चनेति
पके चित्तविह्वलाः प्रपूजने। तेषां मध्ये वसिष्ठो हि तया दृष्टो महामुने। उपद्र
ष्टा नु सर्वत्र कुशलो नीतिमार्गवित्। तस्याः धर्मभवे बुद्धिर्भाविपुण्यबला
न्तदा। विगता नृणां ज्ञात्वा वने तस्या रम्य व्रतं चरेत्। आहो मासि तथा चान्ते वा नु
मोस्य कथायेवा॥ एकस्मिन्पारणे काप्यपारणं च तथा पारणं उपवासो धार
णं स्यात्पारणे भोजनं भवेत्। अष्टौ नरस्त्वं देघाद हंमेदेवापतन्मना॥ सम॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्कं॰ कौ॰ सोमासितानंदवुउद्यापनंबुधः।चातुर्मास्यव्रतीचैवमासिमासितुकार
येत्।प्रतिमासमुद्यापनमेदऽसमर्थःउपवासदिनप्राप्तेपुरुषाहेकारये
त्पुरा आचार्यंवरयेत्पश्चाद्ब्राह्मणांश्चततःपरं।कुर्यात्तुप्रतिमांपश्चाल्ल
क्ष्मीनारायणस्यवाभूत्वाकुंभेतुसंस्थाप्यचयजेन्निशिभक्तिपंचामृतै
स्तथापुष्पस्कलसादलसंचयेः।मालतीकेतकीभिश्चमल्लिकाकुसुमैस्त रामः
था रात्रौजागरणंकुर्यात्पुराणकथनादिभिः।प्रातःकालेसमायातेब्राह्

मणांस्तुनिमंत्रयेत्।पश्चात्संध्यादिकाःकृत्वादेवपूजांसमापयेत्।पश्चा
दग्निंसमाधायहोमंकुर्याद्यथाविधि।विष्णुसादेतिमंत्रेणजुहुयात्तुतिलो
दनं श्रणपिकारणातमंत्रेणजुहुयाच्चघृतौदनं अथाहंसंमंत्रेणपाय
सेनजुहुयात्ततः लक्ष्मीनारायणोदेवःस्यात्तत्रपेयिदेवता।पूर्णाहुतिंततो
हुत्वाहोमशेषंसमापयेत्। ब्राह्मणान्पूजयेत्पश्चादाचार्यंपूजयेत्ततः॥
एवंकृत्वामहाभागब्रह्माहमादयातकैः।मुच्यतेनात्रसंदेहस्तस्मात्कु

स्क॰का॰ रमहाव्रतपुरात्रेतायुगे राजन्‌किष्किंधानगरेऽभवत्‌॥ वालिश्च सुग्रीवश्चै
व प्रबुधा तेपरस्परं वाली जहार तारां तु भार्यां सुग्रीवस्य वै। कदाचिद्दैव
योगेन रामो लक्ष्मणसंयुतः जानकीमार्गणार्थाय किष्किंधोपवनं ययौ
रामाय कथितं सर्वं सुग्रीवेणात्मपन्नततः चिछेद राजेंद्र रामस्तान्सप्तता
लकान्वाणेनैकेन रामोऽपि जघान समरं रहे। सुग्रीवाय ततस्तारां ददतावा राम॰
ज्यम्प्यपेवयत्‌॥ सुग्रीवः प्रापवान्‌ ह्यो हत्वा वलिनमग्रजं॥ सुग्रीवो राघवा॰

दिष्ट: कृत्वा धारणापारणां॥ हेमाद्रिवंतु नक्तं तेन व्रतस्य प्रभावतः॥ विमुक्ते
स्तद्दाद्दोषाज्जन्मा से: पातकैरपि॥ नारदोऽपि पुरा राजन्पूर्वजन्मनि श्रूद्रजः
ब्राह्मणोरुपदिष्ट: संश्रुत्वेधारणं। सर्वपापविनिर्मुक्तस्तद्व्रतस्य प्रभावतः
जितेंद्रियस्ततो भूत्वा ब्रह्मपुत्रत्वमाप्तवान्‌। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्याद्धार
णापारणा॥ इंद्रियाणां वशार्थाय सर्वपापप्रशांतये। तस्मात्त्वमपि राजेंद्र
कुरुष्व व्रतमुत्तमं॥ किं दानेन तपसा किंवा किमन्यैर्व्रतसंचयैः॥ धारणापारणा॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ कौ॰ कृत्वा चैतानामुत्तमे व्रतं ॥ सर्वपर्वेषु तीर्थेषु सर्वदानेषु यत्फलं तत्फलं स
मवाप्नोति कृत्वा धारणपारणे । इदं व्रतं महापुण्यं तपसामुत्तमं तपः ॥ शिवि
ष्यं च महाहत्या चैतानामुत्तमे व्रते ॥ जन्मैरपि कृतं यच्च पापं मुक्ता खगा नाः ॥
वेलं तस्मादपापानि दहत्येव न संशयः ॥ देहांते परमं स्थानं स व्याप्नोत्यनं राम॰
तं विशेत् ॥ इदं व्रतं महापुण्यं पवित्रं पापनाशनं ॥ पठतां शृण्वतां चैव सर्वदाति
परमां गतिमिति मासोपवासव्रतोद्यापने तत्र यद्यपि द्वादश्यां विहितं तथापि

के नापि कारणेन तत्र तत्र संभवे पूर्णिमास्यामपि तत्कार्यं कार्तिके चैतन्माससा
मोद्यापनकालत्वेन पूर्णिमास्यामत्र तद्विधानात् । उद्यापनविधिश्च पाद्मे कृ
त्वा मासोपवासं तु यथोक्तविधिना नरः या नारी वा महासाध्वी वा सकृदेवं समर्च
येत् । अनेनाधिकमेवं तु व्रतं त्रिंशद्दिनैरिदं । कृत्वा मासोपवासं तु संयतात्मा
जितेन्द्रियः । ततो वैयं तवैष्णवं पद्मरश्मिं तमद्वयं ॥ पूजयेत्पुष्पमालाभिर्गंध
धूपविलेपनैः । वस्त्रालंकारतांबूलैश्चान्यैश्च नरः स्नापयेत्तं हरिं भक्त्या तीर्थे

स्क॰को॰ चंदनवारिभिः। चंदनेनागुरुसौगंधधूपपुष्पैरलंकृत्वा नानावस्त्रदानादिभिश्चैवभोजये
द्विजोत्तमान्। दद्याद्दक्षिणांतेभ्यश्चशिपसत्तमापपेता। एवमात्तमापपित्वातुविस
र्जयेद्वयस्त्रवा। एवंचैवकृत्वानुमासंरामाभक्तियुक्तेनशक्तितः। एतदर्धार्द्धस्यदत्तस्यतत्राचपः
पृष्ठाप्यस्यविसर्जयेत्तमापनमितिमातिलोम्यनाव्यपुश्चैवांधः। एवंमासोपवासंतु
कृत्वाभ्यर्च्यजनार्दनं। भोनायफलान्याहिजोश्चैवविधकलोकेमहीपते। एवंमासोपवास
हिमपकत्वात्रयोदशरत्नानैविधिनापेननघराण। कार्यपंकेस्सवेतरंएकादश्यामेवा ।१०

चितः पूजयित्वावस्त्रेणमावागतुतयाहारिस्मर्पयित्वाश्चाभर्वाधगस्तयानता।
नुभोजयेद्धानसंस्कारपुरस्सरं। विशुद्धकलवदारिक्षानविप्रपनननतसुएनाप
त्रपित्वाहिज्ञास्सपान्नीजपित्वात्रयोदश। तावंतिवस्त्रपुराणनिभोजनाच्छादना
निहानिसत्राणिविप्रसत्त्राणिगोचेपाहा। दृष्यावेविद्धजपुत्रम्यः पूजापित्वायणाम्
यततोनुपूजयेत्तमाशाम्भोस्तराणसंप्रयुक्तोश्रेष्टमासोपधानामलेकृत्वाकारयित्वा
त्मनोमुक्तिकांचनोतुसश्रातातः मेस्कतस्यांतुशायाणां सनंपादकेछत्रंवस्त्रंवागंडं

स्म॰कौ॰ पानैरुपविचारितवृषभारितशाखाप्रमुखकल्पेन।एवंशब्दोत्तरकल्पस्य रत्ना।प्रार्थ
पेद्यात्रमोघसंविद्दुलोकंवृता।मह।नराधीमान्प्रतेषु।मान्विष्णोः वामेमुद्रमृडः
इतिवृजसेति।मन्महीतोक्ताःहीमेभीतहीनंद्विजोत्तमाः सवसस्सपधावसंस्कि
क्तितइति।घृतश्चाघस्मय शल्यहानं।मविष्णेनस्माछण्णासमासमघसारहावेरलं १०॥
हुतं।हंसतत्त्वोपतिष्ठेनाग्रमग्डोपधातिको।मध्याह्नपतिपक्षोगंधमपाधिवा
सितासम्मत्रितोउष्णीषमयनमनंगलशपारिकल्पेन।नोवल्लकुंकुमदाहकर्पूर

गरुवंस्नं।पार्श्वपुस्थापवेमखाहि।शपनस्थास्यमवन्तिपुरस्य।कुपकःारके।मंगारस्था
कालेवृपवेचूर्णविनानत।रामामेनोक्षधाहुत्वाब्राह्मणाशे।सपत्नीकापसेपूजा
घांद्यविधिपूर्वकं।मंत्रावस्नामः रत्नैतस्यदिसफलेप्राप्तिपसविसर्जयेत।इति।मज
शप्ताप्रावृषलत्वेवामतसेकादशाहपिविधिरेवंपकीर्तितः।विशेषवाचराते।स्त
म्बमानेनिशा।मघा।तेनोन्मुक्तोपकिंविसर्जनस्यगतेस्थितं।मठात्रयसंचाराय।वल्ल
वाद्यनभाजनो।पुष्पादिर्द्रव्यतस्यसमानसंपुदोविकल्पेन।नमेवपुरुदेवमंतस्य।संस्था

स्म॰ यथेन्दुशय्या पूजयित्वा प्रदातव्या। स्मृतशय्याप्यर्थोदिता। इति। अथ प्रयोगः। देशकालौ
संकीर्त्य मम दंपत्या सह स्ववर्षावच्छिन्नस्वर्गलोकवाससिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्य
र्थं शय्यादानं करिष्ये इति काम्यदानसंकल्पः। प्रेतशय्यादाने तु। अमुकगोत्रस्या
मुकवाससिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शय्यादानं करिष्ये इति काम्यदानसंकल्पः
प्रेतशय्यादाने तु। अमुकगोत्रस्यामुकनाम्नः प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या उत्तमलोकप्रा राम॰
प्त्यर्थं मरणाद्दिनाद्द्वादश्यमेकादशे अहनि शय्यादानं करिष्ये। तदंगत्वेन पात्रपूजनं

शय्यास्थप्रतिमायां लक्ष्मीनारायणपूजनं च करिष्ये इति संकल्प्य वस्त्रालंकारा
दिभिः पात्रं संपूज्य अग्न्युत्तारणपूर्वकं उक्तविधप्रतिमायां आवाहनादिषोडशो
पचारैर्लक्ष्मीनारायणौ पूजयेत्। प्रेतशय्यादाने तु प्रेतप्रतिमायां प्रेतमावाहयामि
त्यवयोडशोपचारैः संपूजयेत्। ततः शय्याशिरःप्रदेशे घृतपूर्णकुंभं निधाय पा
र्श्वतः सप्तधान्यानि निधाय शय्यायां नारिकेलादिफलं च निधाय पूर्ववद्दानफलं
च संकीर्त्य इमां शय्यां सोपस्करां संपूजितां तूलिकोत्तरच्छदसंप्रच्छन्नां लक्ष्मीनारायणप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ए० तिमायुक्तांसुगंधोपधानछत्रकुंभसमधाम्येतावलकर्पूरकुंकुमागरुचंदनदीपिको
पानरछत्रचामरवितानस्त्रासनभाजनजलभाजनतांवूलयात्रफलपत्रकानुपम
हंसंपदद्देइतिपात्रहस्तेजलंप्रक्षिप्यमेत्रंपठेत् ॥ यस्मात्स्वस्मंशपनंकेशवस्यशिव
स्यवा। शय्याममाप्यस्मात्स्यात्तथाजन्मनीतिमेनशय्यादानेनुलक्ष्मीनारायणाय एम०
दत्स्थानेयेनपदोघारणामितिविशेषः। प्रतिग्रहीतास्वस्तीत्युक्त्वादेवस्यत्वेविप्र
निगृह्णीयात्। दाताकृतस्यशय्यादानस्यपूर्णतायेइदंहेमसुवर्णायरिमाणेदक्षि

णांतिनतुभ्यमहंसंप्रददेइतिपात्रहस्तेदद्यात्। प्रतिग्रहीतास्वस्तीत्युक्त्वाइदंक
स्मादुतिवक्तव्यंपठेत्। पश्चात्शय्यांदेवस्यत्वेति। ततस्तेकंदेयजनाशय्यायामुपवेश
येत्। पर्यंकोनांवाचयित्वा[illegible]पसीमर्कस्त्वमस्यगार्येमांकुर्यादितिकौ स भेदविधिशय्या
दानं। एतत्तुसन्यायामेवगोपदयत्नेनोपापनंभविष्य। अथाआः शुक्लपक्षेतुएकाद
श्यांविशेषतः। तदारभ्यचकार्त्तिकांद्वादश्यांतंवेतंचरेत्। गोटेथवापिगोस्थाने
गोमयेनोपलिप्यवा। त्रयस्त्रिंशत्पद्मानिगंधपुष्पैःप्रपूजयेत्। तत्संख्याकानिचार्घ्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्य· गि। नमस्कारप्रदक्षिणाः। तत्संख्याकानि पुष्पाणि ब्राह्मणाय निवेदयेत्। प्रथमे व
त्सरे चैतद्द्वितीये चैवमेव हि। वापेन च तथा भेदः पायसे शेषवर्निमितो। तृतीये मंडुका
न्घारवचतुर्थे गुडमिश्रितान्। पंचमे घृतपक्वांश्च पूर्णा वटकान्षष्ठके। उद्यापनं प्रकुर्वीत
न्नाष्टौ वर्तितचमध्यमे। स्कादस्यास्य पोष्णाय इतधावनपद्मके। अभ्यंगवस्त्राभ
रणैः स्वर्चितैर्ब्राह्मणैः सह पुण्याहं वाचयित्वा तु प्रतिमायां प्रजेद्धरिं। कर्षमात्रसु राम॰
वर्णेन तदर्धार्धेन वा पुनः।। माषमात्रसुवर्णेन वित्तशाठ्यं न कारयेत्। कृतापामि

मिश्रकः। उपचारैः षोडशभिः स्वर्चितां वस्त्रवेष्टितां। प्रतिमां पूजयेत्सम्यग्रात्रौ जा
गरणं तथा। प्रभाते विमले सूर्ये कृताह्निकपरः सरं। अहेः प्रदत्तो विहितं संध्या
वंदनं तदा दिनि संकर्मे त्वकं नसमये। जुहुयात्पायसस्तेन स्वाहाकारैः पुनः पुनः। पु
नहोत्रनाम्नापि पिप्पलस्य समिध्यतः। पायसेन शतेनाष्टेन हुत्वा पूर्णाहुतिं तथा।
ततस्तु प्रतिमां दद्यात्स्वर्चितां वस्त्रवेष्टितां। सवत्सां विधिना धेनुमाचार्याय नि
वेदयेत् ब्राह्मणांश्च पायसैर्भिः षट्संख्यं तु भोजयेत्।। भुंजीत बंधुभिः सार्द्धस्का

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ कौ॰ येगोवचेतसा। इदंव्रतं महायुस्यं सर्वत्तमुनिपुंगवाः इहभुक्त्वा तु विपुलान्स
र्वान्कामान्मनोरथान्। अंते गच्छति सा स्वर्गं कुलकोटिशतैर्युता॥ ॥ अथ
गोदानविधिः॥ ॥ पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम
मेश्वरप्रीतिकामो गोदानं करिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं वृणुयात्॥ ततो वस्त्रादि गम॰
भिः संपूजयेत्॥ तद्यथा करिष्यमाणगोदानप्रतिग्रहितारं त्वामहं वृणे इति व
रं कृत्वा नारायणं ब्राह्मणं आद्यवाच्य नारायणाय नमः इति मंत्रेण पाद्यादिषो

डशोपचारैः पूजयेत्। ततः पश्चाद्गोशरीरे देवता आवाहयेत्। शृंगमूले ब्रह्मविष्णू आवा
हयामि शृंगाग्रे सर्वतीर्थान्यावा॰ शिरोमध्ये महादेवं॰ ललाटाग्रे गौरीमावा॰ नासा
वंशे षण्मुखं नासापुटे कंबलाश्वतरौ नागौ आवाह॰ कर्णयोरश्विनौ आ॰ चक्षुषोः
शशिभास्करावावा॰ दंतेषु वायून् आवाहयामि॰ जिह्वायां वरुणमावाह्या॰ हुंकारे सरस्व
तीमा॰ गंडयोः मासर्तू आ॰ ओष्ठयोः संध्ये आ॰ ग्रीवायामिंद्रमा॰ वक्षसि रक्षांस्यावा॰
उरसि साध्यानावाहया॰ जंघासु धर्ममा॰ खुरमध्ये गंधर्वान् आ॰ खुराग्रेषु पन्नगानाः खुर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰कौ॰ यस्मिमायेषु अशरस्तोगंधर्वान्स्त्रा॰ एषे रुद्रान्स्त्रा॰ सर्वमेधिषुवसून॰ आरोगानेटपि
तन्लोगलेसोमपा॰ वालेख आदित्यरश्मीर॰ गोमूत्रेगंगामावाः गोमयेयमुना॰ दी
रेसरस्वतीस्त्रा॰ दधिनर्मदा॰ सर्पिषिहुताशन॰ उदरेपृथिवीः पयोधरेषुसागरान्कृ
स्त्रशरीरेकामधेनुमा॰ गव्हावेप्रतिष्ठा॰ ततःषोडशोपचारैः संपूज्य॰ आगावोअ
ग्मन्नितिपुष्पांजलिं सर्वत्रपाकेरेयदृश्येवमेरुसमदृढानतथाचहेमाद्रौरौप्यमनु॰पो राम॰
र्वितः यतिग्रहस्तप्रतियोर्चेपितावयच्छति॰ नाउभौगच्छतः स्वर्गंनरकंतुविपर्ययइति॰

ततः सवत्सां गां प्राङ्मुखीमवस्थाप्य दाता पुच्छदेशे बद्धशिखः प्राङ्मुखस्तिष्ठेत्।
याग्रहीता विप्रस्तत्रैव दक्षिणात उदङ्मुखस्तिष्ठेत्। दातायथाचान्तिकनवापु
तमाज्यपात्रेदामायतत्रगोपुच्छेनिक्षिप्य सतिलप्रागग्रेविप्रपाणौचतदक्षिणं
सतिलकुशंपुच्छानिःक्षिप्यजलेक्षिपेत्। तत्रमंत्रः। यज्ञसाधनभूतायाविश्वस्या
घौघनाशिनी॥ विश्वरूपधरोदेवः प्रीयतामनयागवेति॥ केचित्तुगोपुच्छेदे
वर्षिपितृतर्पणंकृत्वावत्सभागापोरागामंत्रेस्तर्पणमिच्छंति। ब्रह्माद्यादेवताः

स॰ को॰ सर्वास्तपयोगुनयस्तथा ॥ असुराःपातुधानाश्च मातरश्चाश्विकास्तथा दिग्पालालोक
पालाश्च ग्रहदेवाधिदेवताः । ते सर्वे त्वम्मि मायांतु गोपुछ्योदकतर्पिताः ॥ विश्वेदेवास्तथा
दित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः । देवाश्च पितृपीठाश्च दानवाश्च सागराः । पातालगा
गरुत्मांश्च वापुराकाशमेव च । दिवि भुवं तारे देवपदयाता लवासिनः । शिवः शिवा
स्तथा विष्णुः शिविह्लिसोः सरस्वती॰ तपोवनानि देवाश्च भगवान्परमेश्वरः ॥ देवो रापं॰
पधिस्तता लक्ष्मीकमस्तस्याधिदेवताः । कपिलः शेषनागश्च तद्वत्कोनंतएव च । त्र

मेघलवराक्षीवा असेरआंतास्त्वनेकशः । चतुर्दशयमाश्चैव येच वामे यमकिंकराः
सर्वेपि पहलराजानः पहिराः पशवस्तथा ॥ स्वेदजोद्भिज्जजाजेसाश्चांडजाश्च जरा
युजाः स्वेदजो अमेपि चनगावायेदिवानिशि विहारिणः । अजागोमहिषीर
पापेवामे पशवस्तथा शांतिदाः शुभदास्ते सर्वे गुच्छोदकतर्पिताः सर्पभाग्रहताप
वशास्त्रघातहताश्चैव संस्कारहिता ये वा रोरवादिषुगामिनः । आचल लव
पर्यंतं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमाता महादयः अतीतकुलको

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्थके ॥ द्वीनांसप्तद्वीपनिवासिनां ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकं ॥ पितृवंशे
मृता ये च मातृवंशे तथैव च ॥ गुरुश्वशुरबंधूनां ये चान्ये बांधवाः स्मृताः ॥ ये मे कुले लु
प्तपिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः ॥ क्रियालोपगताश्चैव जात्यंधाः पंगवस्तथा ॥ विरूपा
आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥ ते पिबंतु मया दत्तं गोपुच्छस्य तिलोदकं ॥
येऽबांधवा बांधवा वा येऽन्यजन्मनि बांधवाः ॥ ते सर्वे तृप्तिमायांतु गोपुच्छस्य तिलो रामः
दकैः ॥ हतास्तेऽवगताः केचित्तृणगुल्मलतास्थिताः ॥ यातनासु च घोरासु जातिषु

विविधासु वः नरकेषु च घोरेषु पच्यंति ते तु ये स्वकर्मणा देवत्वं मानुषत्वं वा तिर्यक्
प्रेतपिशाचतां क्रिमिकीटपतंगत्वं प्राप्ता ये च स्वकर्मभिः ते गोपुच्छतर्पणार्थं यज
लमेतद्ददाम्यहं ॥ ततो सकलप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नापामुकशर्मणाध्यापि
तेऽमुकशर्मणो ब्राह्मणायतुभ्यामिमां सवत्सां सुवर्णशृंगीं रौप्यखुरां नानारत्न
मुक्तालंकृतां ताम्रदोहां रक्तवस्त्रच्छादितां घंटालंकृतकंठां गंधपुष्पमाल्यशो
भितां स्वस्त्यादिसंभवे पथ्यां शक्तिअलंकृतां वा संप्रददे न मम इति वदेत् ॥ ब्राह्मणः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्न॰ कौ मतिगृह्णामीत्युक्त्वास्वस्तीतिवदेत्। ततः कवर्णायेति मंत्रेण यथाशक्तिवाहिरण्यंस
गुलसोदलेदहिरण्योदधारा। कृतस्यगोदानस्यप्रतिष्ठार्थमिदंहिरण्यंतुभ्यम
हंसंप्रददेनममेतिपूर्ववत्ब्राह्मणायदेयात्। ब्राह्मणोधेनुकाविधिविस्तरात्महाभ
रतेज्ञेयः। गोमंत्रौजपेत्। गावोमामुपतिष्ठंतुहेमशृंग्यःपयोमुचः। सुरभ्यः
सौरभेयाश्चसरितःसागरंयथा। गावःपश्यंत्वहंनित्यंगावःपश्यंतुमांसदा। गावो राम॰
स्माकंवयंतासांयतोगावस्ततोवयमितिपठित्वा। गावःसुरभयोनित्यंगावो

गुग्गुलसन्निभाः। गावःप्रतिष्ठाभूतानांगावःस्वस्त्ययनंमहत्। अन्नमेवपरंगावोदे
वानांहविरुत्तमं पावनंसर्वभूतानांरक्षंतिचवहंतिचहविषामंत्रपूतेनतर्पयंतिस
मरान्दिवि। ऋषीणामग्निहोत्रेषुगावोहोमेप्रतिष्ठिताः। सर्वेषामेवभूतानांगा
वःशरणमुत्तमं गावःपवित्रंपरमंगावोमंगलमुत्तमं। गावःसर्वस्यतेलोकस्य
गावोधन्याःसनातनाः। नमोगोभ्यःश्रीमतीभ्यःसौरभेयीभ्यएवचनमोब्रह्मसु
ताभ्यश्चपवित्राभ्योनमोनमः। ब्राह्मणाश्चैवगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतंस्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्क॰को॰ मंत्रास्तिष्ठन्ति हविरस्मन्निष्ठतीति। ऋषिर्होता प्रार्थना मेत्रीयोरन। घृतहोमीरङ्घ्रागावो
घृतयोमोघृतो भ्रवः। घृतनयोहता वर्जीता मेसांजसरागहे। घृतं मेकरूपनिमंघृते
नाभ्यां प्रतिष्ठितो। घृतं मे सर्वतश्चैवायां मध्या वसाम्यहोमित्यत्रत्रानासर्वगः १
न्नमममपतस्याः। अंगमलाद्दो ब्रह्मविष्णवादिदेवताश्चावास्यताभिः सन्योपूजनेका
पेक्षितिकोचित। ताद्देवताऽहमाद्दोमावध्ये। अंगमलेगवानिसेवद्मविष्णु समाश्रि गम॰
तो।। अंगान्येसर्वतीर्थानिस्थावराणिचराणिचशिरोमध्येमहादेवः सर्वभूतमप

स्थितः। ललाटाग्रेस्थितोगौरीनासावंशेचषरामुखः। वंक्त्राभ्यंतरोनागोनासायुग्म
मुपाश्रितौ। कर्णयोरश्विनौदेवौचक्षुषोः शशिभास्करौ। दंतेषुवायवः सर्वेजिह्वायांवर
णः स्थितः।। सरस्वतीवह्नेकारमासपक्षौचगंडयोः। संध्याद्वयंतथोष्ठाभ्यांग्रीवायामि
द्रः समाश्रितः। रक्षांसिवक्षोदेशेतुसाध्याश्चोरसिसंस्थिताः। वनुष्पात्सकलोधर्मः
स्थपंजंघासुसंस्थितः। खुरमध्येतुगंधर्वाः खुराग्रेषुचपन्नगाः खुराणांपश्चिमाग्रेषु
गणाप्सरसांतथा। रुद्राश्च सवलाः पृष्ठेवसवः सर्वसंधिषु। श्योणितटस्थाः पितरः

स्क॰ सोमोलांगूलसंश्रितः। आदित्यश्चपोवालाः पिंडीमस्ताङ्गसंस्थिताः। साहाकारा
वगोमस्तेगोमयेयमुनासंस्थिता॥ क्षीरेसरस्वतीदेवीनर्मदादधिसंस्थिता। हुताशनः
स्वयंसर्पिर्लोमरागानांगुरुःपरः। अष्टाविंशतिदेवानांकोटयोरोमसुस्थिताः। उदरेपृथ
वीज्ञेयासागराश्चपयोधराइति॥ । अथनारोजितानिषधिक्षितिपतौविजित्यदुर्गोवादुर्ग
स्थानिगोविन्दैःकृताहे। ॥श्रीराजवदारदुसंज्ञपस्यतस्यवावालेरविवगिरावमिस्त्व राम॰
नुष्टे॥ गोपानंतेवुल्लतेअवेतस्यामेवपौर्णमास्यांत्रिरात्रंवाएकंदीपदानमुक्तंभवि

ष्यपुराणेमास्यातुसंध्यायांकर्तव्यःकपुरोत्सवः। दद्यादेनेनमंत्रेणप्रदीपांश्चसु
रालये॥ कीटाःपतंगाःमशकाश्चवृक्षाजलेस्थलेयेविचरंतिभूताः। दृष्ट्वाप्रदीपंन
हिजन्मभागिनोभवंतिसत्यंश्वपचाहिविप्राइति॥ ॥अथमार्गशीर्षकृत्यं॥ ॥नि
र्णयामृतेभारते। मार्गशीर्षंतुयोमासमेकभक्तेनसंक्षिपेत्। भोजयेतुद्विजान्भक्त्या
समुच्यतेव्याधिकिल्बिषैरिति॥ कृतविधानेमत्स्यस्वातिमेचक्रंचमेधाताभाजयेवृधः
अमृतेचैवमासिअश्वमार्गशीर्षेनमःइत्यादि। अत्रहस्तापदमेवसंपत्तौव्रतमुक्तंशि

स्म॰कौ॰ वाहसे। कालाष्टमीतिविशेषात्कार्तिकस्यासिताष्टमीतस्यामुपोषणंकार्यंतथाजागरणं
निशितिभैरवस्यतुकर्तव्यंआपूजायामचतुष्टयेकार्यंहिरवस्यात्तपेनिशिजागरणेम
हाज्ञातरंचोपवासंचकृत्वाकालाष्टमी।दिनेपुण्यतःपापनिर्मुक्तःशैवोपमवतिशोभनः
तिशोभनःशिवप्राप्तवतुष्टयंराधयसंबंधिविधिविहितंप्रकरणात्।काशीवासिनांनित्यचै
नत्।नत्वधिकारोपीहविभोसाष्टम्याउपवासंप्रवृत्ततः।नकालिम्मतिमोहेनपाप्यतेवेह राम॰
पातनामितितत्रैववाचनात्।काशीखंडे।मार्गशीर्षासिताष्टम्यांकालभैरवसन्निधौ।

उपोष्यजागरंकुर्वन्महापापैःप्रमुच्यते।पापंकिंचिदपभंक[illegible]कृतंमात्रवनाशितः।तत्सर्वं
विलयंयातिकालभैरवदर्शनात्।अनेकजन्मनियुतैर्यत्कृतंजंतुभिस्त्वघं।तत्सर्वंवि
लयंयातिकालभैरवजागरात्।कृत्वाचविविधांपूजांमहासंभारविस्तरैः।नरोमा
र्गासिताष्टम्यांवार्षिकंविघ्नमुत्सृजेदिति।अत्रचैकैवाष्टमीमुख्यगौणाचोद्यमाना
भ्यांकार्तिकमार्गशीर्षासिताष्टमीत्वेनपुराणाभ्यांस्वेनितेपो।पूजोपवासजागर
णानांत्रयाणामपिफलसंबंधावगमात्प्राथम्यं।अतएवाष्टमीदितद्दयगामित्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ कौ॰ मध्याह्नपरामर्शइत्यथिशोकं। अव्यवहितस्यमसौ देशेत्यमिवदनस्यपराम
र्शेसंभवेषव्यवहितमध्याह्नपरामर्शयोगात्। ननरामर्शोपिनैतदर्थ
कात्वलेनमध्याह्नविषयविश्वुन्त्यनेसंभवति। सामान्यविधिविरोधेमध्या
हेभोस्ववेलापामितिवाक्यशेषेनानेतव्रतेमध्याह्नकस्यनामंभवमिध्येमाध
वोक्तमाधस्यप्रकृतेऽपितुल्यत्वात्। द्विविधसामान्यशास्त्रविरोधस्येहापिदर्शि
तत्वात्। विशेषप्रवृत्तकर्मकालशास्त्रविरोधस्येहाधिकाद्वजौहिरात्रौप्र॰ना १०

जागरणविधौ। संतिचशिवरहस्येभैरवप्रादुर्भावोनेतद्वयोदलकानिवचो
सि। एतस्मिन्नंतरेदेवाः सर्वेप्यस्तोतः शिवं। ततः संध्यादिकंकृत्वाशिवप्र
जापराक्षुः। ततः काशीपालनार्थंभैरवःस्थापितोमया। कृत्तिवासेश्वरश्चैव
दक्षिणांदिशिसादरंततः सार्धविष्णुमुख्याः कृत्वापूजांममप्रिये। भैरवाभ्य
र्चनार्थायमुख्यभैरवसन्निधौ। ततस्तेभैरवंदेवमुपचारैश्चषोडशैः। संपूज्यार्घ
प्रदानानिचक्रुर्भक्तिसमन्विताः। उपोषणंस्यागाभक्तामध्येह्नानमिहस्थितोतथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ जागरणं रात्रौ पूजायामचतुष्टय इति। अत्रास्तोजरमेव हेत्रपालत्वेतत्र पूजांसा
क्षेपजनं तदैवेति स्पष्टं प्रतीयत इति न मध्याहारदः मामारीकइति प्रदोष
व्यापि शिवग्राह्य इति सिद्धं। भैरवदर्शनं च कालोदके स्नात्वा कार्यमित्युक्तं
काशीखंडे। तीर्थकालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमात्मनः। विलोक्य कालराजं च नि
रयादुद्धरेत्पितॄनिति। पूजातेत्रयोर्घ्यादयः। तत्र मंत्राः शिवरहस्ये। भैरवार्घ्यं गृहा रा॰म॰
णेमं भीमरूपाव्ययानघ। अनेनार्घ्यप्रदानेन तुष्टो भव शिवप्रिय। सहस्राक्षिशि

रोबाहो सहस्रचरणाजर। गृहाणार्घ्यं भैरवेदं सपुष्पं परमेश्वर॥ ॥पुष्पांजलिमं
हारोण शंकरो भव भैरव। पुनरर्घ्यं गृहाणेदं सपुष्पं यातनापहेति॥ ॥इति भैरव
जयंती निर्णयः॥ ॥अत्र श्रावणशुक्लपंचम्यां नागपूजा प्रसिद्धा दाक्षिणात्यानांयोनि
ताचेहमाद्रोस्कांदे श्रावणमासि शिरेषु यापाश्चावरोग्याश्च पंचमी। स्नानदानेषु रूप
ला नागलोकप्रदायिनीति। इयं पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता निवच
नात् परैवसतो निर्णिदोधितो। कुलधर्माविरोधेनैवेतत्॥ ॥अथ चंपाषष्ठी॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ तच्चस्कंदेमल्लारिमाहात्म्ये।मार्गेभाद्रपदेशुक्लाषष्ठीवैधृतिसंयुता।रविवारेणासंयु
क्तासाचंपेतीहविश्रुतेति।विशाखाभौमयोगेनसाचंपेतीहविश्रुतेतिमदनर
त्ने।स्मृत्यंतरेतुमार्गशीर्षेःमलेपक्षेषष्ठ्यांवारेंशुमालिनः।शततारागतेचंद्रेलिं
गंस्यात्तद्दृग्गोचरमिति।शिवलिंगदर्शनंकार्यमित्यर्थः।उक्तमकार्ययोगानांत्र
न्यतरोयस्यांलभ्यतेसापूर्वापरावाग्राह्या।योगाभावेतुपरैवषष्ठीतुशास्त्रांतरे राम॰
तिदीपिकोक्तेः।स्कंदव्रतेविशेषंपूर्वविद्धैवतिथिरिष्यते।अथसप्तम्यांकर्तव्य

मुक्तंनिर्णयामृतेबाह्ले।यदिस्नोदेहिरानेत्रंतद्देवाह्नविमत्युजःस्मादितेःकश्य
पाज्जज्ञेमित्रोनामदिवाकरः।सप्तम्यांतेनसाख्याताल्लोकेस्मिन्मित्रसप्तमी
।षष्ठ्यांचस्नपनंकार्यंतस्मैमित्रायभानवेतत्रोपवासःकर्तव्योभक्त्यामथफला
निवारात्रौजागरणंकार्यंगीतनृत्यपुरस्कृतं।सप्तम्यांवर्धनेनकृत्वाततःस्नाप्य
जेद्रविं।नानाकुसुमसंभारैर्भक्षैःपिष्टमयैःशुभैः।मधुनाचयशालेनहोमजप्यस
माधिभिः।ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दीनानाथांश्चमानवान्।अष्टम्यांसंविभज्य

स्मृ.कौ. आश्वत्थीमनर्घ्यकाः। इति इत्येवमोक्तथोपिष्टान्नं मधुसंप्लुतमिति। हिमक्षस्मम
स्यां वा। अत्र पूर्णामास्यां मार्गशीर्षप्रवृत्तापालवणाद्दानमाहुर्निर्णयामृते विष्णुः।
मार्गशीर्षपूर्णमास्यां मृगशिरोयुक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं
चंद्रोदये ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्। अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते इति अत्र रामः
त्रैवद्ध्यात्रयमयंतो विधिः॥ सत्यापिवेदमार्गशीर्षे तथा पंचदश्यां हि चमुनि मनुमार्ग
शीर्षे पूर्णमास्यां जस्यां वा नामे। जनयामास देवौ प्रमानं पत्रे सती शुभे। तदिदम्

मार्गतेशात्वात्र त्रिनीमवरोत्सपे। इत्यतस्मात्स्तप्रवृत्तादत्रापरतो म्हर्शमिति।
इयंप्रदोषव्यापिनी शिष्टाचारात्। अत्रैव मृसवरोहणाख्यं कर्माहाश्वलायनमार्ग
शीर्षास्तवरोहणं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति॥ ॥अथ प्रयोगः॥ ॥कर्ता मार्ग
शीर्षपौर्णमास्यापर्वणं चतुर्दश्यां वा प्रसवरोहणकर्म करिष्ये इति देवानि वेशानमलं कस
फलसहित धान्यपूरणानि मितं कटं संयाधन्ते हेमाइं च कृत्वा सर्पानिमितसाद्यमो
पासतां तत्र संध्यारणानाय न्मे देशकालो संकीर्त्य ममसर्पादिपत्यादि सहितस्यजलस्य

स्म॰ त्वा सर्पवाधानि नेत्रसभयेहमंतसौमनस्यमिछिहारा श्रीयरमेश्वरभीतस्थंमत्पवरो
हणाख्यं कर्मविशिष्ये इति संकल्प्य वृद्धी आज्येन स्पते अत्र प्रधानं श्वेत श्वेतपाप
सेन्द्रध्वमन्नहेनेनरु॥ मित्रादिस्य। यात्रनिधानांते। ध्वे मुष्टी त्सं सौनिरूपाष्टकात्व
न्संसोमेपास्यपयसिध्वस्मुपराणीहि। आज्यभागांते अत्राधनारभ्यो। वे हापाव हाप्त
स्मात। अपश्वेति मंत्रयो हिरण्यगर्भऋ। षिः श्वेतो सता आवाजुन्दपरिहितोयाय राम॰
ब्रीयमवरोहस्मथ्धानहोमे विनियोगः। अपश्वेतपदाजाहि पूर्वेणचापरेणचासस

चयारगिरिमाः सर्वानिर्भिन्तंकुः संयाघनं हि। आहं चक्रत्वा सर्पास्तु मित्रे माये मो
यासनातंस्प्रारणानाप्त्यरेश कालोमं की संभ्यराजेवधवी। स्वाहा। श्वेतापेदं नवे
श्वेतस्य धाणारं हिजं घानं किंचना श्वेतापवेहयीपुस्वाहा। श्वेतापेदं ॥ इ आहुतीहुत्वा
आभयेनुः माजापत्यमश्वाभयोहि सुमिनौ हमारणां तपित्वा शिवोनः सुमनाभावहेम
तेतिहेमंतमध्या त्वा पर्वनिर्मितं कस्मात्सौ यप्रत्राहिस हितमत्रोपविश्यस्मो गारविष
विमेधातिथि श्रीमर्ग पश्चोः जपे विनियोगः समष्ठुइतिजपितापजमानः प्राकूशिराःधत्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ त्वा॰सर्पवाधानिहृत्समयहेमंतसौमनस्समिद्धिहाराश्रीयरमेम्युरभीत्सर्थमत्स्वरो
हरणारथंकर्मकिरिष्य इतिसंकल्प्यवद्स्वी आसेनेस्पतेअत्रयधानंश्वतस्थत्पापः
सेनद्धस्मन्नहेनेनरद्धमित्ताद्रियाण्यात्रनिधानांते॰ष्टेमुष्टीत्स्वंधीनिरपाष्टकत्व
स्म॰धीमोसपपसिध्यस्मयुपराणाद्दि। आसभागोतेभत्राघनारथ्यो॰वेहापावहायत्त
त्स्मात। अपस्थेतिमंत्रयोर्हिरण्यगर्भऋषिः स्वेतोस्वता आधानुष्टप्छंतेसाणाय राम॰
त्रीयस्वरोहस्यप्रधानहोमेविनियोगः। अपस्थेतपराजलिपर्वेणवापिरणाचाहत्स

चुपारणीरिमाः सर्वानिर्मितंकुःसेपाघम्मेदिआहंवकृत्वासर्पस्तिमिनेसापमो
यासनातंरप्राणानापमयरेशकालोमहकीसंभवराजेवंपथी॰ स्वाहा। स्वेतापेदं॰नवे
स्वतस्याधागारहिजंघानविचनास्वेतापवेहपोपस्वाहा। स्वेतापेदं॰। हमाहतोउत्वा
अभपेन॰माजापसेध्योभपोहिसुविमोहमारणोतत्पित्वाशिवोनःसुमनाभावेहम
तेतिहेमंतस्याल्वायर्वनिर्मितंवस्माल्लोयपुत्राहिसहितस्तत्रोपवि स्पसोगाप्पि
विमेधातिथिर्ऋषिर्गायत्रीः जपविनियोगः समयुइतिजपित्वापजमानः प्रागुदिशंदृष्ट्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र० स्वोदहिरण्यार्धे स्वके शयीत ततो गदर्भेर्पतेऽनेन्पर्यान्पहं सर्वेषु त्रयो त्राप्यस्तत्रैव शयी
रन् ततउत्थायोपविश्यप्राङ्मुखाः सर्वे अतो देवा इति मेधातिथि ऋग्गायत्री जपेयुर्वि
नियोगः स्तामस्वचत्रिर्जपेयुः पुनस्तत्रैव शयित्वोत्थायोपविश्य दक्षिणामुखा अतो देवा
ः अवंतु न इति याद्दं जपित्वा पुनः शयित्वैव शयित्वोत्थायोपविश्य प्रत्यङ्मुखाः पतो वि ग्रम०
ष्णोर्विचक्रम इति जपेयुः पुनस्तथैव शयित्वोत्थायोदङ्मुखाः पृथिव्याः सप्तधामभिरि
ति जपेयुः। ततः स्विष्टकृदेतेनो मन्त्रेण समापयेत्। ततो यथाऽर्थं शयित्वा उदिते सूर्ये कृत

नित्यक्रियाः सर्वे संगम्य सौपर्णा स्वस्त्ययनानि च सूक्तानि जपेयुः। तत्र कारिका। उ
दुत्येन वषट् चित्रं देवानामुदगादिति। नमो मित्रस्य सूक्तं तु सर्वोनर इति चापरं उक्तानि
सर्वसूक्तान्येतस्य स्वस्त्ययनानि च आ नो भद्रा स्वस्तिनो मिमीतां वरावत इति
तत्रोदुत्यमिति नवानां काण्वः प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्री। चित्रं देवानामिति षण्णां आंगि
रसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप्। नमो मित्रस्येति सौर्यो भितपाः सूर्यो जगती। दशमी त्रिष्टुप्
सर्वो नो दिव इत्यस्य सूक्तस्य ऋग्वेदः सूर्यो गायत्री। आ नो भद्रा इति दश विश्वेदेवा जग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८० रोगोगोतमोविश्वेदेवाः पंचाद्याः सप्तमी चजगस्यः षष्ठीविराट्शेषास्त्रिष्टुभः। स्वस्ति
नोमिमीतामस्वाश्विवेदेवास्त्रिष्टुप्। पराबन्दस्यसमानवेनाश्वानेदृशोदिविश्वेदे
वाजगतीअंसोअवमोजपाविश्वपधपिमोपोरोचवारियंथकृमिरिदृशागानितथा
पित्र्याणांपाठेनशाखाशोपिपतेत्तरजोपचतुर्थ्योविकल्पः स्यातेमारभ्यैतदंतमे
नत्राः पश्रात्सो मासामपिकर्त्रीसहस्रेषुः ततोगहस्मिन्नेमञ्जाजसाजानोजपि २४०
त्वाॐ उस्वस्तिकुर्वन्तिनिकर्तावदेत्तुस्वस्तिइति ब्राह्मणाः प्रतिब्रूयुः इतिकारिका

कारः॥ जपंजत्वाहा॥ स्वस्त्ययनं केतेत्वत्ताः स्वास्त्ययनमितिवदंति अथवास्वस्ति
यदोपलक्षितान्ब्राह्मणास्वस्तिमध्येमिसेव मादिमेशाक्तान्वदंतीति। ततः मामा
त्सोभवीर्जोतिमत्स्यवरोहणे॥ ॥येनाजिनानिवधिमतीपतीनिजिमत्स्यगुणिगे
नराणिनिर्जैः करादेः। श्रीधाजवहादुरसंवत्सरस्य तवाचात्मेवेगनिराः चनिश्चये
हे२ योतंतेखुरजो जस्यमर्त्यस्यहोधितिरिपसत्तिलौकाभस्य॥ ॥अथपोष्ठ
त्योनिर्मयान्नेः। पोषमधुसंतु कोतेकौं नेपस्कृतजो नपः होपतास भगोदर्शनोपत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मु० पशोभागीव्रजापतइति॥ ॥वामनपराशे॥ ॥यासादलगराद्दौनिःक्रमावश्या
निच। नभाग्यशास्मनुष्यथयोषेरयाजिपत्ततइति। मार्गशीर्षाद्योरेमासौ
चतुष्टयानंतासुपोषकृष्णाष्टमीपभृतिषुचतस्रष्वष्टमीषुत्र्यष्टकाश्राद्धंकार्यंतत्र
त्पर्वेसत्पमेषुपर्वाक्ः श्राद्धेतद्दशरनवमीषुवान्वष्टकाश्राद्धं। अशक्तैमित्रघुरुकासो
वांकुर्यात। हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषुचतस्रस्ताष्टकास्यानस्वाप्रर्वे रा०म०
क्ः। पितृभ्योदद्यादपरेघासन्वष्टकासुमितामाश्वलायनोक्तेः तिस्रोष्टकास्तिस्रोष्टका

तिहत्यष्टकेभ्योर्ध्वमाघहायणापास्तिस्रोष्टकाइतिशाखोमरथवसिद्धमितुमिराः सा
र्थत्वेनचसोत्रचतुर्ग्रहणाएस्यादितिकाताप्यास्थानानापक्षघपिप्रमयोगपातेत्ता
तोद्यद्धताग्निसत्तौसिंहस्थेमकरस्थेवायोष्टपान्माघमासयोः। कृष्णपक्षेष
कार्याग्रहस्याधेः स्वशाक्तिजः इतिभाद्रेष्टकोक्तानथाप्याश्वलायनेलत्रना
ष्टकानामासंक्रमस्यः कार्याः। माघावर्षोतिसंज्ञानरवतितत्रमभ्याद्दष्टकाधर्मा
तिद्देशस्याश्वलायनोक्तेः चतुर्गृहणानस्मनसंख्यापारवाधिभसरेखापात्रपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म० पशोभागीवजायतइति॥ ॥वामनपुराणे॥ ॥मासाद्नगरादौ निःस्यावस्था
निच। नाराण्यगास्यनुस्यंथेयोवेदयातिपन्नतइति। मार्गशीर्षादिषोरोमासो
चतुष्टयानंतं। सुपोषकृष्णाष्टमीपूर्भतिपुवतस्य। पौषमाघकृष्णाष्टकाश्राद्धकार्यत
त्वर्वस्तमीपूर्वेद्युः श्राद्धेतदुत्तरनवमीषुवान्वष्टकाश्राद्धं। अशक्तिस्तुस्वसो
वांकुर्यात्। हेमंतशिशिरयोश्चतुर्मासपरपक्षाणामष्टमीषुचकाम्यकुर्याद्वार्द्धे रा०म०
कः। पितृम्योऽर्घ्यारघाघारयद्धमाष्टमीतास्तुः लायनोक्तेः। तिस्रोष्टकास्तिस्रोष्टका

।तिहत्पर्यंतमोर्ध्वमत्यहाप्याप्तिस्तोष्टकाइतिशाख्यांतरथासिद्धमितुमिताख्या
र्थत्वेनचसोत्रचतुर्गृहणाःस्मृतिमात्माव्याख्यानात्। पद्यद्यपिप्रयोगपारिजा
तोदाहृतामिस्मृतौसिंहस्थेमकरस्थेवायोष्टपान्माघमासयोः। कृष्णपक्षेष्ट
कार्योगृहस्थाद्यैः स्वशक्तितः। इतिमाघेष्टकोक्तातथाप्याश्वलायनेनतत्रना
ष्टकान्यासंभवः कार्यः। माघ्यावर्षेनिसंज्ञानरवतितत्रनृश्राद्धेष्टकाधर्मा
तिदेशस्याश्वलायनोक्तेः। चतुर्गृहणेनसूतसंख्यापारवाधिमसंख्यापात्रपि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ए॰ निरासेचिमाघास्कस्मान्निति पदे माघ्याद्युपरिष्टात्स्मांत्रिये ते।तत्रापि पूर्वेघस्रा
न्युष्टमपोरत्ने भवेस्काबात्रमपि।।पद्यवेद्युपरिष्टान्माघ्याः फाल्गुमासात्रपरप
हस्यसस्यामष्टम्यां नवम्यामिति कोपितानां विवाहमामावेति वैधापनो क्तेः।नि
त्यइति पदे मार्गशीर्षे न कार्यं।अमावास्याष्टकालिस्तः पौषमासाद्धि त्रिष्विति मा राम॰
सोक्तेः।तत्राष्टम्यश्चाद्यमपरालव्यापिन्यामष्टम्यां पार्वणवत्कार्यं।न हृदोभेनप
र्वेघः श्राद्धमात्वष्टम्येव कार्यं।अवश्यं कार्यं चेतत्।अत्र्यष्टनहोपवसमाहरेरस्य

ना वाक्रहसुपोषेरष्टामेष्टके।तिनत्वेवानष्टकः स्यादिसाश्चुलापनोक्तेः।प्रसाम्नायोत
मपि हति कृत्योपन्यस्त अपिवानचाने स्पृदुर्कुंभमाहेसेत्र्यपिवा भाद्रमेयानधीयते
ति।। ।।अथमयोगः।। ।।पूर्वेद्युः स्त्रिष्यादिस्त्रे कौर्मपार्वणवत्पितृन्संकीर्त्य चो
षकाश्चाईवर्तेपि वेद्यस्याद्वं वरिष्ठ्यइति संकल्प्य हाणहानेतं दर्शवत्कृत्वाषिंडपितृप
त्रौविधाने नेध्माधानांतं कृत्वा हविर्लक्षपपदे हयाज्ञासाहेन स्थालीत्रपासाद्धेन्य
लीनां क्रमेणवीहिभिः फलगो।क्रमेणोदनंतिलमिश्रोदनपायसानां श्रपणं क्रमेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्रु: अपाणामभिघारणोऽउदगद्वासोऽस्नुकास्त्रिक्रमतः ओमेणाग्नेयीसंस्थानामासाल्लं
दक्षिणतोऽभ्यंजनांजनकशिपवर्हिणासा दनेऽत्रयूपमानपदेहजस्था पनायैवैवस्थालीः
सर्पीलखलमुसलहसाजिनानानोनिहतिः। अत्रेहपवेकोगोधूमविकारः पुष्टजिनि
ताहरणांत्रतोपपामेदकाइतिवदाः वतुशरावपरिमितगोधूमानोपिष्टेनकार्याः।
शरावइतिपुरुषाहारपरिमाणोवर्ततइतिजपेतः। तेषोसिद्धंनाणपादानमितिहोत राम·
कहाणुः। अतः पात्रासादनांतेस्थाल्यागार्हपत्यदानपत्यान्निधापोल्मुकपर्णपनारि

हिरणतोऽश्वानिधानांतंकृत्वा दूर्वास्थालीमध्येनिधायाभिघार्याहगुदासोस्नुक
पक्षिमतोनिदध्यात्। पदहपेपिरधामाधानांतेब्राह्मणापर्वोचाघापाल्यानमहानकष्ठ
भ्यंतंकृत्वात्रिगुणंत्रष्ठञ्चोप्रत्नाविर्भ्यास्तिम्नः पष्यगुडसवेवलापूपेभ्योवोढसघ
ताक्तेकृत्वा। योकतिम्नइतिपितृविप्रान्या वीमावीसनुजाप्युकुर्षीतितैरवशतोमेद
राधोवासेनसहहृदुपस्तीर्यैकमेकस्मिन्थ्पापिहविर्भ्योद्विद्विरवदायपहातेरेः पर्णमप
वहिरवदायपश्चिष्टमभिघार्याविज्ञमभिघार्याप्राक्तनमंत्रपोस्थानेउदिरातामितपृष्ठाभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प· उँ इपातम्प्रीतमंत्रमुक्तावहनाहृतिः । उदीरतामित्यष्टानां शंखऋषिः पितरो देवता त्रिष्टुप्छंदः
सर्वेषः श्राद्धं गाग्नौकरणहोमेवि· उदीरता १ इदंपितृभ्यो २ आहंपितॄ ३ बर्हिषदः ४ उप
हूताः ५ आच्याजानुः ६ आसीनासो· ७ येनः पूर्वे ८ प्रतिमंत्रमंते स्वाहाकारस्थाने
स्वधा इतिपठनीयं । पितृभ्य इदं न मम इति त्यागश्च । यज्ञोपवीती मेहसाम्योपरहस्तापउप
स्पृश्य पाणौ पिण्डात्मा अग्नौ त्सर्गनर्पत श्राद्धशेषं समापयेत् । ततः पार्वणं श्राद्धमेवमन्त्र तानाति ए म०
लननीतां कृत्वा संपत्ताः इति शोषनयेत् । अथाभ्यंगावगोघ्यस्नानापमयेदशकालौ संकी

विमावीनांवातोहर्शविस्तिनामानि कोर्त्तष्टकाभ्यां दगोरभ्य इति संकल्प्य स्नाताहनो
नकता आपोपासनाग्निं प्रज्वाल्य प्राणापामादि अबकांगहोमं करिष्ये देवता· वसुवो
आसनेनस्तेता· अग्निंदिव्यहा· ग्रीष्मंहेमंतमनन्ववर्षाः शरदं संवत्सरमधिपति
महोरात्रेवरुणाः पृथिवीमंतरिक्षं द्यावादेवीर्दिशः प्रादिशा उदिशो पोविद्यत अरुणा । आ
पोमरीचीर्धीनारस्वुरं स्वतभविष्णह्विम्येवस्तस्याववस्ता· विभ्मानादित्यान्त्वस्तेरा
नहद्यानोसम्नारतः प्रजापतिं परमेष्ठिनं वरुणा । प्रजापतिं वरुणा शेषं सोहानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८: वोपकाल्येपर्येपवित्रेनिधापतछूपेपग्रेःपुष्प्रिमतोमिधापाछाविंशानिमुष्टोल्लंस्त्रीनि
रूप्यताब्रह्मांत हंसीपोस्पृहेसाधाख्यभागांतंकलाब्रूरानविधिना॥ब्रह्मपाग्रेनपेत्रिध्ये।
रगास्यऋषिः अग्निर्देवतात्रिष्टुपछंदः॥अश्वकागाहोमेवि॰ अग्नेनय॰विधेमस्वाहा।अग्ने
त्वपः अग्नेपत्वपाप्तानयो॥अ॰शंयोः स्वाहा॥अग्नपद्मेअग्नेहमेतत्मुतवः।शिवानो
बीःशिवा अग्नपाशांत्न॥संवसुराणपेयजिः याणसेनो॥हेराते कामनोंशिर्घमाप्रः राम०
स्वाहा॥ओआपूहेमंत्रापेदेभ्योवर्षाभ्यः।शरहेसवराणपाधिपतपे॥होरात्राभ्यामिदं॥

शांतापृथिवीशिवमंतरिक्षंघोनीरभयपन्नो॥अस्तु।शिवाहिशः प्रदिशउदिशोन॥
आपोविधतःपरिपातुसर्वतः स्वाहा॥पृथिमात्रांतरिक्षपाहिवीरस्य॥अदितिम्यडधिस्मो
विधत्तरहे॥आपोमरीचीः प्रवहंतुनोधपोधातासमुद्रोवलतुपापामत्तभविष्यस्वपं
विश्वमलमेवलामिगुसः स्वराह्यणिस्वाहा। आभ्योमरीविभ्योधात्रेसमुद्रायमतये
मविष्यतेविश्वस्मैवरुणायस्वाहा॥ स्वनगिसम्बदः प्रा॥विश्व अादित्या वसवमानःप्रजा
पतिर्भगोपरमेष्ठिनो॥धातुस्वाहा॥विश्वेभ्य आदित्येभ्योवेभ्यो॥उभ्यागोसभ्योमरुभ्यः

स्र. प्रजापतेयपरमेष्ठिनऽर्हं। योऽस्मद्रसा। प्रजनदं नामंत्रा : एकश्रुत्येनवाचः। अविज्ञातस
रोमंत्रः सोऽत्रसर्वश्रुतिर्भवेदिति कारिकोक्तेः। प्रजापतेहिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप्।
प्रजापतिस्त्रिष्टुप्। प्रजापतेनत्वपीरणीस्वाहा। प्रजापतयइदं। स्विष्टकृद्धोमशे
षसमाप्य ग्रासमापा हस्तालनादि। कामकालौ विश्वेदेवो इष्टिश्राद्धे कृजदत्ता षष्
ठ्यां कामकालकाविति प्रयोगपारिजाते शाखोक्तेः। आच्छादनकरणपूर्वकं ततो एकं
जनाय्यैहदयतेनाउ ताम्पित्र्यविमसमीपउपविश्यप्राचीनवीतीपात्राणिपर्युक्ष

संस्थाजपेनोपतिष्ठेत। एवं पितामहादिपात्रेष्वपि। विप्रास्तत्तत्पात्रे निविष्टा उपस्था
पुविशेयुः कर्तन्निसमुत्तशिष्यस्यचपतिवेषराणादिसंपन्नत्वमतेनहता भुक्तवत्स्वना
चान्तेषु विप्रसमीपेभोजनपात्रात्परिच्छिन्नमाचमुत्सृज्यशेषाच्छप्य विकिरेताम् समापयेदन्नाद
छत्तेनेवपिण्डदानविधिना दानेनुपात। नकार्यमग्निसपभमपारिस्माप्यत्रनुकर्माणि। प्राप्त
पेन्मध्यमपिंडं श्राद्धशेषं समापयेदितिकारिका। स्वस्त्ययनवाचनेविसर्जनान्तं
प्रसवरोलगाव कार्यमिसपिण्डेहोतिकना। विप्रसर्जनंजेपार्वणाच्छपदेक्षमा नान्तर्पणं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ कुर्यात॥ ॥इतिमध्यमाष्टका॥ ॥द्वितीयपारिभुतिसर्वस्य विधिर्हेमाद्रौ वायुपुराणे।
आग्रहायण्याः सदा कार्या मासे मासे वसन्सरा। शाकैरन्यान्नतीयास्यादेवं व्याख्यातो वि
धिरिति तत्रैव वाक्यहेतुराक मासाप्पपान्नकानि कृष्णाति। निरूप्येवमुविधाय भाद्रा
नापेचतुर्थ्यां शाकविधिहस्तः। अत्र हेमाद्रिः शाकादिद्रव्यः सर्वस्यापि भोज्यस्य तत्त रा७०
न्त्रस्य प्रधानत्वमुक्तिपादन्यपुराः ननु ईशातरानि इतिपुनरिति। अतश्चतीर्थेति मासं स्य
कालिकत्वे नातस्मादेवमासान्तेषु इत्यमाषाढान्तेषोपसर्गित्वेपसत्स्यः। अथ चतुर्थ्या

मनुष्यकञ्जतोरशाकात्तकीर्तनान्तेप्याचीमावीतीत्यादि स्मिन्मृतः पित्राः स्मान्वारि
सपन्नोकमातामहादि पार्वणारेवताना मानिपहानि वृत्तीर्हिश्यात्वष्टकमस्याष्टके
रप्यत्र हिसके सह हराधानानेवपातान्त्र च द्विमातृकेषु मात्रोः स्थानेहस्य कि
पतामिति वृद्धमातृकेषु मातृणां स्थाने हराणां अपतामिति हणारान कार्यम
वृपितामहे पितृत्ववद्धत्वपोः प्रपितामहे द्वितत्ववृद्धत्वपोः हराणानेकार्यमिति हणा
त्पिंड हानावसरे पिष्टमातरे पञ्चिवहवरमात्तृध्ये नमिलितानेकमात्रा श्रितानेदेवता

स्म. त्वकरुनिमित्तत्वेनसिद्धवस्तुवदताआन्वष्ठकमसुआरंभअप्येवनयाऊदेनमात्रा
घुदेशस्वभावात्सिद्धान्निर्देशस्यविभुत्वापकत्वंसर्वंहिमनुष्याइत्यादौप्रसिद्धंप्रति
पादितंनवावरान्नान्दयस्म अशक्तोनतःयागप्यपना।सप्तपंचत्रयएकोवास
सपहेएकस्येकइतरयोस्त्रयः २ पंचपदेएकस्यत्रयः इतरयोरेकैकः। इदंवा
न्वष्टसस्वेतिष्टतिकन।पर्वेषु अभतिष्ठितिजपंतः। दक्षिणाप्रवणादेशोपरिक रा.म.०
तस्थंडिलेविधिवदग्निप्रतिष्ठाप्यपरिस्त्रितोनरतोहार्इकुर्यात्तनवा।परिश्रयणे

परिणात्रयपात्रेपरिविष्यमाणाद्भिःसंपत्रवाचनोतत्कृत्वापिंडार्थेविनिर्गत्येचसर्वे
समुद्यत्रिथारमप्रदक्षिणमकंपयन्प्रावृदक्षिणायसमलेदर्भैः परिस्तीर्यैव
र्भैश्चवरस्थातीत्रपमर्थेस्काजितनसहकराच्छिन्नत्रेपेध्मतमेहराणकमंडलनेके
कशाआग्नेपीसस्थामासाद्यस्थालीखवीहिप्रूरणादिप्रहौदननतिलमिश्रादि
नपापसस्रप्रणीतंकृत्वादधिमंथपर्णपात्रंमधुमंथपात्रंवाप्रावधिश्रपतीति
जयतः।अपपितावहनयोर्दधिमंथानधिश्रपेतइतिका।रिकाकारः।दधिमिश्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६२॰ पर्जितपयपिंडं धिमंथ॥ मधुमिश्रतन्मधुमंथ॥ श्रोत्रतार्यं स्वधात्रांतरेणारपोल्मुके
मतिपवर्वेवमरिस्तोपीवतनाउतिसोनेरत्वासात्रपेपश्चिमापवर्गमुत्रिरभ्रमाने
कुमस्यहैसैकैनसकराधिवेनावपसोर्पश्रयापामात्रमेरनाहविराणतन्नासाधूल
वेरापचाण्प्हृंवीधिप्रत्येकमामिघ्यर्यीस्त्रमास्मेल्मुकासश्चिमरभैष्य्रपीसेस्था
मा॥ साधाप्यंतनादिनिरसिरगात॥ श्रासाधक्रशिवुत्रपमुपकुशाग्रंपवासास्वेत ११॰
रुश्चाधानतिलिनाश्रालराणाराद्दतसनाररि॥ अर्घ्यविशेषः नवणारणसाधो

इपाहाराल्त्रपितामहाः॥ पितु॥ पितामहाः॥ प्रोक्ता॥ श्रादिमावर्हिषिस्थितारतिध्या
तामधमापसिन्नपुतात्रवीपानस्वान॥ एततेसमादिपश्चालिएतनेभाजपेहसे
चत्वाभिसेवमेक्रमानकसरतदामातवैपत्तहाहदेपेचपवाभिजिह्वमारप्रसम॥
एतत्वपुतरसउहाविह्रसपवपश्चानितिकृतामाजकृसापेवेसस्सस्यानेनोह
इतिकृत॥ अत्र पितरोमीमंरत रश्मनोह॥ स्त्रीपिरव ॐ स्वाग्रहंवनवाणिश्च
नीसंतुनिनपुत॥ अर्घ्यस्यपांपदीक्षेतेवरत्नोम्पुः॥ मिस्पाधिनंजाघांपदंक्रपाद्दन्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र० पुरेर्वहैना । द्घा । श्यामन हेनमेत्र स्माहृति रिष्यते । अनोहैनैवं पिंडां असकृत्खोपतिष्ठते । अ
नर्हैनेवैवं यांस्मान प्रणपद्यु प्रचाहृतां ॥ पिंडअपमक्लेन पुमो वेमा शवे र्था । स्मा सा त्रेउस
र्गपर्यंतश्राद्धशेषं समापयेत् । अहल्या ॥ भुक्त नाम्नि जपंतमंते पेचसस्यानेपाव
स्नूहः स नहोमानरोवाहुस इति च ॥ आद्यानेपार्वस्त्रअपेरवतानो मिलनयेतां कुर्पा ॥
इत्यनाहिताग्नेः । अथाहिताग्नेः । प्रयोग आहिताने पर्वंचः आद्यप्रकारो । आहिताग्नि रा म०
श्राद्धान्यातकृता हृहिराग्निप्रज्वलनादि हविरासाद्यान्तं कृत्वा त्रालस्मा नतुला

प्रहरिणा या विधम सपसमाधायो हरिता भित्यष्टा वाइ तो इंता मे हणादिखिमर्जनो
नमन्नाहिताग्निवत्कुर्यादिति । अथ कालबकान्स्यजेनययेनोपासनगातस्प्रमाहो
मपोः इतिगणो ओवर्जभता तावना त्वपोगाऊलः । जपंतस्त्वा न्वष्टमातेत्वाह । स्वमा
घा हिताग्ने रेपासना भावेशालानौ भवतीति । २ स्पष्टकाघ्यपो गास्मनिरपल्म मकापृः ।
। स्वैनानंतसंहेनम ह्पाल्ल मुनाहरिः १ पोषप्रुक्ताष्ट मो उधवासेर त्वपुतं भविष्य
प्रष्टमासिपहा हे विप्रुन्ता ष्टम्या उधोम वेश । नहानुसा महष्पणपा महाम इति कीर्ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र० तातस्यास्या नंजपो होमः सर्पस्यं विप्रभोजनं। मत्यौ तथैव महादेवि पक्षोह विधिवद्धु
धैरिति। तथा प्रभ्येमासि परादेवि अष्टम्यां नगजेत्रबुधे। नत्तत्रं जापते प्ररांप स्त्रीकेऽरे
द्रुष्टते। तदा तस्यामहाअपाज्ञ पती अष्टमी पुनः। तस्यां स्नानं तथा दानं जपो होमं
स्वतर्पणं। सप्तकोटि गुणं देवि कृतं भवति कृष्णशः। शौभं भविष्यति निवारा लक्ष्मिरिरः। स्म०
अथपकर्ष मासं प्रवक्ष्यन्ता पो अलक्ष्मी नाशनाय स्नानादि विधिस्तु पोवक्ताना। अलं
कृतं पुनश्च वुः सौभाग्यो स्ववत्नमिभिः। तस्मात्तैः प्रव्यपोगेन उसौभाग्य हेरुपो

स्त्रीविवरुत्तेनसमास्तमस्तकोत्ततं। कृतस्नानेस्ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनंपुरोऽ
कृसिर्देवंचतथासर्वौषधिपुतैर्जलैः। स्नापयित्वा नवं वस्त्रं गृहीत्वा भास्वते
नः। रक्तपुष्पैर्गन्धैनैधपस्नकुमालस्थशोभितो। ततो नारायणशार्ङ्गं चक्रं शङ्खं
चक्रसितैपरसंपन्नपुष्पधूपादिभिर्नैवेद्यैर्पश्चार्घ्यपश्चार्घ्यं। पश्चात्तैवैरिसैमन्त्रैः कृत्वा
गिरिधनवतं भौ धनैर्विप्राश्रमतं र्प्यैनैवैवस्त्रैश्चशोभितैः। ततः पुष्पिकसंघपुंभे
स्त्रेष्वधनपापसं प्रव्यपोगेनकर्तव्यं राज्ञा स्नानं च सर्वदेति॥ ॥येनार्द्रिजानिपुषि
स्नै

१५: माभपुती निजित्य दुर्गाणि दुर्ग्रहत राशि निजैः कराद्वैः ॥ ॥श्रीबाजबहादुरसंज्ञ
नृपस्य तस्य बाबा शिवसिंहदेव नृपस्ते ॥ ॥पोतेन रेवशात ॥ ॥ तस्य पोषाख्यदीधिति
रियं स्मृतिकौमुदभस्य ॥ ॥अथ माघमासकृत्यं ॥ ॥तत्र धर्मप्रश्ने बौधायनः ॥ मघ
स्य पामवगाहने देवताः तर्पपित्वा पितृन् तर्पणा मनुतीर्थे उत्तिर्य न्नूर्जवहं तीरिति ॥ अ
थ माघस्नानकालः ॥ प्रयागसेतोऽग्रालो ॥ अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणः १म०
माधवांघ्रिप्रणिधानपरः स्नानि सुरपूजितो प्रयाग वारि स्मि शुभे तस्य पुण्यस्य कामि

तिरिति ॥ पाद्मे ॥ माघमासे रटंत्यापः किंचित्सू उदिते रवौ ॥ ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं
पतंतं पुनीमहे इति जलेपतन्तं स्नानं कुर्वंतमिति केचिद्व्याचख्युः अन्ये ब्रह्मघ्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५.

स्र० द्विपदस्समभिव्याहाराछ्रेयोम्बुःपतेनमिति। धविष्ठ्याद्यो माघमासस्य सितपूर्व
करामितस्नेस्नानसमाचः॥

एम०

रतिचारुनदीषुवाहे। उद्यत्पसत्पसुरस्थापितरमातृतत्त्वस्वर्गंपयात्यमलदे।
हृधरोनरोमाविति अत्रसूर्येकराभितसइतिविशेषणाद्दुःखःशब्दःपा
तःकालपरइतिवृद्धाः। एतेषांस्नानकालानामुत्तमाघमत्वमुक्तंब्राह्मे।
उत्तमंतुसनक्षत्रंलुप्ततारंतुमध्यमं। सवितर्युदितेभूपततोहीनंप्रकीर्ति
तमिति। आरंभसमाप्तिकालौवह्ने। एकादश्यांतुसक्तायांपौषमासे
समारभेत्। द्वादश्यांपौर्णमास्यांवाशुक्लपक्षेसमापनमितिविद्धुः। द

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰को॰ शेवा पूर्णो मासीं वा यारभ्य स्नानमाचरेत् केचित्तु मकरस्थे रवौ माघ इति
मंत्रान्मकरसंक्रमणप्रभृति कुंभसंक्रमणपर्यंतं स्नानं कार्यमित्याहुः
अत्राधिकारिणो भविष्ये। ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो थ भिक्षुकः
बालवृद्धयुवानश्च नरनारीनपुंसकाः। स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवंती
शितं फलमिति। स्नानसाधनीभूतजलविशेषेण फलविशेषो प्यधापि या राम॰
मा। नतस्मैन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रीयते नरैः। षड्वर्षफलदं तत्तु मकरस्थे

दिवाकरस्थे दिवाकरे। बहिः स्नानं तु वाप्यादौ द्वादशाब्दफलं स्मृतं। तडागादि
गुणं राजन् नद्यां वै च चतुर्गुणं। दशधा देवखातेषु शतधा च महानदीशतं
चतुर्गुणं राजन् महानद्याश्च संगमे सहस्रगुणितं सर्वेन फलं मकरे रवौ
गंगायां स्नानमंत्रेण लभते मनुजो न्यशते नगुणितं माघे सहस्रं राज
सन्नमनिदिष्टमस्थिमि : स्नानं गंगायमुनसंगम इति। आरंभे संकल्पमंत्र
विशेषः। तत्रचोत्थापनियमं स्कंदोपाद्विधिपूर्वकं। माघमासमिमं पूर्णं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ स्नात्वैहदेवमाधवं। तीर्थस्यास्य जलेनित्यमितिसंकल्प्यचेतसा। तिष्ठन्नत्सं
त्रलिंतंपूर्णा माघस्नानमकृतार्थएवकर्त्तव्यं। पात्सहिकस्नानविधिः पा
द्मे। मकरस्थेरवौमाघेगोविंदाच्युतमाधव। स्नानेनानेनमेदेवयथोक्त
फलदोभव। इतिमंत्रंसमुच्चार्यस्नायान्मौनसमन्वितः। वासुदेवंहरिंकृष्णंमाध
वंवास्मरेत्पुनः। सनोत्रमसत्रविशाचैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते॥ तस्मीमे वत्तुष्ट राम॰
द्राणां तथैवचुरनंदनेनमस्कारोथवाकार्यः सर्वपापौघहानिरइति। पद्मा

स्नानमितिस्त्रीणां संकरजातानामुपलक्षणं। तथा। ततः स्नात्वाच्युतेतीर्थे
दत्वाशिरसिवैमृदं वेदोक्तविधिनाराजन्सप्योपाध्यंनिवेदयेत्। पितृस्तेतर्प
तत्रस्थावंतीर्थेचनतोजलात्। इष्टदेवनमस्कृत्यपजयेत्पुरुषोत्तमं। शंखच
क्रधरंदेवंमाधवंनामपूजयेत्। माधवंनाम्नापूजयेदित्यर्थः। वह्निहुत्वापि
ध्यानेनततंस्वकाशयेनोभवेत्। नशाप्याब्रह्मचर्येणशनैः स्नानंसमाचरे
दिति। तथाकर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपीनरोत्तमैः। फलातिशयहेतोर्वैकिंचि

स्मृ॰कौ॰ भ्रोऽस्तं सज्जेद्बुधः। ममोशपीतहोतव्यमाज्यंतिलसमन्वितं। त्रिकालेचार्चये
न्नित्यं वासुदेवासुदेवं सततानन दातव्योदीपकोखंडोदेवमुद्दिश्य माधवे
इंधनं कंबलं वस्त्रमुपानत्कागुलं घृतं। तैलं कार्पासकोष्टं च उत्सान्न लव
णोपेतं। अन्नं चैव यथाशक्ति देयं माघे नराधिपा सुवर्णरत्तिकामात्रं दद्या
हुहविर्देवतथा। परस्याग्निर्न सेवेत तत्सज्जेद्विपः प्रतिग्रहं। परस्यान्निदंशाति राम॰
श्यार्थान बहिः सेवयेत् स्नातोऽप्यस्नातो विवरातने। होमार्थं सेवयेद्वह्निं शी

तार्थं नक्रावने तिनारदीये माघमासनिषेधा तथा॥ अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः
शर्करयान्विताः। अनभ्यंगी वरीरीहे सर्वमासेन पेहतो॥ अप्राहतशरीरस्त
न साक्षात्स्नानमाचरेत्। सूर्यप्रीतिकालेन यत्सहरिदेवतोभ्यो भोजनवस्त्रादि
चदेयं। माघमास्युषसि स्नानं कृत्वाद्यत्समर्चयेत्। भोजयित्वा यथाशक्ति मा
ल्यवस्त्रविभूषणैः। सौभाग्यं परमाप्नोति शरीरारोग्यमुत्तमं। सूर्यलोक
प्रदं पुण्यं सर्वं वत्तमिदं स्मृतमिति वचनात्। निर्णयामृते विष्णुः। माघमास्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्कंदे॰। मिंयत्सहोतिलैर्हुत्वासघृतंकृसरंब्राह्मणान्भोजयित्वादोसाग्निर्भवती
ति।वामनपुराणेमाघमासितिलाःशस्तास्तिलधेनुश्चसनतः।इध्मेधना
दपश्चासेमाधवप्रीणनायत्विति अथतिलपात्रदाने दि हमः।ताम्रपात्रे
तिलान्कृत्वापलषोडशकल्पिते।सहिरण्यंस्वशक्त्यावाविप्रायप्रतिपादये राम॰
त्।नाशयेत्त्रिविधपापंवाङ्मनःकायसंभवं।कोमेतिलपूर्णकांस्यपात्रंस
हिरण्यंद्विजातये।यानदत्त्वानुविधिवद्बहुःस्वर्गेप्रतिहेतिसः।ताम्रपात्रेदश

गुणंतद्धमंपरिकीर्तितंद्विगुणंमध्यमंप्रोक्तंत्रिगुणंचोत्तरंस्मृतं।स्वर्ण
मेकंजघन्यंतुद्विगुणंमध्यमंस्मृतं।त्रिगुणंचोत्तमंतत्रसुवर्णंपरिकी
र्तितंब्राह्मे।ताम्रपात्रेतिलैःपूर्णंप्रस्थमात्रेद्विजायतु।सहिरण्यंचयोद
द्याच्छ्रद्धावित्तानुसारतः।सर्वपापविशुद्धात्मालभतेसयश्रेयगतिमिति॰स
हिरण्यतिलपात्रदानेमंत्रोमदनरत्ने।देवदेवजगन्नाथवांछितार्थफल
प्रद।तिलपात्रंप्रदास्यामितवांगेसंस्थितोस्युहमिति॰अहिरण्यतसात्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰कौ॰ दानेन तिलाः पूर्णाः पवित्राश्च सर्वपापनहरास्मृताः ॥ शुक्लाश्चैव तथा कृ
ष्णाविष्णुगात्रसमुद्भवः ॥ पानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ॥ ति
लपात्रप्रदानेन तानि नश्यंतु मे सदा इति मंत्रः ॥ तिलपात्रं यमदैवतं ब्रह्मलोक
प्राप्तिकामः संप्रदद इति संकल्पः ॥ अथाभ्यंदानमंत्राः हिरण्यगर्भसंभूतं राम॰
सौवर्णं चांगुलीयकं । धर्मोपदेशप्रपथाभिश्रीरामस्तु कमलापतिः । अंगुली
यस्य ॥ ॥ कांचनैर्हस्तवलयैः रूपकांति सुखप्रदैः विभूषणं प्रदास्यामि विभव

पत्नु मां सदा ॥ वलयस्य । हीरोरत्न मणिभिः सुवर्णं तत्कुंडलरूपेण श्रियास हस
मुत्कृतं देहि श्रीमाधवो मम । कुंडलस्य ॥ मणिकांचनपुष्पाणि तुलसीफलम
पानि च । तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हंति षोडशीं । सुवर्णं तुलसीदानाद्ब्रह्म
णाः कायसंभवात् । पापेभ्यो मम मा च तु सर्वे संतु मनोरथाः ॥ इति स हिरण्य
तुलसीपत्रस्य ॥ शालग्रामशिलापुण्या भक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ शालग्रामप्र
दानेन मम संतु मनोरथाः । वक्रोक्तिः शममायकाः शालग्रामशिलाप्रभावेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मा०कौ० नैवभवेत्तस्यायुर्भयोर्वाछितंतफलंसचक्रशालग्रामशिलादानस्यविष्णुधर्मोत्त
हिंसत्सर्वमतेषुवासुदेवपरायणः।नमोस्तुवासुदेवायेत्यष्टोत्तरशतंजपे
त्।अतिपत्रस्यपत्रस्यतनःफलमवाप्नुयादिति।इतिमाघस्नानविधानाःसं
पूर्णमाघस्नानाशक्तस्त्र्यहस्नानंतदशक्तएकाहस्नानमपिकुर्यात्।पाद्मे
एषाणेमाघमासेतुत्र्यहस्नानस्ययत्फलं नाश्वमेधसहस्रेणतत्फलंलभते राम०
मविमारुचोच्यः।स्वर्णभारसहस्रेसाकुरुक्षेत्रेरविग्रहे।यत्फलंलभतेमाघे

वेणापांचेवरिने दिनेइतिवचनाञ्च अर्थोदयः मत्स्यरत्नेमाघामाव्यांव्यतीपाते
आदित्येविष्णुदेवते। अर्धोदयंतद्विख्यातंकोटिसाहः सहस्रार्कग्रहैः समं निर्णयामृ
तेमहाभारते।अमार्कपातश्रवणैर्युक्तापौषमाघयोः।अर्धोदयः सविज्ञेयः को
टिसूर्यग्रहैः समः।।दिवैवयोगःशस्तोयंनतुरात्रौकदाचनेतिस्कान्दे।अर्धोदयेतुसंप्रा
प्तेसर्वंगंगासमंजलं।शुद्धात्मानोद्विजाःसर्वेभवेयुर्ब्रह्मसन्निभाइति।तत्रैवदानविधे
पोर्थिविहितः।चतुःषष्टिपलंमुख्यंममअन्नकार्यंराचन्द्रारंशस्यलंवापिवविंश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्व॰को॰ तिमेववानिधायपसेतत्रपद्ममष्टदलं लिखेत्। पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमात्रं
स्वर्णकं तदभावे तदर्धं वा तदर्धं वापि कारयेत्। कृत्वा तु तद्दले शुद्धे पद्ममष्ट
दलं लिखेत्। पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमात्रं कस्वर्णकं। तदभावे तदर्धं वापि कं
रयेत्। कृत्वा तु तद्दले शुद्धे पद्ममष्टदले शुभं। स्वमंत्रं स्थापयेत्तत्र स्थापयेत्तत्र लविष्णुशि
वात्मकं। तेषां प्रीतिकरोपि ज्ञात्वेत मासेः सुशोभनैः वस्त्रादिभिरलंकृत्य वस्त्राणि। राम
पनिवेदयेत्। मंत्रः। सुवर्णो पापसामं रूपस्मा देतत्रयी मपेश्चा वपोस्मार भूपस्मा नारः हा

णा हि जो नमेति समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग्दत्वा तु पस्… लो नमस्कृत्य तं मतेमर्सः कृत्वा
दानमनघकमिति। फलं सुवर्णं स्वनारः कर्षः सुवर्णः। अमंत्रेण पात्रं कास्यमयं
रवं सघृतिं तं कार्यं स्य कास्यं आजनमुत मंत्रमिनिशाल्पां तरसं वाद्यात। समुद्रमेख
लायाः पृथ्व्याः सम्यग्दानफलकामो ऽहं स्य विधितामहं दानं करिष्य इति संकल्प्य
पात्रं चतुरस्रं कृत्वा स्वप लिखेत् शेषं हालिनं तं कुल्ले कृत्वा तमो का न्मरूपरि
मार्णं कृत्वा स्वनारस्य पात्रं निधाय पात्रं पावसमे द्विप्रात प्रिमन्वष्ट दलं कृत्वा तत्र कर्णि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्क: कापुत्ता स्कुरयरि प्राप्त्वहं मंलिंगानिधाय पथोत्रेवस्त्राणोंपायसे विस्कं लिंगे शिवे
यथाधिकारं तनलिंगं वैदिकमंत्रैर्नाममंत्रैर्वा हुत्वा नामपुत्रोवैः संपुस्पपुष्पाज
लिं दद्यात्‌ ततः । आलसंवस्त्रादिभिरभ्यर्च्य मंत्रोच्चारणपूर्वकं ममपुत्रप्रवराग्नि
नामकगोत्रोत्पन्नापापक्षयकशर्मलोकस्य मेनल्लवर्णलिंगपापस्य [illegible] ममत्रंसंप्रददे रा०५०
नममेमिपात्रहस्तेजलं दद्यात् । पतिगृहीतारेवस्येवतिपतिगृहीयात् । ततोसह्यन
स्यसंपूर्णतासिध्यर्थं दक्षिणापसंप्रददे इतिवाचयित्वादक्षिणां दद्यात् । । इत्यमन्त्रा

नमयेभ्यः । । अथ हेमाद्रिमतस्वल्लोकमर्यादपर्वतोऽत्रव्रींल्लिंगानेसात्व्योऽवम
प्राणिनामयस्य देशकालोभंको सौसर्वपापविमुच्यर्थं अद्रिदपवतंकरिष्ये । त्रिरेख
त्पवतेदेवः करिष्ये भुक्तिमुक्तिर्वभवंतु सन्निधौ मिवश्यो देवास्त्वपोयपदइतिसंकल्प्य
युवोभ्देशोतिलपर्वतंत्रयकार्यं । प्रतिपर्वतेनतिलाः साष्टशतत्रयसंख्याद्रोणामिताः
शतत्रयसंख्याद्रोणामिताः कुडवेप्रस्थामान्कांद्रोणांवरवारिकाबेतिपर्वतेषु
र्वजुगुल्मो । वत्सविष्णुशिवयतिमाः यमेवंसलतर्ह्यतमेर्ध्यामतापुतिमाणा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्म·

हेमाकार्पाः। सोपस्कारायाः २ सवस्त्राणावः ४। पूजां च प्रयत्नतः सुपक्वान्नेन कृत्वाम
ध्याह्नेनानारेमाःप्याहि केकृत्वा चार्घवरणं पूयाशक्तिवस्त्रालंकारैः भूपरोर्हला
मात्राकरणमाज्यपीठ छत्रकमंडलुभिः तत्पूजनं च कृत्वा चार्घदानं कृत्वा प्रतिपूरण
प्रतिमात्रपंचपर्वतत्रयमध्यभागे सुनिधाय हिरण्यपर्वतस्य च प्रतिमायां ब्राह्मणं
पूजयेत्। तत्र मंत्रः। नमो विश्वसृजे तुभ्यं सत्याय परमात्मने। देवाय देवपतये यज्ञानां पतये नमः। अनेन मंत्रेणोपचारैः पूजयेत्। ततो ब्रह्मणे नम इति पादौ हिरण्यगर्भाय नम इति पतये नमः

मः इत्य हृदयाय नम इति कटिदेशे। शान्ताय नम इति उदरं। सावित्रीपतये नम इति
बाहू। ऋग्वेदाय नम इति पूर्ववक्त्रं। यजुर्वेदाय नम इति दक्षिणं। सामवेदाय नम इति प
श्चिमं। अथर्ववेदाय नम इत्युत्तरं। चतुर्वक्त्राय नम इति शिरः। हंसाय नमः कमलाय
नम इत्यासनं। ततः समंतात् आग्नेय्यादिक्रमेण दिक्पालान् नाममंत्रैः पूजयेत्। ततः
प्रार्थना। हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपधृक् १ प्रसादं सुमुखो भूत्वा पूजां गृहाण मे
स्तुते। ततः तस्य पर्वतस्य प्रतिमायां विष्णुं पूजयेत्। तत्र मंत्रः। नारायणाय नमस्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म· गारुडध्वजपीतांबुलमलं अंजनाद्रिनमोस्तुते। ततः अनंताय नमः इति पादयोः विश्वरू
पाय नमः इति गुल्फयोः मुकुंदाय नमः इति जानुनी। गोविंदाय नमः इति जंघयोः कामदेवाय नमः इति
गुह्ये। पद्मनाभाय नमः इति नाभौ। पृथ्वीधराय नमः इति उदरे। कौस्तुभवक्षसे नमः इति
वक्षः। चतुर्भुजाय नमः इति बाहौ। विश्वतोमुखाय नमः इति नेत्रे। शतसहस्रशिरसे नमः इ
ति शिरः। ततः पार्थिवः अभिमंत्र्य पुनः द्विवाहोदेत स्वनः प्रज्ञां हृतां मया भाग
लिंगाकारेण करोमि। तदुत्तरस्य पूजितमायोरित्वं प्रजपेत। मंत्रः। महेश्वर महेशानन मस्तेन्नि

पुरांतक। त्र्यंबकेशाय नमो नमस्ते वृषभध्वजेति। ततः ईशानाय नमः इति पादौ। चंद्रशे
खराय नमः जंघे। व्यक्षपतये कराय जानुनी। शंकराय नमः ऊरू। उमाकांताय गुह्ये
नीललोहिताय नमः नाभौ। कृत्तिवाससे उदरे। नागोपवीतिने वक्षः। भोगिभोगाय
बाहू। नीलकंठाय नमः कंठे। पंचवक्त्राय मुखानि। कपर्दिने नमः मौलौ। ततः पार्थ
यत् अंधकारे प्रनेपात्तन नमो लोकाजेश्वराय वा प्रज्ञां हृतां मया भाग हृदयाग हृदय
ध्वजेति। शोकनाममेनाः सर्वपयाय पृथ्वी द्विजकर्तृकं मनेप पनीपाः। प्रज्ञा अपि

३८ भिषेककाले पंचामृताभिषेकपूर्वकोभिषेकः कार्यः। वस्त्रार्पणकाले ब्रह्मणो
श्वेतं वस्त्रं पुण्यो विष्णवे पीतं शंकराय लोहितं देयं। पुष्पार्पणकाले कमलानि ब्रह्म
णो। तुलसीपत्राणि विष्णवे। बिल्वपत्राणि शंकराय देयानि तत्कालसंभवानि
सुगंधिपुष्पाणि त्रिभ्योपि देयानि। पूजांते आचार्यो गृह्योक्तविधिना स्थंडिले
संस्कृत्य प्रजापतये विष्णवे रुद्राय प्रणम्याग्निं बहिः संस्थाप्य चरुश्रपणं विहितं ब्रा ३८
ह्मभागांतं विधिना कृत्वा अन्वाधानेन प्रजापतेन्न्वदेवता समस्त देवा विष्णुः सर्वे कं फलानि

ततश्चर्वादिसाध्यांश्चरूनेकैकसंख्यान्हुत्वा शेषं कर्म समापयेत्। पूर्णाहुतिकाले ब्रह्मणो विष्णवे महा
देवाय स्वाहेति मंत्रेणोक्तपूर्णाहुतिः। होमांते स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरीं घंटाभरणभूषितां
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां सवत्सां पयस्विनीं गां सालंकारां वापीप्रतिष्ठार्थं यजमानाय
नमस्तुभ्यं ब्राह्मणाय गवा संप्रदानं यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणां दद्यात्। ततो ब्राह्मणान्
यथाविभवं संपूज्य देशकालौ संकीर्त्य मम ब्रह्मपुत्रिमातिलपर्वतसहस्रिणोसमा
स्कार्थं विलयो तेनु प्रसंगसहेन मम... पात्रस्थजलं प्रदिश्य कृतस्य दानस्य

स्क॰ पुराणान्तरे चास्तमीसेर्मासोपलक्षणं शर्ष्ण्यादिमासवत्सोगाइमानिहिरणपड्क्तिधान्या
नितुर्भ्यं संपद्देवमभेतिपुनर्जलेपक्षिपेत् ॥ एवं सुधीमेशिवप्रीमेदत्तत्त्वप्रतिमादाने
शय्यादिदानेव कृत्वा कर्मरा: सांगतायै शावराज्यासगणान्भोजयेत् ॥ इत्युद्धादपत्र
तं ॥ ५ अथ माघे वेणीस्नान माहिमा मात्स्ये ॥ सितासिते तु यत्स्नानं माघमासे युधि
ष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ पाद्मे । कुरुक्षेत्रसमा गंगा यत्र कुत्रावगाहि रम॰
ता ॥ तस्माद्दशगुणा गंगा यत्र विंध्येन संगता ॥ तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवा

हिनी कूर्मेषु प्रसेकं स्त्री स्त्रीस्मृ सोन्निखा पञ्च लेनसे पशियन्तो रे वोरिति सर्वाणि सक्र
उभत्रयं ॥ नित्यास्नान सहितात्स्मा प्रतिपात्रति नान्निनिहिष्णो योधारिचनि हिप्पतन्न दि
प्रायत्ततो निधानो सेक्केना भितारिस्तं सपूर्णमान रितेमातरोदरं वामोनरह स्वो स्वछो
निमेवपथ्यालिं दत्वा करसद्यं ते पात्रवंतु पपेमधुमं भवर्जुं वतुर्भ्यडधत्पष्टजानं के
ता: स्योउवि ष्पनरस्तुत्वा कीपनाम्नि सुक्तेमे स्वरोडपरतीर्थ वतुर्भ्यो थिथि दिहि स्वदा
य रत्वं द्यवलं वा निधाय सोमस्य निरुत्तात थैवह विश्वनुष्ट पस्य दक्षिणा भागाख्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्म॰ हायाग्रपद्दत्तिमंत्रेणापसव्यंकृत्वादक्षिणातोऽन्वायत्तोपवीतीअमेहणोपरिष्टस्यापउपस्त
स्पृश्यान्नपुरीषवर्णोत्तेहृतश्चिषचतुष्टयपार्वणाच्छपयायेपश्चित्विष्वसाणाहिसंपन्नवाव
नांतहृत्वापिंडांश्चविधिवर्णय्यवसर्वस्मात्स्वाहाइद्वचतुष्ट्यान्मधुमंथाभ्योवोदृश्यशे
षानिवेद्यनाशिकालेवर्ध्यःप्रथमस्यापवर्गसमिद्धन्तैलैः शुंधंतांपितरः शुंधंतांमातरः
शुंधंतांसपत्नीकामातामहाः इत्येवनमवंचैर्जनयन्ने कृत्वाशुक्लांबराः शुक्लगांधाः राम॰
शुक्लपद्मोपवीतिनः। आत्मनोभिमुखासीनानानुमुद्दान्निराणुधाः। वृक्षवःपितरो

हिनी। काश्या· शतगुणाप्रोक्ताःगंगायमुनसंगता। सहस्रगुणितासापिमवेलक्ष्य
मवाहिनी। पश्चिमाभिमुखीयोगाकालिंध्याः सहसंगता। हंतिवत्सलपापंसामाधेर
पदुर्लभेति। अथयमबागपश्चिमाणांवेणीपश्चिमाणांचमात्स्ये पंचयोजनविस्तीर्णप्र
पागस्तुमंडलं। आपयायांप्रतिष्ठानायस्मुरोवासुकेर्हृदात। कंबलाश्वतरौनागौ
नागश्चबहुमूलकः प्रजिष्णनश्वेत्यूपोलस्तेनायात्यागानतत्रमातउतात्राव
सुकिह्रदासमिश्रमेअवलाश्वतरौनागौ द्विस्मेवहमूलतोनागराजेकोराणुसाधि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ तेषु पञ्चसु स्नेतस्य प्रागभिमन्त्वप। तथाप्येकैकस्मिन्नपि मासे संपाये। माघः सिताषि
तेषु प्रातःस्नाने सर्वेभवेत्। वर्तुर्विशतिर्विशतिमितस्त्रोतोमुखे यावदुर्गाः चतुर्वि
निधनुर्विस्तीर्णः स्वर्थः नरवधूपापि। कालिंद्यपुनोकूलेभागीरथ्या श्रीत्रवपश्चि
मोत्तरस्य पर्वाग्निभागोस्नानः क्रिमतुशोवमीतिस्वविताः अतस्यवनधोलटांतरा राम॰
तसंगमे नेष माहात्म्योमेतिगम्यते। योजनपरिमाणंस्मृतो। हस्तो वितस्तिकिस्तपेदंडो
हस्तेंचतुष्टयंभतसहस्रं प्रक्रोशायोजनं तच्चतुष्टयमितिधनुः परिमाणं आहिस्यप

रालो। वमम वसंगुलक्षैवधनुर्हृदः चकीर्तितइति अत्रवृद्धमन्त्राः तमध्ये तिथा त्रिविधि
धार्मिनिमित्तकवपना हितोर्थ अथ्यातकर्मविधिस्यभ्रमरास्तु तनरो सांहिकेत्यवाके
शुभपापदोहकः स्मपायोनिवर्धः। रघोक्त मिर्थतराल्यपागविशेषस्तीर्थांतरदेशमा
सोतरेषु नगक्षिनेवपनाधावपश्यकतन्तस्यधेप्पागतुत्तस्यधेपे तत्रप्राभिकरेशा
पात्रार्थेव नराणतेनवपनाधवश्यपेकार्यं उर्ध्वं तत्र सहिताधोनाभपदातीर्थावदेत्तरः
नहातद्वपनंशास्त्रेणप्रापस्त्रितमस्ते। इत्ता। मपागमतियावेतुपोजन अष्टदवितौवसित

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ० कोपिशुविरागीयतिरपिहतचडो वालोपिबह्मचपाज्ञांपावनपनंकुर्यात्स्मृहतचडो नकुर्यादिसिकोचिन।आभर्तकस्त्रीगांवपने नखिवादः।सभर्तकाणामपिसाम्नाम् वचनेष्वएवसंपर्कवपनमुचिमिति हेतः।अमेनुविद्विष्ठस्त्रवस्त्रीणानेप्सितकेश वापर्वासर्वान्केशान्समुद्धृत्यछेदंगुलद्वये।तीर्थात्रिषुसभर्तृणांस्मार्देवकेशवापनमि तिस्मोराणामेववचनात्संगलकेशछेदनमेवोचितम् वेदंनिर्मलं।हारकर्वनराम्तंसा राम० घोषितांनुवराननेसभर्तृकाणांतत्रैवविधितासांग्राणम्बमे।सर्वान्केशान्समुद्धृत्य

छेदयेदंगुलद्वयमितिमाभासदेवडवचः संवारादा।नचैतत्यभासमात्रविषयं हेलाका खिकराणामापनलाघवेना भपमतत्त्वेनसाधारणप्रतेरेवस्त्रीकारणात।मतद्वयेपिवे णीभतकेशमात्रगृलिकवेषा लेकृतामर्तृनेमस्कसतस्तत्तया वायने घोगलद्वे दनवाकृत्वाविणिपूजनंस्वयंकुर्यात्मर्तृद्वारावाकारयेत।स्त्रीकर्तकपूजापावेणी नमतिमत्रः पंकर्तृकापामिमेमेगंगेपिप्तजारमेगंगांध्यायेत।सितमकरनिषण्णा मिति।पमुनांध्यायेत।शामोभोमपीमस्तिः खदागासिद्धिपापस्त्रिनी।महामस्तिपू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ रागाको पंसेरवामेत संस्थिता॥ अविमुक्तस्मशानेयुदेमवसाश्रितादिशोनिजा
श्रितचतुर्वर्गसिद्धिसाधनतत्परात्रिजगा मा॥ विनाशायपयोरूपामहानदीति॥ सर
स्वती ध्यायेत्॥ दोर्भिर्युक्ताचतुर्भिरिति पज्ञोते पत्नी छिन्नवेणी॥ यतः वैराग्य यात्रम
ज्जलैनिधापतस्मांस्वर्गादिसवेवेणीमुक्तामथालाहिचनिधायवेणीवेणीप्रदाने
नममपापंक्षयोऽस्तु॥ जन्मांतरेष्वपि सदा सौभाग्यं मम वर्द्धतामिति वेणीं प्रक्षिपेत्॥ ६८
स्नानः सुमंगल्यार्थं बुध इति पठेत्॥ ततो वेणीदानपर्यंतां सिद्धार्थं ब्राह्मणान्

हिरण्यवस्त्रवासिनीः सौभाग्यमेवं तु स्यादिति तोषयेत्॥ ॥ इति वेणीदानं॥ ॥
अथास्थिप्रक्षेपविधिः॥ ॥स च यद्यपि वत्सरातीर्थमात्रे विहितः स्नात्वा ततः
पंचगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमाल्यान्वितं लेपयोज्ञात ततस्तत्पिंडं धृत्वा निधाय पश्चाद्दि
शं मेनगरागो यगतां॥ नमोस्तु धर्माय इति प्रविश्य तीर्थं स मे प्रीतः इति क्षिपेच्च स्नात्वा
ततो तीर्थे स्वाभर्वेद्धायद्घायद्दित्यगाव। सर्वं कृतं तेषां पुण्यस्थितं तस्य स्वर्गो
ति: स्यात्महंतुल्येति गंगापांवासो ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधकत्वेन यमो नाम...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ गातोपेभ्यसाक्षिच्छिद्यन्ते शुभकर्मणाः। नतस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातन
नादितिावाराहेवमाथुरपमुनोत्तर्गार्भ्धचं हारम प्रदेशो विहितः हरीत स्यास्नाभि
स्नविधिमेथुराेमतो। तथापिप्र याोगसमुचितः शिष्टाचारादेवेनात्स्य अथशो
नकाकक्रविधिनातस्य प्रयोगः। शुक्लाद्यादिरलिखितकालेकनोधेरेलिकस्यास्यात्मा स्म॰
र्थेमहेपकेर्ज्जेयप्रजानि निरवाता निभवेपुस्त्रीभुवं मचैलस्नानपूर्वकं योवेतमामंत्र
गापञ्चगव्यमन्त्रेणगोधृद्यमितिगोमयेन। आप्यायस्वेतिपयसा दधिक्राव्णाइति

दध्नाघृतंमिमिक्षइति घृतेन। ततउपसर्पन्तिवतत्त्वगाशोध्वं पितर स्त्रिखुप। अथा
र्घ्यनरघुनमन्त्रइदं पंचगव्ययज्ञ स्मिपुत्र मेरम विनियोगः। तामिः क्रमेणाप्ययहणा
तानिकर्माणि लतास्नपेजलपाश्रयो विधिनाग्र्गोनेनस्नापात। ततोस्य्यामिमृद्वाप
चागोरंतोन्विइमिनिमंत्राहत्मास्नात्वास्थेवुवरास्नानानिवुर्पातउक्तमंत्रेलनैकक्र
मेणपंचाव्य स्नानानिरेवस्मृतेतिकुशोदकेन। मानस्तोकेनिभस्मना। अग्न्यक्रान्तेरथ
क्रान्तेइतिमृदा। मधुवातेतिमधुना। आपोहिष्ठेतिकुशोदकेन। एवं सस्नानानिविधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५९ पास्त्रां कुशेर्मार्जनं कुर्यात्। तत्र मंत्राः। आपोहिष्ठेत्यृचः। अथ मम सकलानि। एनो निर्हृ १ श्रीवो २ नतमंहः ३ इति वा ३ इति मे मनः ४ स्वाहिष्ठया ५ ममाग्ने वर्चः ६ द्रुपदादिव मुमुचा
नसे ७ ततोपवीतान्यस्थोमित सप्त हत्वा सपिण्डीकरणास्तु पार्वण श्राद्धे हिरण्येन कुर्वीत
दशाहान्ते तेषस्य गौज्ञेयं स्थिमन्नीति। गोणपानस्तोपाहकृत्वा कमलमवाप्नुया ग८०
दिति शास्त्रात् तपोदशाभ्यन्तरे स्थिप्रदेयपश्चिकोपि तल्लदेको। हिषनंत्रे वसन्तपिड
दानेतिलतर्पणं वर्जनीयं पुनः पंचगोमृतपंचामृतेः श्रुहोदकेन च प्रक्षाल्य पुरतः

दंमे नालिप्रकच्छे: यधूसनेन वस्त्रपट्टो वाथ वीनोपकर्मोतिष्ठवल्लपेण पालकं पुन
मुखल्लनिरागे वस्तातान्नं संपूर्णं कुर्यात्। अग्निनेकं वलाहभोगोके। शः शारणमेवंच। मधुः
जनेना दम्पयेन मधावेनस्सूतमिति। गोमेशाभर्जेपक्वं चनेत्रे पूर्वस्मिन्वेष नमस्कमिति
वापाः। आसन्नपटवस्त्रेवकौशेयं माजिष्ठं वा वस्त्रं वा। कंवलं शारणं पटं च अपि
नेवत्रथोत्तरमिति क्रमम्। आह। अतो मीवांकल्पानो विकल्पः। पत्रकं मलतराणां
राजानुकूलविधानात्। विपलचंद्रनपोलेककुमंतमंस्मतो। कर्परं तु तेर्धस्साहनसास्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म० अस्थितस्मै नमः । पलाशे वा कांचनशरीरे मेलनाय घृतकर्दम इति । ततो ऽस्थिच्छेदनखड्गेनोल्लिख्य
स्पृष्ट्वा लतीलमार्गेण प्रक्षिप्य संस्कृतविधिना पश्योः ऽलात्कृत्वा दक्षिणतः शतानि
लाजाऽञ्जलीन् ऽप्यात ऽउरार तारि स्वः पितृभ्यो हुतम् । अस्थिप्रक्षेपात् गतिलाभः होमे
विनियोगः । होमं समापय्य सर्वे पनास्थि गर्भताम्रसंपुटमारापतीर्थं गच्छेत् । मन्त्रं
पुरीषवाचा धर्तुं पर्णलास्थीनिधारयन् । काशीतले इमे पितृपमाः । अग्रस्थ हीनजानि । राम०
मध्ये विष्णुं नं दिनेरापइति । ततस्तीर्थं प्राप्य तीर्थे स्नात्वा मिनिमिनस्नाना विधाय

स्थीनि स्नापयित्वा अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः पुनरावृत्तिरहितलोकावाप्तये गंगा
तीर्थे ऽस्थिप्रक्षेपणं करिष्ये इति संकल्प्य पलाशपत्रपुटे पंचगव्येनास्थीन्याप्लाव्य
सुवर्णरूप्यशकलमाप्य तिलमिश्रितानि कृत्वा मृत्पिंडेन धारयेत् ततो दिशमवेक्ष्य
नमो ऽस्तु धर्माय इति वदन् तीर्थं प्रविश्य नाभिमात्रजले स्थित्वा समे प्रीतो भवतु इति
तीर्थे प्रक्षिपेत् । ततः स्नात्वा जलादुत्तीर्य सूर्यं दृष्ट्वा हिरण्यं दत्त्वा यथाशक्ति
दक्षिणां दद्यात् । अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य तस्यास्थिप्रक्षेपसमागतः

स्व: सिध्यर्थमिसंतंचेऽहेस्वल्पेतुष्यंस्मस्वरइति। लोत्मेन परस्मृत्यक्तेचांद्रायणाभावस्थि
तोमातृकुलेपितृकुलवर्जपितामरणधमः। असृष्टीमस्य कुलोख्यानिनीत्वाचांद्रायणंच
रेदितिवचनात। असृष्टीनि मातापितृवंशजानिनिषेधतिगंगामपिपत्रहाचिंतासद्बांध
वस्यापिदपाभिमतानि श्रांवतीर्थानिफलमदानीतिवचनात्तराश्रुतिस्मृत्यिप्रहेपवि
धिः।। ।।अथत्रिवेणीपोहत्यागविधिः।। ।।तथाश्रुतिः।।येवैतन्वं ९ विसृजंतिधीरास्ते ६५०
जनासो।अमृतत्वंभजंतइति। अमृतत्वामोक्षइच्छेमाघविषयंध्यात्वाविसृजपराभौ

न्यपयाेविसृजतंस्वर्ग:। ततेस्मजंतिवैमाघेतस्यमुक्तिनासंशयइतिवाल्मीकेः। कालांतरे
ननुसाणातुस्वर्गप्राप्तिः। गंगापथनमासाघपक्षमारणान्मारस्यजेत। दीसेचानवरगी
भेविमतेभेनिवृत्तीमः। तंधवोशासंमभेस्वर्गभेऽस्तिमानवइतिपाद्मगतसामान्य
कवचनस्योक्तविशेषशास्त्रवशेनमाघेतत्कालविमपत्वात। अत्रचपथ्याशक्तिसर्वपाप
क्षितंहत्वासीयआत्मबुद्धिकार्यभावेजोवध्वस्तहसमपिंडनांतेविधापथ्यातराभिनाना
भेभोगवाप्रानाभिकमाह्रनोपवासःपारणाहेफलोक्तेस्वपर्वकंस्मलभ्यविसृजंधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८· भावितो मुनिवर्यैरित्याहुर्बुधाः॥ ॥इति वैश्वदेवहोमविधिः॥ अथ जीवच्छ्राद्धं। तत्र शौनकः
जीवच्छ्राद्धं प्रवक्ष्यामि शौनकोहं द्विजन्मनां। कृत्वा यच्छ्रेयसे पोष्यं स्वर्गलोके महीयते
अस्मिन्नहनि सभार्यानुपगम्य पापकर्मा बहुलं हेमसूत्रं वैश्वदेवं तथा॥ पाशौ
केशान्वपनं शरीरं स्नात्वा निमंत्रयेत्॥ ओं इदं समिद्धेहि एतत्कलशानि वारंवारं
मात्रेण लैनोषुरसस्नात्वा मध्याह्ने जपेत्। गायत्रीं उच्चार्य प्राणानायम्यात्मनः त्वाद्यत्पा रा०न०
दश वर्तोयज्ञोपवीतत्त्रिराचम्य पाप्मभक्तितः सघृतं पायसान्नं च सस्नात्वाहरेत्॥

मुखः सायंकाले ग्निमाधाय स्नात्वा तत्र संस्कृतो॥ स संस्कृतं चरुं हुत्वा मंत्रैः षड्भिर्यथाक्रमं
॥ द्वाभ्यां चत्वारिंशद्गोतिनं सवितुश्चैव कया। अग्नये न वेति बाभ्यां चजातवेदसे स्वा
हुत्वा पुरुषसूक्तेन यत्र च षोडशाहुतीः॥ अग्नेर्दक्षिणे दर्भेषु सावित्र्याश्च शता
निवा अष्टाविंशति संख्या वा होमं सावित्र्या जपेत्। गत्वा चतुर्थ्यां स्वयं वा रात्रौ
कुशोत्तरेषु॥ पिपतां किं कर्तव्ये निरयात्कस्मात्पदे मुने। कस्मात्पिण्डं प्रदेयं तस्मात्पीप
तोनमभे पितृपक्षे करोहं शेन स्वागः। निधाय कलशं स्थाप्य सोस्मात्प्रणवे ष्टिनानां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ पुरुषाकृतिवत्पूर्वं शिरसि ग्रीवां न्युखेत्तथा। ग्रीवेकं चतुरो वक्षो बाह्वो द्वौ तथैव च। एकोले
मे पार्श्वयोश्च पंचैव निकथ्यते एवमेक विंशतिकलशाः। पन्नेषु मीतोसि भगव
त इत्याहस पुंसे हतार पंचगव्येन प्रक्षाल्य एतोन्विंद्राहिभिस्तथा पालाश
हंतानीति शेष। कस्मात्तिनैनु पालाशे हतैः कस्मान राहृतानि। चत्वारिंशच्छिरो
ग्रीवं दश त्रिंशदुरस्यपि। बाह्वोश्चैव शतं दद्यात् त्रय पंचभिरंगुलो॥ उदरे विं राम॰
शतिं दद्यात् जंघयो। विंशतिद्वयं। ऊर्वोश्चैव षष्टिं दद्यान्मेढ्रे चत्वारि विन्यसेत्। त्री

णि त्रीणि वृषणयोः पादयोस्त्रिंशतं तथा। विन्यसेद्देहं तानि दश यान्यांगुली
च। शतानि त्रीणि षष्टिश्च पालाशे वृंतं माहरेत्। अलाभे यज्ञवृक्षाणां वृंता
न्यपि समाहरेत्॥ निवेश्य कलेशाग्रा रवृंते देहं निवेशयेच्च। कलशद्वये कन्व
म विवहितो कलशे पुष्पाग्राग्रवेशो चिंतयित्वेत्यर्थः। मध्ये शपित्वा संदेहं वि
वस्त्रतु हितेसति। कस्त्वाप्य सकलेऋषिः स्वदेहस्वपमेवतु। सम्यक्कुशरूपस
केन श्रीसत्केन समाप्य च। अन्येन वालकाणाम्भोस पम किंकरत्सपे· दाहश्चात

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८· एककर्तृका पितृमेधविधानतः होतृत्पोत्याचवरयेद्दालवद्दातुरानपि। होताऽवा
र्यहंतमीसानद्वचनेनबालादीन्प्रार्थयेपेतिलोदकदानार्थयेतिलोदकंचकर्तव्यं
गोत्रनामसमाप्ततोनघारितीरेकर्तव्यं दशाहं वा दिनं गृहे। दिने वेऽहस्येव तादिस
र्थः। एकादश्यां तु कर्तव्यं श्राद्धं स्तुवा ब्राह्मणाय वा। सर्वमेकाह्निवा कुर्यात्सपिंडीक
रणं विना। एकादश्यां च नो कुर्यान्नसिंडान्मंत्रवत्तथा। मंत्रकर्मासिद्धौ वेनश्रा ए म०
द्धं कुर्याच्च सत्सपि। यथाविधि यत्कर्तव्यं सपिंडीकरणं ततः। अन्ये नस्त्रीवसुदृश्व

हे तैर्देगधास्वकोतनुं तदन्हेव क्रियाः सर्वाः कुर्यादिति समाश्रुतिः। देशांतरस्
तस्यैवं चंडालाद्येहत स्यच। यद्येकाह्नि कुर्यात्तु ब्राह्मणस्वकारादस्य वर्णयो
श्चैकादश्यां कुर्याद्दिनांतरे वा सपिंडीकरणवर्ज्यं। स्त्री श्रद्धेयमतो ह। एकादश्या
मिति स्त्रियाप्य दृष्टेण चैकादश्यां पिंडोपलक्षितमौर्ध्वदेहिकं न कार्यं। समंत्र
कर्मणि तत्समीकार्याणि। सत्स्वपि पिंडादिष्वधिकारिषु जीवच्छ्राद्धं न कार्यं।
अससमत्वाहयर्थेति। अनेनाइतिकृतयायक्विनइत्यर्थः। देशांतरस्तादेर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र: स्यामप्यलाभे पर्णहंतराद्यमात्रमतिदिश्यते। इति शौनकोक्तो जीवच्छ्राद्धवि
धिः॥ ॥अथवृद्धेतरावस्थापेक्षितोब्राह्मोक्तोजीवच्छ्राद्धविधिः॥ ॥तत्रज
लधेनुप्रदानविधानात्तद्वययोगित्वेनजलधेनुविधिःप्रदर्श्यते। विष्णुधर्मो
त्तरे। जलधेनुंप्रवक्ष्यामिपीयतेयेनयायमः। देवदेवोहृषीकेशः सर्वेशः सर्वभा
वनः। जलकुंभनरव्याघ्रसुवर्णरजतान्वितं। रत्नगर्भमशेषैस्तुग्राम्यैर्धान्यैः ग्राम°
समन्वितं। सितवस्त्रयुगच्छन्नंदूर्वापल्लवशोभितं। कुष्ठमांसीमुरोशीरवालका

मलकैर्युतं॥ प्रियंगुपत्रसहितंसितंवस्त्रोपशोभितं। सोपानत्कंचसच्छत्रंदर्भ
विष्टरसंस्थितं। चतुर्भिः संवृतंभूपतिलपात्रैश्चतुर्दिशं। स्थगितंदधिपात्रेणघृ
तक्षौद्रवतामुखे। उपोषितः समभ्यर्च्यवासुदेवंजलेशयं। पुष्पधूपोपहारैश्च
यथाविभवमादृतः। संकल्प्यजलधेनुंतुकुंभंतमभिपूज्यवा। पूजयेद्वत्सकंतद्वत्
तंजलमयंबुधः। एवंसंपूज्यगोविंदंजलधेनुंसवत्सकां। सितवस्त्रधरः शांतो
वीतरागोविमत्सरः। दद्याद्द्विजायराजेंद्रप्रीयतांमेजलशायिनः। जलशायीजग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰ घोनिप्रीयतां मम केशवः। इति वो द्वापि भ्रताथ विप्राय प्रतिपादयेत्। अपक्का
न्नाशिनास्थेय महोरात्रमतः परं। अनेन विधिना दत्वा जलधेनुं नराधिप।
सर्वान्कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषा इति। अत्र सुवर्णादीनां विनियो
गो दानांतरे दृष्टानुसारेणोह्यो देयः। एवं सर्वं गावः कृतिरजतं सुराह्वानि॥ ति
लपात्राणि ताम्रमयानि। दधिपात्रं कांस्यमयं धान्यानि पार्श्वे स्थे। कुशादीनि राम॰
घ्राणदेशे। प्रियंगु पुत्रं श्रवसे। यज्ञोपवीतं शिरसि। वस्त्रमत्र तु यो शो न कार्यः॥ २॥

हिरण्मय वर्णमारभ्य यथाशक्ति देयेति एकेन लघेनु अयं सेपाघ सर्वप्रायश्चि
त्तादिमुक्षधेनज्ञे अकृत्वा कृत्स्न द्वादशपांकृतो पवासः त्रयोदशादि संकोन्मे
ममन्त्रोपूर्वेद्धे हिकृत्य लावाम्येयेन विष्णुः ष्ठेकारिष्य इति संकल्प्य शालग्रामा
दौ श्री विष्णुं षोडशोपचारैः संपूज्य तदग्रे जलधेनुं तिलैः संकल्प्य यथाशक्ति
सतिलाः सदक्षिणास्तानि वेदयेत्। सोमाय पितृमते स्वधा नमः इत्यनेन
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः इति दक्षिणाग्नि यमाय अंगिरस्वते स्वधा नमः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२० तिमध्यमो। ततः पंचब्राह्मणानां पादप्रक्षालनं कृत्वा देवे द्वौ पित्रे त्रीनुपवेश्य
श्राद्धदेवान् संपूज्य वसुरूपस्त्वा हे विप्र भोजयामि। रुद्रेभ्यस्त्वा हे विप्र भोजया
मीति प्रत्येकं क्रमेणोक्त्वा आसनावाहनादिना नानान्नपिण्ड श्राद्धवत् संपूज्य सर्वा
न् श्राद्धविधिना भोजयित्वा वसादिभ्य स्त्रीन् पिंडान् दत्वोत्तरस्यां सोमो देस्यकां
सोपस्करां जलधेनुं वसुरूपस्थानीय ब्राह्मणाय दद्यात्। दक्षिणा मध्ये देस्यकां राम·
रुद्ररूपस्थानीय ब्राह्मणाय दद्यात् मध्यस्थां यमो देस्यकांस्यपस्थानीयाय द

द्यात्। विश्वेदेवब्राह्मणाभ्यां संदक्षिणां निदीनो विनियोगो दानांतरे द्रष्टव्यः उत्स
रे स्नेच्छं वृद्धेरुक्तः। रूपवर्णमयं गा कृतिरजतखुरशृंगाति। तिलपात्राणि ताम्रम
यानि। दधिपात्रं कांस्यमयः धान्यानि पार्श्वद्वये। कुष्ठादिनिष्प्राणा देशे प्रियेय
पुत्रे अवसे। यज्ञोपवीतं शिरसि। वत्सश्चतुर्थांशेन कार्यः दक्षिणास्वर्णमा
रुप्य यथाशक्ति देयेति एवं जलधेनुत्रयं संपाद्य सर्वपापक्षितादिमुक्तः कर्मेदं
कृत्वा कृसमहाद्रश्पा कृतोपवासः अथोद्दशाहे संकीर्णं मम श्रोर्ध्वदेहिक प्रयोग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ० त्यपेज्ञोवच्छाद्वंकारिष्यइतिसंकल्पश्रालग्रामादौश्रीविष्णुंषोडशोपचारैः संपूज
तद्ग्ये जलधेनुस्तिस्रः संपूज्यपथात्राक्तिसतिलाः सहिरण्यान्निवेदयेत्।
सोपत्वापितृमते स्वधानमइत्युत्तरा। अग्नयेकव्यवाहनाय स्वधानमइतिद
क्षिणां।यमायांगिरस्वते स्वधानमइतिमध्यमां।ततः पंचब्राह्मणानापाद राम०
प्रक्षालनेनह्वास्वरेवैद्वौपित्र्येत्रीनुपवेश्यश्राद्धदेवान्संपूज्यवस्त्राभ्यस्त्राहं
विप्रेभोजयामिरुद्रेभ्यस्त्राहविप्रंभोजयामीतिप्रमेकंकामेरणीकाः आसाना

वाहनादिनातानपिश्राद्धवत्पूज्यसर्वान्श्राद्धविधिनाभोजयित्वावस्त्रादिभ्य
स्त्रोऽमिंडान्दत्तोत्तरस्यांसोमोद्देश्यकांसोपस्करांजलधेनुंवस्त्रस्यानीजब्राह्म
णायदद्यात्।दक्षिणामग्न्युद्देश्यकांरुद्रस्थानीयब्राह्मणायदद्यात्मध्यस्थांयमो
देश्यकांसर्वस्थानीयायदद्यात्।विश्वेदेवब्राह्मणाभ्यांसहतिरणोतिलपूरितं
कांस्यपात्रंदेयं।स्वस्वदक्षिणाहपजलादिदत्वाविसर्जयेत्विसर्जं ॐ नमोनारा
यणायेत्युक्त्वाहरंचैकोनरमस्तततः श्राद्धशेषंसमाप्यस्वपंपारणांकृत्वारात्रौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म० कामकुलेशानविशेषणानेनापमांस्मरन्यथाशक्तिजागरणं कुर्यात्। प्रातःस्ना
नादिकं कृत्वा ततश्चतुर्दिक्ष्वो यथाप्राप्ति सरिद्वरां गच्छेत्। तत्र पूर्वेणाग्रामद्वा
रेणविप्रो गच्छेत्। उत्तरेण तु क्षत्रियः पश्चिमेन वैश्यः। दक्षिणेन शूद्रः। गमनका
ले च पवास्वस्त्राणि लोहखंडानि विकिरन्। जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेम
धुसूदनानमस्तेस्तु हृषीकेश महापुरुष सर्वज्ञेति पठन्गच्छेत्। नदीतीरं दक्षि राम०
णाभिमुखः स्नात्वा लौकिकेवाग्निं स्वयं ज्वालयेत्। ततः श्रीसर्पधर्मगर्त्तखननं भू

मिमार्जनादि असद्मरणावत्सर्वं जीवच्छ्राद्धसर्वं न्येनशाब्दोनमप्रयोगः। त
तः प्रसमद्दाहे कर्तव्यं स्वशाखोक्तेन प्रणीते होमे कृत्वा प्रधानहोमस्था
ने निरग्निमस्वेपमापरद्रूपचस्वाहा तेन संस्कृताज्येनाहुतित्रयं हुत्वा पंचाश
त्कुशैः कृतां ब्रह्मलोकगमनहेतुमात्मप्रतिकृतिमन्येनब्रह्मास्यमग्निमि
त्यादिना स्वस्वशाखीयमंत्रेण दाहयेत्। ततो वातास्त इत्यादिशावदाहव
६० त्। ततो मधुमिश्रं तिलमिश्रं यवतंदुलचरुद्वयमस्मिन्नग्नौ स्यपविन्नवंश्रप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८· येत्। तस्मिन्समीपे कर्षत्रयं कृत्वा प्रत्येकं मधुक्षीरघृतोदकैः पूरयेत्। तद्दुपान्ते
मुहुष्प्रितानि त्रीणि शरावाणि। ॐ पृथिव्यै नमस्कालाम्बे ॐ यमाय नमस्कालाम्बे
रुद्राय श्मशानपतये नमस्कालाम्यमिति प्रत्येकं निवेदयेत्॥ ततो दोषप्रतिकृति
दाहार्थमग्निं ॐ क्रव्यादग्निहितमायै भूम्यै नम इति पठन् क्षीरान्नजलकुंभ एम·
जलेनिर्वापयेत्ः स्नात्वा नाभिमात्रे जले स्थित्वा यमादिभ्यः सप्ततिलजला
जलीन्दद्यात्। तत्रायं प्रकारः। ॐ यमाय स्वधा नमः ॐ धर्मराजाय स्वधा नमः।

। ॐ मृत्यवे धर्मराजाय स्वधा नमः। ॐ अन्तकाय धर्मराजाय स्वधा नमः। ॐ वै
वस्वताय धर्मराजाय नमः। ॐ कालाय धर्मराजाय नमः। सर्वभूतक्षयाय इति।
तत ॐ नमो रुद्राय श्मशानपतये नम इति मन्त्रेण जलोदकपूर्णं कुंभमुवि
विकिरेत्। ततो दक्षिणाग्रदर्भेषु ॐ क्रव्यवाहनाय रुद्राय स्वधा नम इति दद्यं
स्मरन्नमुकगोत्रामुके तत्तिलोदकं तुभ्यमस्त्विति तिलोदकं दद्यात्। ततः पूर्वे
कृतवरभ्यो पंचपंचपिंडान्प्रत्येक मित्येवं दशपिंडाज्योद्देशेन पिंडदानविधिना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४० दत्वाऽर्घगंधपुष्पधूपदीपबलीन्दत्वा प्रणमेत्सर्वब्राह्मणान्नत्वायोस्त्विति वाचया
नात ततो विप्रोः सौम्यमुखं स्मरेत्। पिंडानामष्मासिनिहतेनैकैकं पिंडं जलपू
र्णकुंभे निधाय नाभिमात्रे जले प्रविश्यैकैकं जलमध्ये क्षिपेत्। तत एकैकं ज
लपूर्णकुंभमेकैकं च तिलजलांजलिमित्येवं पंचपंचकुंभाः जलांजलयश्च दे-
याः। ततः स्नात्वा गृहे आगत्य गृहाद्द्वारे पात्रद्वये क्षीरं जलं च क्षिपेत्। जीवा राम
त्स्नाहीति जलं निवधेत् दुग्धं पिबेति दुग्धं निवेदयेत्। तस्मिन्दिने आशौचं ततो

त्रिरात्रिं गायद्दर्भेषु उदङ्मुखः स्वपेत्। मातरमावास्यापौर्णमास्यां जीवच्छ्राद्धकारि
ष्प इति संकल्प्य सपिंडकं स्वस्यैकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात्। तत्र पिंडस्य समीपे घृतान्न
मांसदधिभिः वर्षत्रयं पूरयेत् ततो मासिकानि षोडश कृत्वा सपिंडीकरणं प्रस-
ह्यमरणान्तरं कुर्यात्। सर्वत्र जीवच्छ्राद्धे प्रेतशब्दो बाध्यमानोऽस्ति॥ ॥इति जीवच्छ्राद्धवि
धिः समाप्तः॥ ॥ अन्येपि धर्मा माघे मयायोगे कार्यास्तयाब्राह्मेउक्ताः। वैष्णवानिपु
राणानि विष्णुभक्ता विशारदाः। श्रावंति कथयंतीह नेगच्छंति हरेः पदं कुर्वंति म-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰

दाभागावेदयत्परोक्षवितापार्वतमहत्तज्ज्ञालानिपावतः स्वरविदेव॥ तावंतिमा
धवस्यास्यरूपाणि स्थापितान्यलोकस्यागोभूहिरण्यानि दानानि विविधानि च।
मयागे कुर्वतां पुंसां मरण्यरण्यखिलं जगत्। मयगिपुरण्यवान्लोके अन्नदानं क
रोति यः॥ कृतं तेन मुनिश्रेष्ठ कोटिब्राह्मणभोजनं तिलतर्पणमप्यत्रएता
स्यासममेकुलमिति। तत्र पुराणश्रवणादिविधिः कार्त्तिककृत्ये हेमाद्रिणोक्तो राम॰
दर्शितः॥ परापरविधिर्बौधायनलोपधर्मप्रश्नोक्तो नवरात्रप्रकरणे दर्शितः॥

अन्नदानमिति सामान्योक्तासहस्रभोजनस्यापि संग्रहात्तद्विधिर्बौधाय
नसूत्रोक्तोऽभिधीयते। अथातः सहस्रभोजनविधिं व्याख्यास्यामः उदगय
न आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे वा दक्षिणायने वा क्रियेत स्वगृहे देवगृहे
वा यत्र शुचिर्देशः स्यात्तत्र शुचिर्भूत्वा युग्मान्ब्राह्मणान्सुप्रक्षालितपादान्
चमथासनं कृत्वा गंधपुष्पधूपदीपैरलंकृत्य सकलसिद्धिरिति वाचयित्वा
त्रिहुत्वा अन्नेन ब्राह्मणान्भुक्त्वा शिष्टो वाचयित्वा प्रदक्षिणं नमस्कारं विधाय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७८

६८ सहस्रात्मानमीश्वरं सहस्रभोजनेन संपूर्णैकसेमस्माद्वाभ्यां स्वाहेति द्वि
शानुवाकान्भोजनीते द्वादश ब्राह्मणाः भाविता भवंति षड्वा ब्राह्मणान
न्नेन परिविष्य प्रणम्य हंसस्वस्ति हि मितिवाचयित्वा देवयजनो ल्लेखनप्रभृत्या
ग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति विष्णोर्नुकमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य विष्णोः
नुकमसीति याज्यया जुहोति। अथाज्याहुतीरुपजुहोति केशवाय स्वाहा नारायणा रामः
णाय स्वाहेति द्वादशनामधेयैः स्विष्टकृतः प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानान्त

योऽन्नमुत्पादनं दध्योदनं वा ब्राह्मणाय निवेदयित्वा वस्त्रयुगानि कुंडलावि
अंगुलीयकमुपानहौ छत्रमिति च दद्यादन्नशेषं पक्वशेषमुभौ जायापती
प्राश्नीयातां सर्वकल्मषैर्महापातकैः प्रमुच्यते षष्टिं सर्वसहस्राणि ब्रह्म
सम्मलोकमतीत्य विष्णुलोके महीयत इति भगवान्बोधायनः॥ अथागसे
तो माघे प्रकृत्य तिलस्नायी तिलोद्वर्ती इति कहोमी तिलोदकी॥ तिलभुक्
तिलहर्ता च षट् तिलाः पापनाशनाः॥ तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयानि नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र० न्यशाइति॥ अत्र यतिलहोमत्विनाव तल्लक्षमाघात्मनोर्थहमरवस्यापिसं
ग्रह॥ तत्रस्वल्पसमिदादिसोमसत्वेपि अयुतादिसंख्यापूर्तिस्तिलैःक
र्तव्यतापामदनरत्नादौकथनात्॥ शेषाणांस्थापनेमन्त्रैर्होमो आहुति
भिस्तिलैरितिवासिष्ठवचनाच्च॥ तद्विधिश्चमात्स्यग्रहयज्ञस्त्रिधामोक्ताः
पुराणश्रुतिनोदितः प्रथमोयुतहोमस्याल्लक्षहोमःस्ततःपरः॥ तृतीयःको रा०म०
टिहोमःसर्वकामफलप्रदः॥ इतिस्कान्दे श्रीकामः शान्तिकामोवातथैवाभिचरन्रि

पून्। दृष्ट्यायुःपुष्टिकामोवाग्रहयज्ञंसमारभेत्॥ तथोभयवद्देशाख्यमहाकपि
लपंचरात्रे॥ स्रुचिकाचसर्वासाचवसीकारोहीरणीतथा॥ इत्यतःपरिव
ज्येभिः कोटिरायुधेनायहा॥ ईदृ्वाकेणालवासावक्रजेः श्रीदासुकिश्चितं॥ एवं
लक्षाहिद्विकोटिवरदामनरत्नेवेतिदिक्षपयद्वस्मासमस्याशास्त्रमभिधायग्रहो
दिक्षुरवसानिष्ठाधोदर्शितः॥ हयशीर्षपंचरात्रे ज्ञात्वाभयलाभमिमरोसे
नपूर्वोत्कप्रवसमंशुभो॥ एवेनाहणापितहात्माविप्राद्दौनोप्रशास्यते॥ प्रयो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्फु॰कौ॰ गसारे॥ वितस्तिमात्रविस्तारे भूमौ पविद्वरे भुवि॥ निःक्षिपेत्तोयं तस्मिन्सलासु
शिष्टा सुशोभना सममाध्यमध्यमेविधा तस्मात् समधमुच्यते॥ सवास्याच भू
निम्नि हा॥ प्रासादारंभकाले च गृहादौ च विशेषतः॥ शल्योद्धारस्तकर्तव्यो यदि
छेदशुभमात्मनः इति पंचरात्रोक्तेः॥ यत्तु प्राची भयमसमीकरस्मादरः सनमेउ
चेनियमार्थः पूर्वोक्तानेकशास्त्रविरोधात् तस्मादेतस्या दिशि यतेत वायात राम॰
येदिति श्रुतापद्यावेदक्षिराः प्रासिरे वंदेवपजनमितिकल्पेन विरोधाञ्च। किं

तुप्राची साधनार्थं॥ अतस्त्वोक्तं स्पशीर्षपंचरात्रे॥ भूमिं तोयसमां कृत्वा
दर्पणोदरसंनिभां॥ द्वादशांगुलमानेन ततश्चक्रं तु भ्रामयेत्॥ मध्ये तु निक्ष
लेशंकुस्तस्य छायां निरीक्षयेत्। वृत्तरेखा तु या वास्याः शंकुछाया प्रकल्पिता
॥प्रवेशनिर्गमे तस्याः शंकुछायां निरूपयेत्॥ शंकुछायाग्रचिह्नाभ्यां प्राक्प
तीच्यौ प्रसाधयेत्॥ तोयसमामिति तोयेन सास्मसमतया परीक्षितामित्यर्थः
छायायेकल्पितेति विग्रहः॥ यदा पश्यन्दर्शोरात्रेः प्राची साधनोपाय उक्तः॥ इति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ श्रवणः कृष्णश्चित्रास्वात्योर्यदंतरं। एतत्प्राच्यादिशोरूपं युगमात्रोदितेध्रुवइ
ति॥ युगलक्षणं तु स्तौ षडशीतिरंगुलानि युगमिति॥ अथैवं प्राचीज्ञानोपा
येन युगमात्रोपरिगतकृत्तिकार्द्रेनलिकानिरीक्षणेन चित्रास्वात्यंतराले तु एक
दंडसंबद्धनलिकाद्वयकरस्थकेन पुरायन्नक्षत्रद्वयनिरीक्षणेन ज्ञातिप्रसिद्ध
वोध्यः मार्गपो। यद्दस्योनास्पूर्वेशामंडयंकारयेद्बुधः॥ रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्र रम॰
मुदक्प्लवं॥ दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः। तस्य द्वारांशि चत्वारि च

नैव्यानि विचक्षणो रिति। द्रानोद्योतेषां च राज्ञां दैवलीयान्दशहस्तः स्यान्मध्य
मो द्वादशोन्मितः। तथा षोडशभिर्हस्तैर्मंडपः स्याद्धिहोत्तम इति संग्रहे दश
द्वादशहस्तो वा द्विद्विवृध्या ततः क्रमादित्युक्तेष्वतुर्दशहस्तोपि लभ्यते। तुप
रूपपक्षानाधिकारेलेगे। विंशद्धस्तप्रमाणेन मंडपं कुर्यादेव वा। अर्थश्चादश
हस्तेन कलाहस्तेन वा पुनरिति। कलाः षोडश। अत्र च दशहस्ते षड्हस्ते चैक
एवाग्निः कुंडं चैकमेखलमेवेति पद्मा। अपरेण कृत्विगुपवेशनादिसौकर्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शु॰कौ॰ बोध्ये॰ चतुरस्रसाधने चतुरस्रोक्तप्रकारेण शंकुप्रदेशा बोध्याः। इष्टप्रमाणस्य सूत्रस्य पाशद्व
यस्य मध्ये द्वौ द्वितीयोश्च चिन्हानि विधाय ष्ट्देशे निपात्य पाशयोः प्रिहेषु पूर्वपश्चिमशं
कून्निहत्य पश्चिमशंकोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यपि हृदक्षिणतउत्तरतश्चाकृष्य चि
ह्ने कृत्वा मध्यमेकौ पाशौ प्रतिमुच्य चिन्हयोरुपरि मध्यचिन्हमेवोभयतकृष्य
कृष्यशंकू निहन्यात्। ततएकं पाशं पश्चिमशंकौ निधाय द्वितीयं दक्षिणशं

कौ निधाय मध्यचिन्हेनैकृत्तामाकृष्य शंकुः एवमेवोत्तरशंकौ द्वितीयपाशंनि राम॰

धायमेवैशंकुः॥ ॥तिर्यङ्मानी। प्रथमपाशं पूर्वशंकौ एवं वा सोपहाया कृत्सूत्रस्या
र्धं तयोर्मध्ये चत्री शंकून्निहत्य न द्वर्द्ध अदर्णाप रब पाय कर्णार्द्धं न हद्विः कार्यात
चतुर्विंशत्यंगुलेति लोनमिको नत्रिंशदंगुलेस्त्रे भवति तद्विपाशं विधाय द्वष्ये
ते चिन्हं कृत्वा द्वष्ये पाशं मध्यशंकौ निधाय तरपाशं पश्चिमशंकौ निधाय वि
हृनेकृत्तामाकृष्य शंकुः। एवं वा प्रमाण्वमोसावितिकर्णलक्षणा चतुर्मार्णा
रत्नीपिभवतद्वैयेतच्चतुर्थेनात्मकचत्वारस्त्रिंशोश्च नेति प्रत्यक्ता के बोध्या कनीयसि

स्र॰कौ॰ मंडपे पूर्वादिदिक्षु शंकुनाममिमोहस्तमात्रे द्वौ शंकू निरागाय द्विहस्तविस्तृता
निचत्वारि द्वाराणि । मध्यमे चतुरंगुलाधिका द्विकरा मितउक्तेमेनवष्टांगुलाधिके
राणि । कलशे द्विकरोच्चा चतुरंगुलच्छ्रितः । मध्यमोत्तमयोरिति पंचरात्रोक्तेः
मंडपस्तृतीयभागेन मध्ये वेदिः कार्या तस्याश्चतुर्षु कोणेषु चत्वारः स्तंभाः परितो राम॰
द्वादशेति षोडश स्तंभो मंडपः संपद्यते स्तंभपरिमाणं शास्त्रान्तिलकोयोउक्ता
स्तंभसंयुक्तचत्वारस्तेषु मध्यमाः । अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः शेषास्त्वाद्वादश

मिताः । पंचहस्तसमारंभे निम्ना द्वात्रिंशः स्मृता इति पंचरात्रे तु मंडपाद्
छ्रिता वेदसंख्याश्च द्वाविंशतिस्तथा । स्तंभाः सभमंच संख्याश्चस्तंभद्वादशके
पुनः २ वास्तोर्यामानेन तत्र तत्र विभागकल्पनीयो वेदिः तस्या मंडपान्त
नीयो आग्नीतव्यास्तपरिमितावास्तंभा इति मतीमेरेतद्वा कसे चाद्वेनषोड
शस्तंभविषये शास्त्रान्वाक्ते हस्तत्तीयाश्रसहितं पंचहस्तमितं त्वेद्वादशस्तं
भेषु चोध्ये केचित्तु यत्स नंतरवर्तिका [illegible] मितिपाठ । तत्र चतुराणि स्तंभा

५८ कोष्ठाभ्यां भिः मोतरंध्राणि उभयतोरंध्रकबंतितिर्यक्कोष्ठानि वानिकासंज्ञा
नीतिज्ञेयेषा सूत्रभेदुनैताविनियतानीतिमद्ध्नरत्नो सर्वलभानायंचमोभ
मौनिखेपः पंचमारंभसेनूमो सर्वसाधारणो विधिरितिवास्तुशास्त्रास्त्र
यतोरणानि मंडपाद्दहिस्तेकहस्तोयसिद्दिहस्तोपरिमांद्वारसंमुखतया पूर्वोरि
रिक्तकार्याणि। मंडपाद्दुखाटोचवेस्मिाननेन दिक्षु मारग्लात्तमेषु वराग्रच्छ राम०
वरोक्ततोरणालसेदिति मंत्रमुक्तकेः। अत्रवेदिमामंहस्तमानमितिस्फुटाः।

हस्तादपंचहस्तान्तातोरणानि। निवेशयेदिति पिंगलामतान्त्र। सिंहातशेवारोम
ग्रोधतोरणं पूर्वे पाश्चिमोदुंवरं मतं। पश्चिमे चाश्वत्थसंभतमुत्तरे प्लक्षतोरणं पू
र्वेवास्तत्त्वसंभतं न्यग्रोधश्चोत्तरे मतः। एकमेषा मलाभेस्याज्जदभावे शमीद्रुमः
। जेशरवदिरसालाश्च तालावातोरणेसमृताइति। भविष्ये। भूतोदुंवरकाश्वत्थ
वटाः प्रागादितोरणाः। पंचषट्सप्तहस्ताःस्युः कनिष्ठादोनुमंडपश्लिष्टा
ज्ञकनिष्ठमंडपेद्विहस्तविस्तृतपंचहस्तोछ्रायः। मध्यमेसपादद्विहस्तविस्तृताः

स्म॰ कौ॰ हनुलोच्छ्राय॥ १४ तस्मै सार्धद्विहस्तविस्तृतसमद्रोणोच्छ्रायपरिणामवत्सु यतिको विनः
अन्तेतुरशङ्कुद्वादशहस्तमंडपेषु तेषु मध्यमस्थोपा॥ अन्ये पुनर्मेरुपेणु अपरासि
तस्य छोतं मानयोः घुलोत्तरणामपि चलायिहस्ताधिककरास्तित्रु परिधिस्तंभयोः
द्वानिवृत्तस्तैर्युगुलैः कौशिति आधिकका कराणां परिणाय्येषु। परिधिस्तंभताम राम॰
उपचायुस्तंभपरिमाणेन ततो द्वाभ्यां कराभ्यामुच्चानो सर्वेः। वीप्सा तेषु स्तम्भाभिमा
पेमाः॥ आद्येपेसंचषड्सप्तहस्तानि हस्तस्तातेस्थितानि जातरेर्धे विस्तृतानि स्व

र्धतान्यग्रेधन्वाद्विभिरिति त्रिपंचफलकान्तानि निःशेषः। शास्त्रे मिलके त्रिपंचफलक
मानेस्मात्सम्भमाना द्वेमाननतरनि। अत्रा द्विशब्दः किंचिदधिकार्द्धपर इति बोध्यं अर्था
त्परिमाणमिति न्यायात् वैष्णवपागेषु त्रिपंचफलकमध्यभागे सजातीयकाष्ठप
भवास्तु भद्रारशांशदीर्घा दैर्घ्यचतुर्थांश परिमाणमिति न्यायात्। वैष्णवपागेषु त्रि
पंचफलकमध्यभागे सजातीयकाष्ठप्रभावास्ते भद्रारशांशदीर्घा दैर्घ्यचतुर्थां
शविस्ताराः शंखचक्रगदापद्माङ्किता अन्यत्र अङ्किताएव वा चत्वारः कीलानि वेश्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५५: मस्तके द्वारशाखेन शंखचक्रगदांबुजं । याग्याहिक्रमयोगेन यमसेते यो स्वद्वारज्जम्भि
निवात्तुशस्त्वारः । तोरणास्तंभमूलेषु कलशान्मंगलांकुरान् । मरघाद्रुपरि च्छत्रं कुर्या
चक्रं सुदर्शन इति पंचरात्रोक्ते । अशोकयागेषु शंखादिस्थानेतत्तुसंनिमूलमेव कार्यं ।
हस्तेन विहिताः कार्या द्वारशाखास्तु मस्तके । मूलेन वा तु लं दैर्घ्ये तोरणोपोशेन विस्त
ति: । नातुवैमअंगुरंगस्यात्कि वि दृक्तुपतपोरितियपमन्नलमास्यातं व्योगुलं रोपये राम०
त्सहाशोषारणाद्वारा लाक्षि वेशाश्वोगलहृद्गिनइति पिंगलमतात् । मथमभितध्म

मंडप इत्यर्थः । ततश्च मध्ये मेएकारस्थंगुलेऽउतमेनुत्रयोदशांगुलमिति वा । स्मोसारसे
ग्रहे । श्राद्धादयेमतो वंशकोटि: केरदलैश्चतं ततमंडपं केरदलानि नारिकेलदलानि ।
अग्निमीले इति मंत्रेस्सपस्य पूर्वतोरणं । इषेत्वेत्यादि मंत्रेणाऽग्निस्यंगोरणं मसेत ।
अग्न आयाहि मंत्रेण पश्चिमस्य निवेशने । शन्नो देवी इति मंत्रेण उत्तरतोरणं ।
मंडपस्य बहिर्देशे हस्तायतैः सहपूर्वादिषु हरित्सदृशैर्ध्वजान् स्थापयेत्क्रमात् ।
यांरस्तष्पमा सोमध्यश्चकर संमितः व्यासार्द्धं शिखरं च हस्तत्रितयामानकं । म०

स्म॰ कौ॰ न्स्तंभेशिरस्त्रंच शिखरंतुत्रिकोणाकारंतेषांमध्येचतुःकोणोध्वजानेवंप्रकल्पयेत्मातं
गाक्रमहिषसिंहमत्स्येणवाजिनः।वृषभंचपथान्सापध्वजमध्येक्रमाल्लिखेत्।अ
थादिग्गजाञ्चन्द्रोवैरावतपरः सर्वानिमित्तेरक्तलोहमालानोपताकाविनियोजयेत्।
ऊर्ध्वध्वजंवत्सप्रीयाहूंनादामरस्त्वपिताः।पंचहस्तोध्वजःभोजःपताकावाहुसोमितः।ह राम॰
स्तकस्यरुस्तः।स्यान्ततत्सूत्रनेपताना नाहेनाछादशांगुलविस्तारात्तत्रमस्तन्मा
सविलांछिताः।पीतरक्तश्यामधस्नम्बेतधम्याप्तिताजुनाः।आयुधांकाःपताकाः

सु:पुष्पाद्यसमन्विता:।चंद्रमंडलगौरेणवितानेनविभूषितं।दुकूलैर्वेष्टितस्तंभंनाना
रूपाद्यलंकृतं।आम्रपल्लवमालाभिःशोभितद्वारमुत्तमं।वृषितंदर्भस्त्वाद्यविर
ध्यान्मंडपंशुभमिति॥ ॥इतिमंडपनिर्माणं।अथकुंडनिर्माणं॥ ॥नवग्रहमखेकुं
डंहस्तमात्रंसमंभवेत्।चतुरस्त्रमधोहस्तंपुनिवर्जंसुमेखलं।चतुरंगुलविस्तारमे
खलातदुंडच्छिनेति।अथइतिअधःखातोपिहस्तापरिमितोभवतीत्यर्थः।पद्मप
त्रविशेषराहस्तमात्रमितस्तत्रस्तहस्तहोमात्मकयहमखविषयं।शोधराहिए

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कु॰ कौ॰ तादिसाधनकलहहोमविधपंचाशुष्टिमानेशतार्द्धतुशतेवाहस्तमात्रकोसहस्रेत
यहोतव्येकुर्यात्कुंडकरात्मके।द्विसहस्रयुतेतच्चलक्षहोमेचतुःकरं।दशलक्षमितेहो
मेषट्करसंख्यवहेत।अयहस्तात्मकेकुंडेकोटिहोमेनाधिकप्रमितिरेषवाजपेयप्रदे
तमविष्णुरे।एकहस्तमितंकुंडेमेखलेविधिवत्।लक्षार्धंदशकंपावतावद्धस्तेन
वर्द्धयेत।दशहस्तमितंकुंडंकोटिहोमेविशस्यतेदशनिशासहस्रितलकोटौहस्तमितकुंडवि राम॰
येछेत्प्रख्यादिहोमक्रियपत्तलैनैवैति।अस्यादिसेमादिसिद्धांतशिरोणेप्यलाहिव

पत्वस्यपहानोघोतमारत्नरत्नेभिधानाख्याकोटिहोमेयोपेदशहस्तमितकुंडविधिःपञ्च
स्यांदकोटिहोमेचतुर्हस्तंचतुरस्रेसमंततः।योनिवक्त्रप्रोपेतंतस्याउल्लेखेत्
लमितिमहितेधोपिबीजाद्याहोमविषयेस्मापितेश्चेवोज।अस्यत्रतुकुंडमानेवि
हस्तेवेशानस्याद्दिवेष्टवदेकोटिशतेकेपर्वमा।नेसाल्पहस्तोहेत्प्रोगलो।सहस्रेत
यमानस्यात्पद्विंशतिसंमितं।अयुतेप्रकमात्रंस्यालक्षहोमेद्विहस्तकं।अयु
तेतुचतुर्हस्तंकोटिहोमेतुषट्करमिति।अंगुलंस्पष्टमाहित्वकमिसिजालतंवराने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प० भानोयतस्तस्मे रूपतेरेजः। मथमेन तत्प्रमाणानां वसरेणुमवदते। त्रसरेणुस्तु
विज्ञेयो वैः षेधः परमाणवः। त्रसरेणवस्तु ते ष्टौ रथरेणुस्तु स्मृतः। रथरेणवस्तु
ते ष्टौ बालाग्रं सोऽभिधीयते। बालाग्राष्टकं लिक्षा ज्ञेयका लिक्षाष्टकं स्मृतो भूष्टौ म
तानां यवमानं तु यवाष्टकमिति मुन्यादि मानमारिम प्रयासेना न्त्रिस्तुपु लपर्ती स्मि
विलेपल्लिकं विंशति। अयमेव तु विज्ञेयः तत्र विंशति स्तु वत्सरः स्यात् संज्ञान्वित। राम०
अयं अत्र लिखितः सकलिष्टः सर्वोऽयोशाविषुवाऽ इति रामवाज्ञः। वत्सर इत्येवं प्रमाणं

ममलोमिमचक्रमेतो चमुरवानिविपराजविंडेसेषघटिकेषु वा अल्पोति अल्पिच
तुरस्रः चतुरस्रकुंडनिर्माणे चयंमंडपो लक्षितो स्रो। अथ चतुरस्रभुजा अष्टदिष्ट्यामः ए
कहस्ते अंगुलानि २४ ॥ द्विहस्ते ३३। ७।४।२। चतुर्विंशतिः सन्निपातः ब्रिफकोनितः स्तु
अनुस्त्रिंशत्यादितं अंगात् यातु यावत्त्रयोनि चतुस्त्रिंशत्सोऽशोति। अथ द्वि
त्रिकर्षणा मानेष्याः त्रिहस्ते ४१।४१।७।२। एकादृप्पञ्चापर्वेः पञ्चभिः पंचलिखीति
तेष्वनुपताइ विनंगारनं चतुर्हस्ते ।४८। पंचहस्ते ५३।५।२।४। षड्हस्ते ५८।६।२।२। अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८: छपेदा यिलि हापेनेआसपारे वेदे षष्टिलिनितंनाना। समहस्ते। ६।२।३।७०। अष्टहस्ते ६०।
७।०।३।६। नवहस्ते ७।२।३।७। हस्ते।०५।७।२।२। कोणाहस्ते अथकुंडेषु चतुरस्रविधिरानो
घोते। चतुर्विंशतिर्धिंतमंभागमंगुलंसंज्ञं कल्प्यतु। चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुंडप्रमाणं कस्य
पेतां। हस्तमात्रे खनेन्नियित्तं पदेष्वतु रूपसहेति। कुंडेत्र चतुर्विंशतिधा विभक्त चतुर्वि
शभागमंगुलं परिकल्प्यतं। चतुर्विंशांगुलैर्हस्तं परिकल्प्य तन्मितमधःखु रामः०
ननोन्निरेपेंकर्णकुर्भमानेन तु यथमभस्वेल एथो रा सहस्त्रायमंग्रा रांपथ्या भवति

तथा कार्यमितं स्थेः। पेमारि कुंडेषु तु स्वयं कानि तत्वत्र हस्ता विस्तारपरिमितमभः
प्रदेशात्स्वयमसमेष्व लाये स्मशहस्त पथ्या भवति तथ्या विधेया कंपरिमाणं सिद्धां
नहोते। कुंडे हस्त मितं कुंडं पारिकोणं गुलंतेन इति। अतथ्याधिक परिमाणे स्वस्वचत
र्विंशांश परिमितः कोष्ठेपरस्परं हस्तेयोधोतामेखला संख्यातस्य परिमाणादि
शेषा उक्तः। यावी नेः। व्यासे चतुर्विंशतिधा विभक्ते तिस्त्रश्चतुर्स्त्रो हस्त माग।
विस्तार मंततः कंठं बहिस्तु मेखला भर्तु रामोत्र कृणिराजा मतायेति। पथ्य माचतर्थ

८१

८८ गविह्लतानवभागेश्रष्टिमोवोहोत्रपविस्ताराषडंशोच्चारमोपंशाहपविस्तारश
मपोच्चारवांतिस्तोमेस्तलाहस्वर्थः छितस्ताहेभेरवःगभाविस्तारपविस्तारगानि
सोकपोर्थमुक्तानिस्तारसंग्रहे॥छितस्तचषहेइर्भगलेमिपलात्रपाभेरवलाहक
त्रिहस्तस्मस्तपंचागांगले॥ चतुर्थईस्लेभेरवलाःस्पृष्टतंवजंगले॥ भेरवलाप
चहस्लस्मनिधिह्वीपशागंगले॥ षड्स्पवताःपोताःविम्बहस्वापंगले॥ ह शह ८म०
स्तभिजेतुंह मनभानुहशंगलैरति॥गुणालप्रःअलव-चनिधपोनवच्छेपाःसम

शाणःपंचाहाएकारशभानवोचाहशशिशोच्चेविम्बेअपोरशमनवम्यतुर्दशापनु
लहलोमेमुकरस्मेमस्नगलेदिहस्तविस्त तंतधचतुर्हलापनंतया॥लसहोमे
भवेत्तुंडयोनिवक्रंभिमेरवले॥धिरंगुलेछितकालेमध्यमामेरवलांग्रे
रंगुलोन्नतानधिपामप्रहरत्नजघ्नापविलाशभंगचतुर्गोपाचतुरंगुलाचतु
रंगुलानविला॥पर्वपाहच्छिशतादजि॥नवेमक्रएमवारपविप्याहियेवविस्त
ताहपेसोपोनिलस्तगनुमस्वायंभुवे॥म्मेखलामध्यतोयोनिःकुंडगर्भोमेयवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र० स्रुता॥ अंगुष्ठमानोष्ठवंशीकार्याश्वच्छदलाकृतिरितिमेखलामध्यश्चोपरि
तनाग्रपृष्ठः॥ योनिः स्यान्मेखलोपरीतिसिद्धान्तशेखरे॥ कुंडाकृतिरिमालोभदीष
मितृतीयांशेन विस्तृता॥ अंगुष्ठशब्देन कुंडचतुर्विंशांशउच्यते॥ विशेषांतरमा
हुः प्राचः॥ योनेर्मध्ये नालमवीतन्नातुप्रोक्तं कैश्चित् त्र्यग्रमतः सांप्रं योनौ कुं राम०
डेनैव योनिमध्ये पानात्॥ कैश्चित्कुंडमध्ये प्रोक्तेति॥ एवं वाश्वत्थपत्रसदृशी गा
जोष्ठसदृशी वा॥ अश्वत्थपत्रवद्योनिर्गजोष्ठप्रतिमाथवेति सारसंग्रहवचनात्॥

अथ नवकुंडीविकीर्णापांतस्त्रक्षरगाम्सुख्यंते॥ चतुरस्रेनावन्मंडपान्तचतुर
स्रतासाधनविधयेव व्याख्याता॥ ॥अथ योनिकुंडं॥ ॥तत्र प्राचः॥ अष्टोन
द्विशतांशसत्रकचतुः कोणेपुरस्ताद्दस्त्रपृष्ठांत्रिंशतमेधपंचयलवान्स्याएयोपरि
मानदृश्यः॥ अथ यास्त्रपुगोत्रिगोणामितितघोणपालस्थंतमाढताउंकुन्
हिणलिरवद्धिनिधवेतुंडाजमंयोनिवत्॥ प्रकृतिचतुरस्रयाम्यश्रिमशीतांनए
लसत्रस्याशेनद्विशतसंख्याहानवस्पधिकशतसंख्याइतिपावत् रहपंतोंशाः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प. कार्याः। पर्वसंज्ञे रिक्तातिथ्यश्च नष्टत्रिंशतमेशानस्तु बद्धपंतुतं देतेयाधुः। चतुरस्त्रस्योत्तरापाः पश्चिमतिर्यक्सूत्रे शतयोर्नैर्ऋत्ये वायव्यकोणायोरितिपावनाः। इमानष्टत्रिंशतं लवानं शान्त्यर्थं दृशः एकोनविंशतिं दक्षिणांत एकोनविंशतिमुत्तरतस्तिर्यक्सूत्रे ए-धपंत्तवर्धपंतुतं दंतपाः शंकू ताभ्यामभ्यपूर्वशंकुपर्यंतं सूत्रद्वयेदत्ते त्रिकोणस्य निष्पद्यतेतयोर्दक्षिणशंकोस्तरतउत्तरशंकोश्च दक्षिणतस्तिर्यक्सूत्रचतुर्थांशेषौ। राम:
कू। तत्रप्रत्येकं निहितयाशेन तच्चतुर्थांशमेकैकस्यांतस्थशंकुमीरितिमध्यमत्रय-

ष्टिमांतपर्यंतं चतार्धरूपं चतुरस्राद्दक्षिणालिखेद्वितीयोनिर्कुंडसिद्धिः॥ अत्र चतुर्विंशत्यंगुलसमचतुरस्रप्रकृतिके वृत्तार्धरूपगात क्षेत्रफलांगुलानि त्रिषष्ट्यधिकशतं। उपरितनत्र्यस्रफलं चत्रयोदशाधिकशतचतुष्टयमंगुलानीत्युभयोयोगे प्रकृतिचतुरस्रगतक्षेत्रफलसमावेशात्पाधिकं पंचविंशत्यंगुलात्मकस्य लाभ इतिप्रत्यक्षसंवादात्स्य स्पष्टश्रुतिमूलकत्वात्सापनश्चत्वसंवादाद्यामेवप्रकारः श्रेष्ठान्ततुर्याश्रद्वाहितेश्रोक्ताश्चत्रस्याद्धुः। नकाप्यत्रकाविकार्यरवृत्तस्त्रस्यंपविरो

स्म. धाद्ये वृत्ते तस्मिन् कुडभ्येः स्थानस्य च वदिति त्रिभासारो मात्रा विरोधात्तत्रापि तु
त्र्यस्ते न्यस्ताः कुः । प्रकृति चतुरस्रे भागद्वयं अस्त तत्र प्रदानेन चत्वारि चतुरस्राणि छ
त्वा मात्र स्तत्र च तु विंशति भागा विभज्य तदेक भागा विंशो शत्रप सहिता न्यस्य पंचा
शीत्या कृत्वा त्रय भाग सत्रपं तदन्ते शंकुः नतमारभ्यो दक्षस्त्र दक्षिणान्त र्गतो पाव ।
... रेखा पश्चात् भागाष्ठित चतुरस्रयोः प्रत्येकं कर्णसूत्र द्वय प्रदानेन निर्गत म साः
ध्य देशयोः शंकू । प्रकृति चतुरस्र कर्णस्त्र चतुर्थांशेन तयोरेकैकस्मिन् निहितयोः

शेन वृत्तार्द्धेन यथा लेखः । यथा वृत्तार्द्धं स्पृशत्स्पृष्टदक्षिणोत्तरयोर्भवति स्मात्पि
श्रुयाकृत्यपश्चिमांते भवतोनिपोनिकुंडं अत्र वृत्तार्द्धपमेलनेन हत्यात्मकमे
केस्तेत्रंतर्द्धपद्यमार्ग्य मस्यस्य च मध्यवर्तिन्स संप्रागय अत्तसं चेतिहेत्रत्र पं
तत्र वृत्तफलं बाहुंशत्यधिकशतद्वयमेगलानि सार्द्धपर्वः किंचिदधिकश्चेति । मध्यव
र्तिस्त्र्यफलं चतुश्चत्वारिंशदधिकशतमंगुलानि । पाकृस्म स्त्रतु पंचाधिकश
तद्वयमगुलानि पञ्चवाल्मिस्तोपकः किंचिदधिका इति । फलत्रय मेलनेनु पंचसप्तस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स८ धिकपंचशतासंगुलानि। हस्तपर्वाः सप्तपर्काः पंचलिक्षाः षड्गुला आलिषष्ठ्यो
गात्रेषु अधस्तपस्त्रसेखे खोर्धोपरमात्रादेति मलतिष कलंपत्र्यर्धमिव भवति धनुत्रापरि
ध्यर्थे मध्यहस्तोरधेराणु वर्द्धनेभपरा भिवेत्यादुः। अत्र सोकर्णार्थे नम्र मनाव लंबने
नम ध्यस्त्रहर्तेमेघः मरर्यते। एकहस्ते अंगुलानि ५ पर्व १ पका १ लिक्षा ५ द्विहस्ते अं रा८
गु: ७ पर्वो २ पर्को २ लिक्षा १ त्रिहस्ते अंगु: ८ यवाः ७ पर्काः २ चतुर्हस्ते अंगु० १० पर्वो २
पर्काः २ लिक्षा ए हस्ते वर्द्धनीपाना चतुर्हस्ते अंगु० १३ पवाः ४ पर्काः ७ लिक्षाः ७ अ

षट्हस्ते अंगु० १५ पवाः ६ पर्काः ४ लिक्षाः २ नवहस्ते अंगु० १५ यवाः ३ पर्काः ४ लिक्षाः
७ दशहस्ते अंगु० १६ पर्वो २ पर्को २ लिक्षाः ३ षोडशहस्ते अंगु: २० पवाः ४ पर्काः
६ लिक्षाः ४ एकहस्ते वर्द्धनीपानां षोडशहस्ते चतुर्गणात्वात। ३ ई वकुंउमाद्येष्वामु
होवींमावी स्थानेगी हस्तकार्पापो मास्त्वमु अतेकुंउ माग्रेष्वापुनरागमुखेभिलिम
स्वल्पोक्तः॥ ॥अथार्ध्यचंद्रः॥ ॥तद्दिग्मा हिरएपुनरानमुखो। अर्द्धचंद्र मथात्मना
मस्येतन्मात्रगोश्वलमनराभिमुखेसदेति सिद्धांतश्चे त्वरोनं: प्रोक्तः। वतुः कोणादे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्पः त्रैजिनलवककमध्यस्थितम्रसेविदायाधःसार्द्धपमुपरिनावद्यमतिमानः। अलोशो
नोशसोमितमुपतिनिर्यकुरयुणोऽमांईतन्मानाऽपशशिरलवुंउमितिः।नुअपहृतिच
नुरस्येउरस्तुध्यमस्त्रेवनुविंशानिधाविभज्याधःसार्द्धभागद्वयेपरिस्मस्पशंकुः३पर्प
पेवक्रभागोपबोऽशोशसत्रैस्मतिर्यक्सूत्रानसवतहनांईलेखमितस्पर्द्धवंशसिद्धि
रिशोवंतावोरवणस्मिक्रमशंकुः।उपरिनलशंकोरुपरीभाक्रमश्चिमंसत्रोनिर्वागत्वोप राम०
रिनलशंकोनिहितपाशेनपारिमाणिकपवाड़ीर्घ्येजोनविंशोत्याहुः।नम्यालतम

सस्तगस्मनेमकृतिदेत्रांसेवोगुलानिम्नानि।वतरलेयेहभक्तेसन्कावानोनरं
शंकोमध्येसमांशमानेनकुंडेखडेउवस्मद्दितिकाभिकोजेनुसन्नोयांशद्धपाद्व
विंशस्गुलानिम्नानिनिमलान्विसंवारः।घनरस्ली।कृतदेत्रांशघाविभजेत्सुनः।ए
कमेकेत्मनेस्शानयकुंधवतेत्रवाद्दिनिशारहोकेविंविंद्धयवमेगवत्रपवेवईतरस्म
स्योप्यसिविंसंवाइइमपरितुष्यंतस्याद्रः।पादानिवधनुर्विंशतिभागोपवएकभा
गोपविंशांशत्रयेणाभिंखिघिवकपंचलिसारघिवकपवेकपावात्मकेवसहितस्येको

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४५ विंशसंगुणमितस्तत्रस्यहृताद्धे सिद्धिपर्यासध्या मतोनपर्वेवुलहतेनाद्धिंवेदहते
सप्तैकहस्तगंधञ्जापेहेत्रफलं सिध्यतीति। अथ विस्तारो ज्यामणात्तत्र माना
नि द्विहस्ते अंगु० २७ यव० ७।५।२।२।२। त्रिहस्ते अंगु० ३३।१।३।२। चतुर्हस्ते अंगु० ३८
।२।३। अं०१।१।०।२। अथ पंचहस्ते अंगु० ४२। ६।५।४६। षड्ढस्ते। अंगु० ४६।७।२।१। स
प्तहस्ते अंगु० ५०।थ४ यवा ५०।५।२।५।६। अष्टहस्ते अंगु० ५४।१।२।५। नवहस्ते अं ९७०
गु० ५७।०।३।५।६।१।५। दशहस्ते अंगु० ६०।७।३।६।६। षोडशहस्ते अंगु० ७।६।७।

एकहस्ते ज्यामणात्सप्तगुणा चतुर्हस्ते षोडशहस्ते चतुर्गुणो द्विहस्ते द्विगुणा सप्तहस्त इति
कर्तव्यतः। अथ ज्ञातिभेदे कुण्डमांगमाह। हेत्रस्य मध्यमगुणो जिनभागभक्तो ज्या
ण्यो: ८ यत्र शास्त्रवाक्य हि वर्मधोमानं। अथ विनायकमलेवनत्रयायसत्रैस्मात्रिभि
र्भवति तुंउमिहमयुतेरिति। प्राह्ण निवतुरस्रमध्यमस्त्रे चविंशधाविभक्ते नाहशाम्यं
वांशालिर्य ज्यामिश्रमस्त्र यद्धितारो नहानेनण्यो: संवर्ध्येया तत्त्रायेवकांशस्याष्टमभा
गोनास्यशास्त्रसवर्ध्येमनुपंग:। अत्र तमेलनायसूत्रध्ये स्तेयाकस्त्रे: पहतेस्त्रिभि: स

स्प॰ त्र्यंशस्य च भवति तस्मात्कुः नल्पाल्पमावामिव चतुर्विंशतिभागेषु सत्सु नाडिकाश्चांशे
कभागेचैकोनविंशतिधा विभक्ते नाडिकानवभिः सहितास्युस्तर्हि मध्यार्द्धेन द्यास्माद
भाष्किका कोविदूनैकपक्षोनवार्द्धपुलकषडंगुलानि श्रोतासमत्रसो भवतः सर्वेषु
ह्यध्येन्नपोः शंकुनिहत्य सहस्रोणांशित्रैमिदृस्सयुभवतः पाशंमध्यसमविद्धे हलवांशे
कोः पाशोपमि मुख्यचिंतं यां आमाहस्य शंकुनिहत्यातद्वत्समभुजपलं स्यात्तांसे रा॰म॰
त्रपूलिपमधिकेन ध्रुतापासिद्धिस्मात्कुः । स्त्रस्मोकपायपुनाः यस्त्वेते । एकहस्ते तु

त्र्यं० ३६।३।६।२।४। द्विहस्ते त्र्यं० ५१।४।६।२।८। त्रिहस्ते त्र्यं० ६३।१।१।२। चतुर्हस्ते त्र्यं०
७१।२।७।५। पंचहस्ते त्र्यं० ७८।१।४।३।६। षड्हस्ते त्र्यं० ८२।१।२।५।५। सप्तहस्ते त्र्यं० ८६।४।
अष्टहस्ते त्र्यं० ९०।३।१।२।२।३। नवहस्ते त्र्यं० १०९।१।३।३। दशहस्ते त्र्यं० ११।५।२।५।५।
षोडशहस्ते त्र्यं० १४५।७।१।२। ॥ अथ हस्तमती ओघाद्यस्के खोमाचः षोडशधाकृतमध्य
स्त्रस्मित्रपुरः पश्चिमार्द्धिनभागे । एकैकस्यतनोरधिकान्सोऽत्तकुंडमितिस्मरणात्स्यादिति ।
यक्षमिच नुस्तत्पा स्त्रत्रे षोडशधा विभक्ते तान्येकभागस्य परोक्ष दोसस्य महार्द्धिकेनन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८ स्स्यार्द्धेन मण्डलितमध्यशेषमात्र तिर्यगायामसमोन्नतकुड्यं भवति। अत्र समाधिक्षेपोऽष्टाङ्गुल
समेनायामसमेन क्षेपकेन महतीत्यष्टाविंशत्यङ्गुलानि न्यूनानि। पञ्चभुजे चतुरस्रे मण्डले
स्थिते कोणे मध्यान्तरसन्निपातयोर्मध्यतः पालिकं व्यस्त्रपरिलिखितं भवति तस्मात् क्षेपेन स
मन्दलं परिलिखेत् समप्रमाणम् इति। मध्यसमार्द्धेन मत्स्यसमार्द्धस्य पञ्चरतनन्तोपं ११८
शासहितेन मध्यमसमार्द्धेन आयामगणकुडाशिद्धिः। चतुर्विंशत्यङ्गुलेऽष्टागपञ्चाङ्गकमण
मर्द्धमावृत्तितोलेसमसष्टाङ्गुले। प्रमाणं सन्तानेन वर्द्धयेत चतुर्थेनाष्टमेन अङ्गुलि

शोनेनेति बोधायनीयशुल्वे प्रमाणेन मध्यसूत्रं तस्यान्ततोऽपाशकृते चतुर्विंशत्यङ्गुले
द्वाविंशत्यङ्गुलानि संपद्यन्ते ततोऽपाशस्यापि चतुर्थांशेनाङ्गुलद्वयेन हीनान्यस्य चतुर्वि
शतमंशस्य नत्वेति लब्धेनानेन चतुर्विंशत्यङ्गुलानि वर्णानि भवन्ति। स्पर्श कन्यान्। अत्र
गलप्रमाणं चतुर्दशाङ्गावश्यं तु विंशतितलाः पञ्चसप्तमिश्रमिमपरिमितिवत्सछुल्वा
नानन्तश्च समांशि रतिनिलोन पंचाङ्गुलानि। ततोऽपाशस्य कर्णाङ्गुलमङ्गुलततोऽपा
शस्यपंचैव निताबद्धोऽष्टसहितद्वादशाङ्गुलसहितद्वादशाङ्गुलमसमेन आयामगणं इति सिद्धि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सू:

रमिसर्ध्यः॥ ॥ अथवसोतिथरीसासामाद्दमानेऽब्रं० १३।५।२।२।२७।३।५।६।ग्र
ग्रहेत्रफलेश्व्वार्यगुलानि वेदंते।।श्रावद्दनउतिपराध्य्रीशीकारीनिसमाहसोग्रन
एरामयालिकाह्नेोपथ्कूरे।पाकोपादुकंपराथ्रीर्हर्शीहनलुंडमध्यसूत्रंचतुर्विशाम
धामतेत। एकोशपंचविंशाशमहितसार्द्धमेराखे।वृहिर्मसमब्रमात्मधाछलवुं
उर्धारितमितिप्मास्थलअव्यतुर्वैशानिधा।विभक्तेपलेकृसभगासपंचविंशतिमंता ग्र॰
हासहितंतासार्द्धमेश्चेपुरःसंवर्धतातेचवुंनिहलमकलिमध्यशंकुनछेरा॥

ता।लमिनमसत्रेरसा।मामिनेनसंज्ञानहनेसलातिमिलदोत्रफलानिसहीरिसाशपः।एवं
चैकहस्तेत्मा मुलासत्रोऽग्नं०९३।१८।२।५।८।द्विहस्तेत्रं १९।१।५।४।त्रिहस्तेत्रं२३।
३।५।६।चतुर्हस्तेत्रं २०।७।६।४।पंचहस्तेत्रं ३०।३।१।७।६।षड्हस्तेत्रं ३३।१।२
५। सप्तहस्तेत्रं ३६।१।२।७।६। अष्टहस्ते।।३अं०३८।३। नवहस्तेत्रं।।४०।५।दश
हस्तेऽग्नं०४२।६।४।७।शी।३।शहस्तेऽग्नं०५४।१।२।४॥ ॥अथषडस्त्रि।।वापयोग्या
मुरंगा।पांवः।त्रिनलचतुरस्रेत्रमध्यस्यसूत्रेजलनिधिलवहेघ्नार्धगुग्मेः४

स्प॰

तेर्ध्वं । अनलल ब्धमितो कोमध्यमस्त्राधरो र्धा वृषा सगुल्म यो गाध्रहस्त समाम
उस्त्रातिमहूनि चतुरस्त्रगततिर्यंडं ध्यमसंवंचतुर्विशतिधा विभक्तं चतुर्भि श्चतुर्भि
स्त्राध्दशा भो र्गो इहितो नरो नयोः संवर्ग तं इतरयो श्छिन्ने तत्र शंकु स्त्रियेकूस त्रसेपाते
नाभितौ नस्य इसिस्सासे स्वाम ध्यस्याध ऊर्ध्वं च त्रिभिस्त्रिभिः शेषे छिन्ने कार्णो तयोः शं
कूनयो रेके कस्माच्चतुरंशमिते नन सत्त्रे स्या इहिता नो हत्वा ऊक्तो पि । हृध्ये न स्ख इतेस ग्रह॰
शंके भ्रू न्ने श्रमितस्त्र त्रगतो पर्यध श्रूह तार्ध । एवं द्वयो र्द्वि हताद्विपर्भे नोपर्यधश्रम त्सो

भवतः तयो रार्जे वे भमा कूस त्रं स्वमेवो न्सतो मत्स्यो । इष्मो तयो । तस्याः स्त्रं चपकृति
गतया क्षेत्र मयि मन्नाग्र पो न्त्रिक्षिरंशेः संध्ध्यं नरं तयो श्छिन्ने । तयोः या क्षिन्न मा
रभ्यार्द्दिता गो नाग्रु पाम त्सो पा वत्स त्रे रेपे । एवमसच्छिन्न मा भ्याधस्त नमत्स्यामधी
दृश्ये न्मं वंधूस त्रे संत्रे पातेन ब्रउल्लसिध्दिः ॥ नत्रोपर्यधश्रम लक्ष्य मध्ये धीर्घव
तुरस्त्र मिति हे त्रत्र पफलने मह्नान्निगवार् ः । पद्या श्रवो नाद्विशतां शक्रे तस्या ते हे म
स्यानिर्यक स्थितो नः स्त्रे भ्रमतो भवर्इनभवा को र्धरे छिन्ने पन । तत्वां शे बुसये ः यो

स्प॰ ग्यधरत्नां कृपेशाहृद्दो स्मवंदृत्यदिवृतौ र्धंयाच्छ्रीस्तत्लि स्योः षाउत्रोरीतमिनिः
भानि २७। तत्वानि २५। अंकाद्दिशद्देन ३० मध्यसत्रभागाद्यानवसाधिकशकेंः
स्योः क्रापर्णः। तेचतुर्विंशेसंगुलेतावंतोयवभूः तिर्यक्तद्भ्रांतयेत्ला द्दा मत्स्वविंशत्ये
शद्वृद्धिः पसेकं दिशारेखामध्यसाधउर्ध्वमेतौ प्रत्येकं पंचविंशसशाम्बुधानेन।
एवं चतुःसोत्सास्छानेसमस्विंशतिभागौ द्वय्रस्त्रिस्छानेपंच विंशतिभागौ द्वासमत्साः रामं॰
पूर्ववत्। पाकत्रस्मो भयतोप्येकोनत्रिंशोर्द्धंपर्व वसाङ्ग्रत्पातेचद्वन्द्वावाहस्रेपे

संपद्येनेस्वमेवोत्तरशंकौ मध्यशंकौ च पाशहानेन हृता द्विस्पां द्वास्यो द्वास्पाया
छेशास्ये: पत्तीवीवाप स्पषेस्रम भेमत्सौकार्पां नतोर दिशप्यांतरांकुमाध्यपात्सा
ग्रे पंतरसस्य पर्यंतं पत्तीचीनेंर्दसंतरमत्स्य पर्यंतं चसऽस्पादिनेसतिउत्तरांतशंकुम
ध्ये वमेवपाछेशास्तंतरमत्स्यपर्यंतं पत्तीवीवापमोतरमत्स्यपर्यंतेचतपोर्हीनेहृ
तेपश्चिमो: पश्चिमपोत्तरमस्योर्मिथः सञ्चुभ्येतेसति समभुजं पक्षातिसमपक्लंपट
ल्लंभवतीति। अथात्रभुजपरिमाणसांलाकहस्ते। अं॰ १४।७।१। हस्तेऽङ्क २३।अत्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८ हस्तेस्त्र्रं०२५।६।२।२। चतुर्हस्तेस्त्र्रं २९।६।२। पंचहस्तेस्त्र्रं०३३।२।५। षड्हस्तेस्त्र्रं०३६।३।
५।६। सप्तहस्तेस्त्र्रं०३९।३।१। अष्टहस्तेस्त्र्रं०४।२।०।७।१। नवहस्तेस्त्र्रं०।५८।५।२।५।२
शहस्तेस्त्र्रं०५७।०।५।२। षोडशहस्तेस्त्र्रं०५९।७।२।७॥ ॥अथ पद्मकुंडं॥ उदीच्यामास्य
खं प्राच्यां देवेत अनुक्रमे विनानि वस्वंशो न ह्तेशानेऽस्मा सर्वैतनु कर्णिका पद्मरिपच्छ्या ९८०
मत्ते च्छरा॥ तच्छ्यास्तलमध्यमः पुनरिपच्छ्या अमेलोर्धमः तेअस्यासमिनोश
कसहहेनेहहनेनं वाशैपुनः॥ तुसंवर्द्धलामकाणिरजपेस्त्र्यार्धपुत्रुनविनासाक्षि

पाथंमर्दवन्वसेमकलेख्य प्रमिसाहुः॥ अथ पद्मकारूपेपिभुजः साप्यभावात्माचीप
तीच्योः कोस्मपतेन षतिनतुर्पानवुंड कोणोवुयोनितातन्नविनमर्हतिनिषेधे नवो
निस्छानाभावापनेश्चायुन मेतत्। उनवेवाजेयपिभिस्मागात्ह्कुंडत्रयमुत्सार्य पा
मसछ्यो मोनरं पववुंडी॥ माग स्मिकापञ्चिमपोनिरत्रेविध्योमिलहसणावसरे वा मंष्ठे वे
शिमिलहतो नाक्हस्छकुंडे खिपमधिमेतुलमेपमध्यमागोप मारिशिहशिहि ऽमुसानि
वेरूपावहणाहशितरंकुंडसंद्वन्कारती। एवं श्रीरोधा वापरितुभ्यंत आहुर्नमाः॥मकत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सः प्रासज्जांर्द्धना दशधा विधस्य कोशस्यनवमांशोनेलिप्तिरिरंशौः हतहृच्छिकेनतेनसत्रे
सत्रहेनहृसे कोणापातवर्जेन न हृत्स्यासार्द्धपरिमितानिवृत्सत्रागिपातपेता। हृनेसा
मार्तनाश्चवडसासिद्धिः। पश्चा हृतमकृञ्चेवप्नः सत्रपातनेनतत्कार्पतश्चेष्ठं। तावसेव
हध्यायाप्तत्रांनिर्पितत्संचमल्लायपोः संवर्छ्योनिर्पुकत्तत्रपश्हिराणतशेकुरंतपाशे
नहृतेभ्यामरणार्धसत्रमितभुजेनमस्त्यार्ग्यप्रभुध्येपमोचीनैकस्योश्चमध्येहृताद्धे रम॰
पोः हृजपोःयाहृतमध्यशंकुच्छित्रपाशेनतेनैवहृताभ्यांहृताद्धीभ्यांसंभेरमतस्यो

शाङ्कुविस्तीत्स्यमिपताद्धिमेनहतंर्धहिः॥ सभासप्रमिनोत्रुलामिहलुनेसकांत
राकर्णिकांकुर्वनके सरवित्तमष्टदत्तकांपद्यचतुमेर्हितैरहिता॥ प्रकृतिचतुरस्त्रे सत्रेन
विनतेमध्यसत्रसाष्टधाविभक्तसाष्टमोशेनचतुर्विंशतांगुलेक्षेगतमिसेवृत्तत्रो
राग्याग्योर्द्धप्राकृतमध्याहासत्रप्रमितेभरतेकर्णिकाश्चमसंशेसंवेध्यषडंगुलेनसा
सार्धेनापरंहृतंतत्क्षेसराः रत्नमलानिच श्चतश्चतुर्धीन्तिशतत्पसपः पुनस्तावद्ध
ध्यानयोगलेनसार्द्धनहृतोन्यलमध्यानिपुनस्तावद्धध्याहाशांगलेनयालोर्द्धन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८· नष्टांतत्रदलमध्यानि । तन्स्तावद्ध्याद्वादशांगुलेनष्टतो तत्र दलोपरिभागाः दलोप
तभागा इतियावत् तथाच सूत्रं कर्णिकाकेसरदलमध्योपान्तरदलाग्रकोष्ठैः पं
चभिरेतत्स्यात्पद्मं कुडमतृतमं मिति । अत्र समासस्य चतुरस्रवासनासाम्येपि फला
सम्पाभावात्तनः प्राक्तनचतुर्विंशांशो विंशतिधा विभक्तताद्दशा विंशांशत्रयमत्र
पातावद्ध्यात त्रयोनपंचदशांगुलेनसार्धनष्टतो । अत्र समासस्य द्विघ्नेनपत्ना १३५·
पस्थिर्विंशांशेरूनस्त्रिंशदंगुलमितः । चतुर्थपंचमदृतांतरालभुवि दलानामष्टा

नां द्विविधस्त्रस्वानां चतुर्णां वा द्विगुणानां याज्ञप्यावक्रा । कर्णिकापर्णिकापाद्वं
शभागेनक्षेत्रफलं लभ्यते खननेनेव षडंगुलो निधतावद्दलार्कणिकायाअ
विरोधेन तत्कार्यं । कार्यमेव च दलाग्रे वृत्तच्छायाः । अत्र दलाग्रेषु चाधिरोपणस्थि
पासे गतेषु कोरत्यानियमाभिधानमध्यांतराले नियमाच्चनतथ्योपोसभागर्षं
तं स्यांतरालेप्यथकुखननाभावात् दलानां परस्परसंभेदनप्रसिद्धयमसाम्य जातः
लभ्यते वपत्रामप्राप्त्यात हकारा नखनेदखिलमेतदमितिशास्त्रोत्तरसंवादो येति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एप: संमहापः॥ ॥ अत्रपंचमहाहस्तप्रमाणेषडिंशांविंशांशे हस्तत्वेनसंस्थगणनापोहेत्रफले
एकादशांगुलानिमध्यानिमवंतीसपरिणेधादाहुर्तयः।परिभाषिकप्रवेशात्रिंशदंगु
लानिपंचमहतेप्रमाणःपदार्धीनपंचदशांगुलेनतदर्धप्रमाणमितिदलनिर्माणात्वे
कार्यादिचविदिहस्तसंदेहनिष्पसंभिन्नेषुहस्तीपंचहनाद्यसोनसत्राणामपमरस्य
चतंभेदनिहिताहिनाद्यंगुलषकेटनचतुर्थहस्तात्तोपहस्तातसर्वोपिअर्धचंद्र राम:
छुत्वात्कोष्ठसंवंधासताहशसंभेदास्थितेनेवतदर्धमेघपरमर्धचंद्रमिमेवंच

नुर्थहस्तगनेषुरािविरिक्तहस्तान्तरालकोष्ठेषुसर्वव्यापिमत्स्येषासेषुहस्तपादपोमें
त्समपार्ढहस्तत्रेविरिक्तस्त्रोनारिक्तत्रोजेवपावर्देयतनोदिहस्तविरिहस्तवाष्टस्ला
नांसिद्धिः।रिक्तेवपाविरिद्देववोनप्रगारेवतुर्दलतेवेमातुः।अस्मेनाहुःपा
रिभाषिकापिवप्रकोनपंचदशांगुलेनप्रमाणार्धेनप्रमाणमेवमतंहस्तपघते।
ततोरिक्तोदंतरालसत्रेषुनेषुकेषुषोडशधाहेत्रेभिन्नेमतिपात्राद्यहस्तान्तरालस
त्रसंस्थानपावमार्धस्थितारिविरिक्तस्त्रेलोपांनहस्तंसर्गहस्तपप्रमाणिहस्तोर्धपोः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰ सव्ययोर्नारहरलत्वं। अर्द्धमसंग्रहः प्राक्र। लभ्यतेवैवंपो निकृनाहलाकृतिभंगा
मात्रः अंगुलो द्वांपडंगुलविस्तृतो कर्णिकामनरा सत्वान्तद्वाहिः केसरभुविकेसरवि
न्यासिर्बुर्वनखिलंपावरस्योयांनठतेदलेन प्रतिपंक्तेसीदोहोकर्णिकाद्दनलग्न
मलेकेसरहत्तलग्राग्रे। अग्रेकिंचित्तस्थलोवृक्रनपाश्मोत्माभिमुखौकुर्यात् उसे
धंतुनः कुर्यात् कर्णिकाहंशमानतरतिकाभिकोनेः रलमलेपुथगशः केसराणिच राम॰
कल्पयेत् एतत्साधारणंयोत्कर्पकं जंत्रवेविभिरतिशारहोकेप्रेतत्वात्साधसेर्व

हार्यो रंशीकमकृपात्रापिपंकजेकुर्यादितिवसतितन्त्रापंस्कारोतेपरंतिग्रंथेषसंही
त्यसोपलहगातापपस्मेनसर्वतोभद्रप्रकरणाभावात् एतस्यापिप्रकारस्यसर्वप
समाधारणत्वकथनाद्देलाहुः॥ ॥अथाद्विहस्तादिकमेकुर्यात्पंचनवनमाषा
सवाभिधीयते। द्विहस्तेअं० ३३।७।४। त्रिहस्तेअं० ४१।४।५। चतुर्हस्तेअं० ५८।५।६।
एवंप्रस्ता। अथाष्टसतेनैवमागोपाप्तस्यांपीठः। तेनमालिजि नाशनेपुवतुरःसे
वर्णेसार्वसुरांशेनैकस्याविलेटुनात्रसिरमध्येनछितस्यांवृहेत्। विरालमनमुद्द्धारिर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र· गुणाउत्तीर्हिकोणणसमेकताखांकेषुष्ठणोलेस्त जिपमिलितेरुफाहिकुडंभवेन्त।र्क्लम
मधुपस्त्रंतुरत्नप्रामसाध्येतस्त्रप्रमार्त्यमशेषमे३॥सेपातत्तोरंलगमंयुत्तपाषस्तो
रेखाप्कंत्वपनपेरितिकुंडस्पे॥अत्कातिचतुरस्रमत्र्ञस्त्रत्तु विंशतिभाषिमस्तेतस्ये
केनत्रपल्लिशंशोनंसहितेत्तारणचतुरंशोस्तसंवर्ग्यताऽ२श स्तत्रमणांवलिस्त्रत
रत्नांनंविधापयाणुक्षत्राध्यांषंदत्तविनातिकताभध्यमिरधनारीक्कोणांनरा रम०
लसजेणमत्तेतरालेमध्यंकनेनविलाष्ठकोमिलैतपथैतस्नारातनोपमक्वोस्तपणि

स्तालप्रसानंधंदेधास्येनिपास्त्रतुरस्रघपस्पारिग्रेत्वाहपस्पाष्टस्त्रमाणांमिषः
संपातांनरेखाधागापक्षस्पवमार्त्लनाहृष्टीस्मिसीद्धतिनि॥ अत्रत्तोपत्नाष्ठ
नेसस्रपातसासांत्रहाप्ति त्वेननाभिपेलुंडकोणाबुपोनिमितिनियेषाघोनिस्रपा
नाभावपुर्संगेनद्वापरिजुपतत्रगाहनेभः परायांशनंतुंडेत्तस्मिमधमलंचन
वेशतिधाभवेत।एकमादीप्सोशाघ्यमेशामिकेवाहिर्लसेनाकार्हिरधनमाना
युतुरस्रातोभवेत॥षड्वतारिंशास्कोणाथाचतुःषष्टंशंसंपुनेः॥समंप्रोशेर्तोषसेधास्

सू: चतुरस्रादिपाश्वतः॥ द्विहस्तव्यासत्र्यस्रे यावत्तास्त्र्यस्रे समबाहुकमिति एकभागस्यसार्द्ध
षष्ठांशयुक्तोयमत्र विशेषास्तेन व्यासस्वपो द्विहस्तव्ये त्रिवद्वेपेनन्नतत्र्यंशहस्ताङ्गुलं
सत्र्यंशपञ्चाधिकबाङ्गशस्यंगुलं भवतिसम्यग्भितवास्युचतुरस्रविभागसमभिरश्रैरे
कोश्रस्य च द्विपञ्चांशास्ते स्ववक्तुः षष्ठांशयुतेनाभितेन सहे त्रगकवृत्तिभवाकोणमानु
मपणाद्वैषाविन्त्यादि तुर्यात् चतुर्विंशांगुलेषष्ठ्यत्र्यंशाधिकासत्यंगुलेनेति रामः
पावना ततः कोणचतुष्वे द्वौ द्वौ त्रिणपोकेमैवमितिसत्र्यचतुष्वे स्ते वा सप्तकोणा

नामेतत्र्यचतुरस्रस्यचमार्जनार्थमिति॥ ॥अथाद्विहस्तादिषु चतुरस्रभुजाश्च
मर्द्दर्श्यते। द्विहस्तेचतुरस्रभुजः ३६।३।त्र्यस्रभुजः ।९।२।३। त्रिहस्ते। चतुः ४५।३।
त्र्यस्र: ०।१८।६। चतुर्हस्ते। चतु ।५२।५ त्र्यस्र: ०।२१।६। एवं पूर्वत्। एवमुक्तेसुडानी
फलविशेषकामितो सम्प्रामोति चतुःकोणमग्ने भोगेमग्गाकृतिः। वृत्तार्द्ध मान्यस्य
मैत्रेत्रद्वयेत्रिकोणे॥ ब्राह्मण्यां शान्तिके वृत्तं तथा द्वस्मृषाद्वेषानिते ३ दिशो योनौ च
केष यो यो भयाभषालिमोक्षितिः मितिः। ३ नाग्नार्द्धं नं हिणारिसिद्धौ निः।भागाया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ णोपश्चिमारशिरईशानपर्वाजास्थलवमस्याम्पेवं॥नवमस्यापिकुंडस्पपोनिर्ईत्य
लक्षितेनिसमणान॥माकुंडस्यान्यमकुंडमिमिमाबामुक्तेष्य॥तानिवमेडंपमु
चःमामुक्रसन्नाभ्याकोणस्त्राभ्यांवदिमकीर्तुवेदितःपद्मपत्रेमेखलापोण
स्थानेवस्काकार्यणि॥ध्यानेकुभमतिरविस्वेदित्योष्याद्वकुंघपिपरहानेत्वे
दितिष्याचामुखेः॥अमेनवेधान्तिशांगुलंलकाकुंडमानमध्यापिवा॥कुर्यात्तु राम॰
उद्दिष्टिमासांदनुःकोणांमलह्रणामिलाहः॥कुंजकोपग्रहणामृतिलेनसर्वथा

वास्यकल्पार्थे॥इष्टानांकुंडानामसेभवेपंचैवकार्याणेवेवा॥ नवकेवाण्यवेवेदानां
मंलक्षणान्वितमिमान्यापहस्यान॥पंचानांप्रवक्ष्योलानारहोपपुत्रोपीश्य
नेकुंडंचतुष्कंतत्रकर्मणि॥विद्यालमर्द्धचंद्रंचहतंपद्मनिभंतथा कुर्यात्तुंडानिचतानि
पा आग्नेयविवृत्तणपंचमंडाणेकुंडमोशान्यागेवशिष्ठमपिति॥नवापिवतुर
स्त्राणिवतान्यिवाकुर्यात॥शस्तानिताानिहतानिवतुरस्त्राणिभासहतिसोमशं
भुः॥एकपञ्चेपिविकल्प्यन्निपामतो॥चतुरस्त्रंभवेत्तुंडंउक्तंकुंडमथापिवेतितत्रप्रम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म. गतेरेशामतरेरेशे कार्याः एवं वा शिवकाष्टापायतो ओंकारपेचुधर इति सोमशंभुनेः॥
अथवा दिशि कुंडमुत्तरस्यां पश्चिमस्यां वा चतुरस्रमेकमेवेति वचनांतराद्॥ स्त्रीकर्तृकत्वे
निमित्ते विशेषविधिर्ज्ञेयो॥ स्त्रीणां कुंडानि विप्रादीनां रूपाणि माकारणिकारेणोहितं॥ स्त्रीक
र्तृकतुलाग्रहणमात्रविषयमेतदिति केचित्॥ अन्ये तु वाजस्यवुलवतास्प्रधिकारित
कुंडमात्रविषयमेतदित्याहुः॥ अथ काम्यकर्मसिद्धिनिमित्ते पंचास्त्रिस्समासोप्यो श्म.
चः॥ क्षेत्रव्यासद्वैरः कृभागत्रिसमंवर्ध्यो शकोस्तोमहांकानोंद्विशलवेन मंडलमि

तिवा सर्वतः साधयेत्पंचांशादिरूपेण विहितमितास्याः पंचत्रपुलेवृत्ता चलं।
शशास्त्रिपंचागमेपहृत्वा मिपंचाग्नि ततः॥ प्रकृतिचतुरस्रमध्यसूत्रं धर्दाष्टाधा
विभज्य तु वांशगन्यां विंशांशे नसा हित्वे स्त्रिभिरंशैः संवर्धतावन्मितेन मासार्ध
नहृतहतेनेपा सासमं पंचधा विभज्य द्वौ भागौ स्त्र्नाशेषमात्मं सा सत्रे हेतां ता।
तोपा निस्सार्ध्या भी गामकुंडेन्यावन्निपात्यतस्याता वरस्पृहित्येवं पंचकृत्वा निपा
त्यपंचधनुर्बाण भ्रमागान्साषष्टांशसत्राकुमकारेणाप्रोता सशरधनुर्बाणार्जु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ ने कृतेः वशिष्ठसाभिः पंचास्थि भवतीति। एतत्कलेविज्ञानलिते॥ धनुर्माहन्ति मि
पंचस्कंदैः पंचास्थि कुंभं होमेप्रशस्त भ तशाकिनी ग्रहनिग्रहइति। तथाहैवश्चाः
सः लेंगणमलवज्र ष्वश्चाशद्ध्याविंतसर्द नभ्रमपेदनन वलपंतघास विंशोलवःपे
ष्टसाधिशिरवोनवालभूदश्चोवस्रपातादशाश्चापान्तमधिपयोमिलकुणमुखांस
त्यास्थिमित्यादुकैः॥ प्रवहमितिचतुल्य स्त्रोर्द्धन प्याभिन्नेनव लपेहनं कुर्पानतोहन रामः
यामस्त्रविंशतिधपविंनस्नता हरोकांशामितशरणेतानदशावगुणितशामित

सत्रात्कवसस्मआनोपुस्यसंलयानोपातनेनसस्मधनं वितयाम्यदर्शयेत। यथा
पोनिस्थानेकोणोनभवतितोस्याभिन्नेरवा मानुनिसमास्थि भवतीसाशयः।
एतल्काधिक्तानलिते। अभिचारोपशान्त्यर्थेहोमेकुंडमिदंस्मृतमिति: नवकाम्य
कर्मणि त्रीपमाणपोस्वोर्द्धः पम्इमाप्याद्धः। अकारीण्मनतेन्सर्वं कुंडनिस्प
स्पां। मंतोषापतेनस्याद्धःमापिपासोपलम॥ कुंडंअर्माणांनेनरवृक्षमेलहोमप्र
कारस्मेस्कांदेनसर्वोतस्पर्वंगास्याडिलंहसमात्रेकेहिवमवउरलेवधिनस्तष्प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र· समितांतस्यकुंडस्य: स्थंडिलेग्रहस्थापनार्थावेदि: वप्रोमेखलाद्यंगुलोच्छ्रिता
वप्र: प्रथम: समुदाहृत:। अंगुलोच्छ्रायसंयुक्तंवप्रद्वयमथोपरि। चांगुलस्तत्रवि
स्तार: सर्वेषामपिनोत्तधे:। नश्यत्यमरवेकुर्याद्दित्विज्ञश्चनुरं: शुभान्। अथवावेदम
ध्येवैहिधिनावस्त्रणाग्रह। विधिनाचरणामधुपर्कादिना। ग्रहणांजन्मभगोत्राणिस्मा
मेवलिख्यितमिति विलक्षणपान्नेः तत्प्रमाणपलिलेखते। शुक्रांगौमिप्राग्कस्तोहे ए म·
पौगरुस्यो मायाबृहस्पतो। पश्चकोत्व: शनि: सोम: शबोहरितणतोमुखा:। माग्काला

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दुर्ध्वेद्वषोड्स्फरोवामहधीपतध्धराता अधोध्वप: आरिस्ताभिमुखा: सर्वेरतिम
स्यपुराण्यविरोधाद्दिद्धंभ्याभ्येवमितिहेमाद्रौमत्स्यरत्नेच। पत्नुभातेतुमंडलाका
रमिसाहितधनाकारोवेनव: सूर्यादीशिनस्यदिवाणामिसंतेनमंडलाघाका
विधानंतत्स्थापयपद्धकातंतुलैर्थितस्मिन्प्रदेशानधामिसतं। हेमाद्रौ। अथ
तुतत्स्मंडलेषुतान्माघस्थितिमा: पूसाउलाद्र। स्कांदस्यपस्येवोनरेशभुहमासोम
स्यरदिसोमाकंदमंगारकाद्वेवगुहिताणसांनिवेशयेत। सेम्यालक्ष्मितोविस्कव

स्र: जीवस्पूर्वत: । ॐ मेंघो सिताद्धि क्रिमे हाह्येपनो पमे । हो: पूर्वो नैकालंसर्वे भत
भपावह । केतोनिर्ऋति हिमागेचित्रगुप्ते मिश्रापयेत । अग्रेरप: हितिर्विस्मों इ
न्द्रे ही प्रजापति: । सर्पा ब्रह्मा चनैर्दिष्टा अधिदेवगण्यात्रमं । अधिदेवानामग्रा
हीना स्थानमष्टतुर्गोमिलवसिष्टे । ग्रहदेवतापोमं प्मे: धिदेवान्निवेशये हिति
संग्रहेत । अधिदेवान्हिणतो वामे प्रत्यधिदेवता: । स्थापनीपा: प्रपत्नेनस्मा ए म॰
हतोमि: पञ्च स्त्यकु । ग्रहदेवानां नैवेद्यं कुसुमानि च । ग्रहवद्धा सनेहानं स्थापनंवा

जुर्मीश: । संग्रहे । गाहुपंदहिनेशान्नामुनरसांपथ्याक्रमो । गणेशदुर्गावास्पष्टाकुकेन
वाम्पदतिणे । आकाशमध्विनोचामिपद्वैतान्स्थापयेत तदति स्कोरेतुअनेश
निसमर्भ्स्यांगुरो: के वोष्युदतिणोगणाधिपंधमिष्टाप्यसर्वदेवनमस्कृतमिति ।
अस्मिन्मन्हेतुविनायकस्यपरितोडगौहिमा नावाहनमिसकंमस्वरले । हार्मिश
देवतानां जंरंतामिलौ पिबा ग्निशादेवता स्ग्राप्याहिशापालाभ्यादिगातद्रमि । लदे
हामेननः पास्थांग हडमृतिमापंगाहडाबाहनंकार्ये । सामनि: शेषदेहस्तैवालंप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११· पारमेश्वरः । विघ्नायकहोऽनित्यमस्मः शान्तिरूपश्च मे इति । ततः कार्ये मात्स्यायां
गन्तेरणात् तस्मात् ब्रह्महत्या विभक्तिं तेच तपश्च व संवतोयकलवस्तु पूजा विता । ये
च तलसमापतं पंच मापतं तथा । स्थापये ब्रह्मसं कुंभं ग्रहास्तेत्र विन्यसेत् । स्कारे
दिवाकरं कुर्यात् ध्यायेत् प्रापये ३ स्ने तं च स्नौ । वरुनं भार्गवं चैव मितं वर्मं प्रतापयेत् । कुंकु
मेन तु संपूर्णं चंदनं नीलवस्त्रो स्मयेत् । अगारं वंदनं स्थापयेत् कुंभे नव कुंभेषु च । ब्रह्मवर्णाविष्णु ए५०
रिगारावपाथमाहेरा । रवेः कुंकुमं च पंच राशिने चंदनं ताहता । भौमे सुनं रक्तं चैव वस्त्र

अङ्गारकं बुधं स्मृतो । सितं कांस्यं के ध्यातं शुक्रे वै त्वग्निरीजथ्या गुरु मे स्वारं तुलाहारा
होके नवे । उरीप्पशिखनी तामिनं त्र समहायं स्थास्तं द्विपतः । गुडो स्ने स्वर्ण धारा सोमाय छत्र पा
यसं लोहिताय हरिद्रान्नं बुधाय क्षीर स्याहि केः । ध्वजं स्वर्णं गुरोः ईषा छत्रं आप चक्षुनोर
नोपिष्टं तिल समाये न्यं वै वै घंत शनैश्चराय राहोर्माषोदनं स्था केतो मिश्रौदनं त
था । अर्कः पलाशखदिरौ अपामार्गोऽथ पिप्पलः उदुंबरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः
क्रमात् । आवाहन मंत्राश्च तत्र तथाख्या लेशा देवि नियोगानुसारेणाद्याग्नावेल

स्म॰कौ॰ चानांत्वेपस्थितमंत्राः प्रोक्तो न्ताः सन्नधिधिर्लिग्मते प्रकारे। अष्टोत्तरसहस्रं वा शत
मष्टाधिकं तथा। अष्टाविंशतिरष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत्। मात्रेण। होमलक्षं च समि-
त्सर्पिश्चरुभक्तास्तिलं पुनः। मंत्रैरेषाहुतीर्दद्यात् होमो ग्रहा इति। प्रकीर्तितः। दशसंख्या
पर्यसंख्याभिर्विमुच्यते। अष्टाधाभिस्तिस्रभिर्वा स्ताभिराहुतिस्त्रयं समस्ताभिरेका
मिरित्येकमाहुस्तायह मंत्राहुतिसंख्या मनिर्देशो न्यूनाधिकाऽतिसंख्यापरिनिपर्य २।५०
तंन्यात्पत्तिहोमः कार्य इति। आरण्ये मंडलरत्ने। तत्रैव वस्त्रयाभिषेको मंत्रेण वा ग्रुमंगल

गोतवे। पूर्णकुंभेन तेनैव होमांते प्राग्रदङ्मुखैः। तेनैशान्यस्थापितेन। अभिमन्त्र्य वेदी
स्तनेः मस्तकाणां मक्षिपेत्। यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः साधनैर्द्विजैः। तन्मंत्रैर्वादिकयोग
गण्योप्यावर्दर्शितः। तत्रैव ततः शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः। सर्वौषधैः सर्वगं
धैः स्नापितो वेदपुंगवैः। यजमानः सपत्नीकः कृत्वित्समाहितः। दक्षिणाभिः स
पत्नेस्यपूज्येदृत्विजस्त्वयः। सर्वपावपिला धेनुग्राह्यस्तंनये वा रक्षुधुरंधरं वा
माणकं दक्षिणा वधायजाताः पातु गावैणि नवायसौ। स्वताम्बुदेशपुरे वे सां

सू॰क्रो॰ मर्क्षस्त्वं वा आयसं ताह्वेस्यात्केतवे छाग पुत्रममिति। सुवर्णेन समा कार्या ध्वजपा
नेनदूहिता। सर्वेषामथ वा गावो द्दातमाहेमभूषिताः। सुवर्णमथवा ह्यापुस्त्वा
येननुष्यांति। सर्वाह्निहिरण्यां सुवर्णेनघुसर्पेद्दहिरण्यास्समाः कार्यास्तेनसोमपीस्तथा शं
खं रत्न्याशंखम्लसमधेनुमत्स्य तुमतापे सुवर्णमपि पेद्दपे। अथवा यतिफलमवै को गोस्व
र्णभूषितां स्यात्। नचगावामंगेष्विति मंत्रः। अथवा सर्वेभ्यः सुवर्णमेवसमानं देयं ए॰म॰
गुरुस्त्वविकृतदिछ्यानियमोवैकस्मिकेष्विति व्याख्यातमद्रत्ने सर्वेद्धयिपद्दे

पुरुषार्त्तमसयो। धिकांस्ह्हिरण्याद्त्यपितन्नेवा। दानमंत्राः कपिलासर्वदेवा
नांपूजनीया सिरोहिरणी। तीर्थदेवमयी यस्मात्स्तनः शांतिंप्रयछमे। पुरणस्त्वंशे
स्वपुण्यानां मंगलानांचमंगले। विष्णुनाविछ्तो नित्समतः। हिरण्यगर्भःमे।
यौनवस्त्रयुगंतस्माद्धमुहेवस्यवल्लभे। यद्दानात्सममे विष्णुरतः। विष्णुस्त्व
मश्वरूपेणयस्मादमृतसंभवं। चंद्रार्कवाहनोनित्समतः। यस्मात्त्वंपृथिवी
सर्वाधेनोकेशवसन्निभा। सर्वपापहरानित्यमतः केशवसन्निभा क्रमा। प

४८· स्मात्दुर्गोनिकर्मोगोत्वदाधारागोसर्वदाहिलोहलागलाहोनितस्माच्छांति
प्रपद्ये।यस्मात्सर्वयज्ञानामंगत्वेनव्यवस्थिताःयानंविभावसोर्नित्यम
तः॰।गवांसंगेषुतिष्ठंतिभुयस्मात्स्वसंशयनंकेशस्यशिवस्यच।शयानममा
प्यपूत्यात्तस्माजन्मनिजन्मनि।यथारत्नेषुसर्वेषुदेवाः।सर्वेप्रतिष्ठिताः।त
थ्याशांतिंप्रपद्येतुरत्नदानेनमेसुराः।वस्त्रकौवस्त्रादैमोस्यधूपानुलेपनैः। राम०
अनेनविधिनापस्तायह पूजांसमाचरेत्।सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्यस्वर्गम

दीपते।तथावभूमिदानस्यकलांनार्हतिषोडशीं।दानामस्मानिशाम्यंतिभूमिदा
नास्यंतिहयस्यपीडाकारेनित्यमस्यवित्तस्यचायतः।जेष्ठयत्नेनसंप्रजशेषान
प्यर्दयेन्नरः।अहमावोनरंद्वाभ्यवाह्मणाश्चविशेषतः।पूजिताःपूजयेमेनेनि
र्दहेत्स्वयमानिताः।तस्मान्नदक्षिणाहीनंकर्तव्यंभूतिमिच्छता।यस्माद्दक्षि
णादेयायस्मात्कोपिनुष्यति।आम्रलापनः।एतद्विधानेकृत्वातुकृतकार्येःप्र
जायते।यथाशक्तिततोविप्रान् कन्निजश्चेतरानपि।एवमेकाहुतेविप्रहोमेत्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ न्नेनभोजयेत्। अन्यथा मध्यमश्चापि विषमे कांशता हुते॥ सहस्रस्याहुतेर्वैके
जघन्यो विप्रभोजनेत्। अन्यथा दहति क्षिप्रं तद्राष्ट्रं नात्र संशय इति· प्रयोगस्तु
वृद्धहत्तः प्रसिद्ध इति नालिख्यते। अथ माघशुक्लतृतीयायां दानविधिर्भवि
ष्ये। माघेशुक्लतृतीयायां गुडस्य लवणस्य च दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां च पु
रुषस्य च। गुडेन तुष्यते देवी लवणेन स्वयं प्रभुरिति। चतुर्थी कार्ये कौर्मे। कुंभे शु राम॰
क्लचतुर्थ्यां तु कुंदपुष्पैः सदाशिवं संपूज्य यस्तु नक्ताशी स प्राप्नोति श्रियं न

र इति। देवीपुराणेपि। माघमासे तु संप्राप्ते चतुर्थी कुंदसंज्ञिता॥ स्नातुपोष्यासु
रश्रेष्ठ ततो राज्ये भविष्यतीति। अत्र नक्तोपवासयोर्विकल्पः ततः पंचमी श्री
पंचमी तत्कार्ये निर्णयामृते पुराणसमुच्चये। माघमासे नृपश्रेष्ठ शुक्लायां
पंचमी तिथौ॥ रतिकामौ तु संपूज्य कर्तव्यः सुमहोत्सवः। दानानि च प्रदेयानि
तेन तुष्यति माधव इति। अयमेवावसंतोत्सवः॥ ॥अथ सप्तमी तत्कार्ये
निर्णयामृते सूर्यग्रहसमा तु स्यात् शुक्ला माघस्य सप्तमी। अरुणोदयवेलायां

...Gandhi National Centre for the Arts

स्न॰ त्रस्नानंमहाफलमिति।स्नानविधिश्चप्रयोगसेनोभविष्ये।कृत्वाषष्ठ्यामेकभ
क्तंसप्तम्यांनिश्चलेजलं।ताम्रंतेवालेपेथास्थंदत्त्वाशिरसिदीपकं।सौवर्णेराज
तेताम्रेतथाऽलाबुमयेऽथवा॥तैलेनवर्तिदीप्तंतुमहारजनरंजिता॥समाहि
तमनाभूत्वादत्त्वाशिरसिदीपकं।भास्करंहृदयेध्यात्वाइमंमंत्रमुदीरयेत्।नम
स्तेरुद्ररूपायरसानांपतयेनमः।वरुणायनमस्तेस्तुहरिवासनमोस्तुते।जलेपरि रा॰म॰
हरेद्दीपंध्यात्वासंतर्प्यदेवताइति।अर्घ्यदानविधिश्चतत्रैवमाघमासितेपक्षेसप्त

मीकोटिभास्करा॥कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यांआयुरारोग्यसंपदइति।मंत्रः।य
द्यज्जन्मकृतंपापंमयाजन्मसुसप्तसु।तन्मेरोगंचशोकंचमाकरीहंतुसप्तमी।
तिस्नेनर्मेतिनित्यस्नानांगतर्पणानुवादः।ततश्चनर्पणांतनित्यस्नानंकृत्वा
शिरसिदीपंदत्त्वाभास्करंध्यात्वामंत्रमुच्चार्यनिश्चलजलेदीपमुत्सृज्यस्ना
त्वाऽर्घ्यपुष्पादिपूर्वकंमंत्रेसार्घ्यंदद्यादितिप्रयोगः।अत्रारुणोदयव्यापिनीसप्त
मीग्राह्यादिनद्वयेतथात्वेपूर्वैवग्राह्यास्याः एकभक्तस्यचव्याधिकरणत्वसंभवात्।य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र:

त्वत्रवचनांतरविहितंकार्यंरविवारेणयुक्तायांसप्तम्यामुत्तरायणे। पुन्नामधे
यनक्षत्रेषु ज्येष्ठदिवाकरे। षष्ठीसप्तमीसंयोगे वारश्चेदंशुमालिनः। योगोऽ
यंपद्मको नाम सहस्रार्कग्रहैः समः इति। अर्कग्रहस्नानदानादिकार्यमित्यर्थः।
तस्मिन्कार्ये पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तथात्वे पूर्वैव पूर्वत्वात् युग्मवाक्या
त्। अष्टमी कृसंहे माद्दे पांत्रे माघमासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मतर्पणं। श्रा राम॰
द्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिन इति। तर्पणमंत्रः। वैयाघ्रपद्यगोत्राय सां

कृतप्रवराय च। गंगापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे॥ अपुत्राय जलं दद्मि
नमो भीष्माय वर्मणे। भीष्मः शांतनवो वीरः सत्यवादी जितेंद्रियः। आभिरद्भिर
वाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियामिति ततश्चाचम्यार्घ्यमपि दद्यात्। वसूनामवता
राय शंतनोरात्मजाय च। अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे इति। जीव
त्पितृकस्य नात्राधिकारः सपितुः पितृकुलस्य पुनाधिकारः कथं वचनेति निषेधात् पित
शब्दस्यात्र जनकवाचित्वासंभवेन संस्कारवाचित्वात्। पुत्रपौत्रोचितां क्रियामित्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ नेनपितृकृत्तत्वमाकथाव। अथनवमीकृत्यंभविष्येमाघमासेतुयाशुक्लानवमी
लोकपूजिता। महानंदेतिसाप्रोक्तासदानंदकरीनृणां। तस्यांस्नानंतथादानं
जपोहोमउपोषणं। सर्वंतदक्षयंप्रोक्तंपदस्यांक्रीयतेनरैरिति। अथद्वादशीका
र्यंब्राह्मे माघेतुशुक्लद्वादश्यांपूतोहिभगवान्पुरातिलानुत्पादयामासतपःकृ
त्वासुदारुणं। तिलानामाधिपत्येतुविष्णुस्तत्रकृतःसुरैः। तस्यामुपोषितःस्नात राम॰
स्तिलैस्तस्यांयजेद्धरिं। तिलतैलेनदीपाश्चदेयादेवगृहेषुच। निवेदयेत्तिलानेव

होतव्याश्चतथातिलाः। तिलान्दत्वाचविप्रेभ्योभक्षयेच्चतिलानिहेति। तिलैरिति
मध्यमशिरापायेनस्नानपंजनाभ्यांसवध्यतो। तिलैःस्नातातिलैःपूजयेदित्यर्थः
॥ ॥ अथपूर्णमासीकृत्यं॥ ॥भविष्ये। एवंमाघावसानेतुदेयंभोज्यमवारितं।
भोजयेद्द्विजदांपत्यंभूषयेद्वस्त्रभूषणैः। कंबलाजिनरत्नानिवासांसिविविधा
निच। चोलकानिचदेयानिप्रच्छादनपटास्तथा। उपानहौतथागुह्यमोचकौपा
पमोचकौ। यथामहत्यितेकिंचिन्माघस्नानेप्रदीयते। तन्माघस्नायिनोदेवविप्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म० रागांस्तृतिमिच्छता। स्वसस्नाने विधानत्वे माधवः प्रीयतामिति विष्णुस्मृतौ। पवित्रे
परमपवित्रे च परं धाम जले मम। त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा। दिवाकर
जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते। परिपूर्णं करिष्येऽहं माघस्नानेन वाञ्छया। अह
न्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः। माघावसाने सम्भोगेषड्रसैर्भोजनं त
था। सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः। देवमोर्वासिसो सर्वेमेसस्थाम रा म०
समन्विता। त्रिंशत् मोदकाः देयाः शर्करातिलसंयुताः। भागत्रयं तिलानां तु चतुर्थं

शर्करान्वितः। मरीचैर्मिश्रवराणकानि नारंगाणि च दापयेत्। सवितः प्रसवस्त्वं
हि परं धाम जले मम। त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा। दिवाकर जगन्ना
थ प्रभाकर नमोऽस्तु ते। परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुषः पते इति। अत्र माघस्ना
नोद्यापने संकल्पमन्त्रो सवितः इत्यादि श्लोकौ। ब्राह्मणभोजनमन्त्रः सूर्यो मे प्रीयतां
देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जन इति त्रिंशन्मोदकाद्यात्मकवायनदाने सवितरित्यादि श्लोक
द्वये केवलादिस्नानेषु माधवः प्रीयतामिति मन्त्रं व्यवस्थापयेत्। नारदीये। एवं माघस्त

स्क॰ श्रौ॰ वीयातिभिन्नादेवौदिवाकरांपरिबाधोगपनकस्यरस्मेचाभिमुखोहनइति ॥ ॥अ
थशिवरात्रिः तस्वरूपंशिवरहस्ये। तत्प्रसंगर्थेदेवर्षिमाघकृष्णचतुर्दशीशिव
रात्रिः समाख्याताप्रियेयत्रिपुरद्विषइति। अत्रशिवस्यरात्रिरितियोगेसत्यपिस
त्यपिचाशिवपूजायामनुष्ठ्याद्दितिथ्यंतरविधानतत्रप्रयोगातिप्रसंगभयेनमाघ रात्र°
कृष्णचतुर्दश्यपरोरुढिकल्पनेशिवरात्रिशब्दस्यपंकजपंकजशब्दस्येवपक्षे। माघकृ
ष्णचतुर्दश्यामादिदेवोमहानिशि। शिवलिंगतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभइ

तिनारदीयवचनावगतसंबंधविशेषस्यमाघमासस्यकृष्णायांचतुर्दश्यांस्मरे
श्वर। अहेयांसांमिभएदृष्टेरात्रौनैवदिवाकलौ। लिंगेषुचसमस्तेषुयर्वरेषुच।
संक्रमिष्यामिसंदेहाधंवर्षपापविशुद्धयइतिनागरखंडवचनावगतसंबंधवि
शेषस्यवासमासांतर्गतषष्ठ्यर्थताश्रयेनातिथ्यंतरेऽतिप्रसंगाभावात्। ईदृश
स्यस्यर्थयोगोकरस्येनशिवस्यरात्रिर्यस्मिन्इतिमानोतनानुमारिसौ अधिकरण
बहुव्रीहेरपिअभिहोन्नपदस्येहापिसंभवाद्भुतेपिनलक्षणावृत्तेबेदस्युपवासप्र

स्म॰कौ॰ जागरणात्मककर्मत्रयसंकल्पे। माघकृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तममिति॰
हेमाद्र्युदाहृतवचस्युत्तमत्वोक्तेर्व्रतशब्दश्रवणात्तस्यचसंकल्पयाचित्वात्। अन्य
थाभिनात्तरापभृतिसमाप्तौनिवेधेषुनारायणीयरतिप्रभृतिषुश्रोतव्येषुच
स्नानकव्रतचातुर्मास्यव्रतप्रकरणादौभावगोचरविधिष्वपिसंकल्पग्रहणोक्ते
रनौचित्यप्रसंगात्। संकल्पस्यत्रितयविषयत्वेचमानेनागरखंडेउपवासप राम॰
भावेनचलादपिचजागरात्॥ शिवरात्रेस्तथातस्यांलिंगस्यापिप्रपूजया॥ अ॰

न्नयाल्लभतेभोगान्शिवसायुज्यमाप्नुयादिति। अत्रशिवरात्रिशब्देनव्रतमुच्यते। ष
ष्ठ्यर्थः संबंधोविषयतारूपः। ततश्चशिवरात्रिसंबंधिभिरुपवासजागरपूजनै
रुपयान्भोगान्लभतइतिवाक्यार्थः॥ विषयसप्तमीत्वेचसतिपर्यायेसंकल्पस्य
फलजनकत्वाद्विषयाणांफलप्रयोजकत्वोक्तिरविरुद्धतयासस्याद्रिखंडे
विष्णुन्नायकः परकृतिरूपोर्थवादः प्रशंसा। स्वयंचलिंगमभ्यर्च्यसोपवासः
सजागरः। अज्ञानत्वापिनिष्पापोनिषादोगणतांगतइति। अत्रापिस्वयंचे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ तिपदेन स्यात् तेन अस्य कर्तृत्वकथनात् संकल्पपूर्वकर्तृत्वस्य तंत्रत्वात् क्रियात्रयवि
शिष्टसंकल्पस्यैव फलजनकत्वम् अभिप्रेतं। अन्यथा स्वयं चेत् सर्वं वैयर्थ्यापत्तेः त
दर्थयति क्रियात्रयस्य विशेषणस्यालोके निरुक्तात् पर्यंकत्वापत्तेश्च न चावेतस्य कर्तृ
विशेषणत्वम् असिद्धम् इति भ्रमितव्यं प्रत्ययसमानार्थेन स्यात् पूर्वक्रियाकर्तुर् उत्तर
क्रियाकर्तुस्तत्र क्रियायाम् अन्वयबोधस्यावश्याभ्युपगमत्वात्। अत एव आस्वास जा ११६॰
गरयोर् द्वयोर् एककर्तृसंस्कारत्वशंकापरिहारोऽनुमन्तिमाद्रिरूपेणापो॥ ततया स
मर्थयति एकसंकल्पपूर्वकं तावन्मात्रेणापि व्रतसिद्धिर् इत्युक्तं स्कांदे। अ
थवा शिवरात्रिं च पूजाजागरणोऽन्नयेद्। अखंडितव्रतो यो हि शिवरात्रिम् उपोष
येत्। सर्वान् कामान् अवाप्नोति शिवेन सह मोदते। कश्चित् स्वरापविशेषेण व्रतही
नोऽपि यः प्रमान्। जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेद् इति आद्यवाक्ये शिव
रात्रिशब्दो न तिथिपरः। तदवच्छेदेन पूजाजागरणाविष्वभावेन तैस्तत्पनस्या
संभवात्। किंतु व्रतपरः। तस्य विषयनिर्वाह्यत्वेन विषयप्रतैर्नयनोक्तिसंभवात्

स्मृ॰कौ॰ मध्यमवाक्ये तु कर्तव्यो व्रतशब्दश्रवणात् उपवासमात्रविषयसंकल्पविधिः। नतो
पवासे तु एष विशेषशब्देन जागरमात्रसंकल्पः। व्रतहीनशब्देन च त्रितयहीनत्वसंक
ल्पमुक्तमिति बोध्यं। अतश्च मूलानुक्तलगोचरमेकलव्याभर्पालोचनपासेकस्पर
प्रवृत्तस्यैव बाधामपनीतेस्माद्विषयेषु बाधाभावोक्तिः याचामरविमर्षेण मारलैं
या। अस्य व्रतस्य काम्यत्वेपि नित्यत्वमविरुद्धं। अग्निहोत्रवत्काम्यत्वसाधकं रामः
प्रागुक्तफलश्रवणं अस्ति चाप्यत्र स्कान्दे। मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः

क। गणान्वमस्त्यं दिव्यमस्त्यं शिवशासनं। सर्वान्स कामान्महाभोगांस्ततो मोक्षम
वाप्नुयादिति। ईशानसंहितायां॥ द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वेति का
म्यताभिप्रायेणोक्तं। नित्यत्वसाधकं तु श्रवणं नित्यपदमकरणे प्रत्यवायश्च
माधवीये। वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्र
पूजयेदिति परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परं। न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवने
श्वरं। जंतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशय इति। अत्रैव रात्रिविवाराद्यियोगेन यः शास्त्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५५. मुक्तं मदनरत्ने स्कांदे। माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वा
पि भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं शिवयोगस्य योगे यत्तद्भवेदुत्तमोत्तमं। अघोर
शी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी। अंते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्या शिवमर्च
येदिति अत्र तिथिद्वैधेऽर्द्धरात्रव्याप्त्याप्राशस्त्यनिर्णयः। अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वयुक्ता
यत्र चतुर्दशी तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती। अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्ण ए७०
चतुर्दशी। शिवरात्रिव्रती तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति नारदीयवचनात्। अत्रैव

दिनद्वयेऽर्द्धरात्रव्याप्तिः दिनद्वयेप्यर्द्धरात्रव्याप्त्यभावो वा तदा परैव संदिग्धे। उपवासा
दिकर्मकालव्याप्त्यैव निर्णयात्। माघासिते भूतदिने हि राजन्नुपैति योगं यदि पंचद
श्या। जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य इति वचसंदेहविष
यत्वाच्च। पूर्वार्द्धयोगाकथनेनोत्तरार्द्धप्रशस्तयोगाकथनेनार्द्धरात्रेपि त्रयोदश्यनुवृत्ति
प्रतीतेः। द्वितीयपक्षे प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः। रात्रौ जागरणं य
स्मात्कुर्यात्तस्मात्तथाविधा। मिति निर्णयामृतोदाहृतवाक्यविहितप्रदोषव्याप्तिवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८ माघासितचतुर्दश्यां भैरवनिर्गमपर्वतथा॥ यत्निशीथे तत्र विधीयते इति निशीथव्यापिनी ता।
साधु। अर्द्धरात्रव्यापिनी विधायकैरन्यैः शैवैरनेकशास्त्रैर्विरोधात्॥ उत्तरार्द्धेनोक्तरस्या
ज्यागरस्योपवासकालव्याप्तिः पूर्वार्द्धेनाधिकमवेतो जन्माष्टम्यामिव। प्रदोषादिव्याप्ति
ज्ञापारम्भे हि निशीथेऽभ्युपगमाद्वा तत्प्रदोषव्याप्त्यभावाच्च यथा पूर्वोक्ते तेषु मोऽस्ति द राम०
येनिशीथव्यापिनी सापि परैव ग्राह्येति प्राप्नोति सोऽयं तं च तथा माधवेन तथापि नैतस्मा
द्विति हेमाद्रिमतस्मरणात्तस्मात्तेषामुपपाशयः इत्येव विद्धाविधायकानि वचनानि

रूपेणो त्तस्माष्टमीस्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्या तिथ्यंते पा
रणं भवेत। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभांते
च पारणं। पूर्वविद्धकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं। माघफाल्गुनयोर्मध्ये प्राप्य या शि
व चतुर्दशी। अनंगेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिः त्यात्परा हीनि। तथा। माघ
तानिषेधेऽपि स्कांदे। मस्तामपि पानां हृष्टा वै निःक्राति परानदृष्टा कुर्वंता पसाक
ल्लूपकां तिथिं विप्रामिति। पद्मावे नैतेषां पूर्वत्रैव निशीथव्याप्तिरितिपक्षे प्रवृत्तिःनि

स्म· यमविधित्वेसंभवत्सपूर्वविधित्वसामान्यप्राप्तत्वात्तत्पूर्वेद्युर्वनिशीथव्याप्तिरितिपरेद्युः
पिनप्रहृतिर्विधित्वसंभवतिशास्त्रात्तदनुवादत्वेनैवेष्टसामान्यप्राप्तत्वात्तदर्शेनदृष्टे
मिशीथव्याप्तौहि यथाप्रदोषव्याप्त्यधिकारनद्विनरात्रिव्रतं पक्षद्वयैकमेवमिश्रयोरप्यस्थि
तं। तस्मात्प्रथमपक्षेगम्यमाचरेत्तद्व्रतं भवतीति वच: सरहस्तेनसंकल्पकालव्याप्तिमूल
कत्वेनचपराप्राप्यते तथाउपोष्यसांवत्सरंदर्शपांचतुर्दशपांचपारणं कुर्यात्तेः सुकृतंतत्स्य
स्थत्वतस्यतेवाप्यथवानवा। त्रयोदश्यां मध्यंन्दिने तोयं विनिसंतितै सर्वेषु तानि भ राम·

वंतीरह्मताप्यपारणं हातइतिसार्थवारकाम्यपुराणसमविधिना तस्य पहेस्थमीचैवेति
शास्त्रसरहस्तेन दृष्टेतेषु सर्वेषु कर्तव्यासमपुरवीतिथिरितिवच: सरहस्तेनवपूर्वी
प्राप्नोतिइत्यनिषेधमप्राप्तपूर्वं विद्धाविधीनां परविद्धानिषेधस्यचनियमविधित्वेल
भ्यते। एतच्च ततश्चपांशुपजपे तस्मिनिगदेभिन्नाग्रीषामीषपक्षप्रमाणमाजि पदार्थो
नं गापत्रार्विषयतपासंकोचसाधकस्यापात। पदहानपूर्वदिनेनिशीथ्यापरपर्वापादेरा
त्रेयुदर्शव्याप्तिः परादिनेसंपूर्णतद्व्याप्तिःअतापरेव्याख्या पूर्वधारपरेकर्तापरानिशि

स्म०

चतुर्दशीभ्यां मासा दृश्यते यस्मात्तस्मात् कुर्यात् दृढते नरः तीर्थानि संहिता वचनात्। एकादशाभ्यासे दृश्यते तस्य तावत्ते बलाभेद स्यादृश्यते कोऽनमपा

दृष्टा यस्य साक्षिन्य महावने स्नेनदुःख मति पापाभ्यामे रोमांस विवर्जिता गर्भाक्रांता

विशेषे तासकृद्वस्त्रेनैव न भोजनं च भविष्यति। ग्राणा स्मृति

म गीत मामा मार्गणानेन लुब्धकारस्य समदृष्टा भोजनं सकृद्व रामा०

स्यत पानं न भविष्यति। ग्राणा स्मृति म गीत मामा मार्गणानेन लुब्धकारस्य

समदृष्टा भोजनं सकृद्दस्य तपानं न भविष्यति। अथ ध्वामोऽस्य

व्याधतव्वा रण्यसचा श्च पाहागमिष्यति। गर्भ नूत्का धन ग्राजतीला

न्यादृर्स्य बंधु भ्रसे पथ्येर गमिष्यामि संदृस्मच न स्मलिघ चनं श्रु ताप्याधीतिं

स्मय माणतः हरणा मकृतया स्थिन्ता व्याधो वचनमब्रवीत् नागमिष्यति मगाह

मपि गच्छसि। इथपापी ह्रितो हं वैकुंठं वच भविष्यति। प्रातस्त्वपाम मगा हमागांतसंप

दामवेतः व्रजतं सपथ्या न कृत्वा पथामे निश्चयो भवेत्। पृथिवीयाभ्य शरादिस्मः सत्तेति ष्ठ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ तिरश्वता गपालनीयंततः सत्सलोकडुग्रमभीक्षभिः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सा यार्थ्यजात
हात्म्यधीः। वेश्मसु सम्प्रतिताकं श्याय स्यापि अन्तःपुनः॥ भयवायद्विजो भूत्वा तपोव्याधि
पश्यप्रभिजायते। स्वाध्यायसंध्यारहितः सत्सेवाविवर्जितः। अविक्रेयाणां विक्रेता
भ्रूणहानांचपाजकः। तेनपापेनलिप्यामि नागच्छामिपुनर्यदि। धर्तदुष्टेसरठपशुपत्ता
र्पमानकूटकारेरविक्रियकेनाप्मिसवसतकभोजनेयवचकेथुविसीलेबपाहारतेतथा। म्र
तेसंप्यात्रहकेचमीत्तापित्रोरपोषके। हानंहात्तुंमसतस्युसाधितंनदहानियं तेन

तेनपापेनलिप्यामि नागच्छामिपुनर्यदि। स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत्ससरां वरां देवद्रव्यं
गुरुद्रव्यं ब्रह्मद्रव्यं तथा हरेत। तेनपापेनलिप्यामि नागच्छामिपुनर्यदि। देवतां स्वामि
नं मित्रं मात्मानं बालमेव च। गांस्त्रविप्रं हंता रोग्यापदप्यति दुर्मतिः। तेनपापेनलिप्यामि
नागच्छामि पुनर्यदि। हानस्य कीर्तनं पापं पमापंराभिकेतया। असंजितं द्विपनि संपर
होपापकीर्तनेन नघेचकार्ये वनासि: केवे रथे वेरके। सहाचारविहीनेच परपीडाभरा
पके परपेन्न मपुत्रपि कस्यपवेत्रपकारके। परापवादसंदुष्टे सर्वधर्मपरिभ्रष्टे तावपत्नी

८८. पतोयमस्यायंमातायिनोस्पोयवे॥ हेतुकेवकस्तेनोचस्याद्वतोर्धेविवर्जितेः॥ एतेषांपा
नं नागछ्याम्रिथुनर्वृश्चिपसो यंवलुहस्यायां पिस्मास्त्येयतथ्या॥ पस्यायंलुन्च
कोनांतुगोचो रवि वयाजिनोतिनपाप घरं पनःद्विभार्येञ्च
हवोपत्नसमहस्यानपस्मेतिा पत्नीउपेलेवलीवहीनांविवमान्याहेपेत्रस्तिनपा
मिथुनर्पेहिःसहाहलातुपःकमोद्विती पेरातुमिऊति॥ पस्यसंबहणी ८९.
भार्याध्यासरोणवविसेषतःतिभार्यापत्नीविवर्जितःन्माल्मजांगुरासेपत्नांसमानेस

हसेवेरोनहदितिचपःनत्तुंभरोवे मत्रिपयामिवाग्छामिथुनर्वृश्चिमगोसाके
ततःअलालुव्यको हष्टमानसः॥ समोयहोरोसाधव सतः॥ तस्याउतिप्रभाके
लिंगार्च्याकरसेनवसपात्मचतुर्थोसांगुकोसोतहरणा रथवां॥ द्वितीये अहेम्राभेन्म
त्रिवणनने॥ स्मरन्फ्रिवशिवंवाकंमनिप्रांलब्धवांस्तथ्या॥ द्वतो यायथ ततःग्रामाकामातोम
गमुहो॥ सत्र साधयविश्रहस्ताघनिमन्वपतीतदा॥ जालमध्येस्थितेनाथहष्टासालुब्ध
वेनवा॥ पुनर्बिल्वस्यपत्राणिओर्पितानि करेणतु॥ हिमानिहरहिता भाग्येलिंगस्योपरिपार्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म. गीतस्यप्रधार्मिव्याधोपिवाग्मंधनुर्विसर्ज्य। रवेपूर्णानमनमाकुरुंवार्थेमसेप्रयोनिरी
स्त्लुब्धकोयावत्सपोवांस्तंदिग्भुंक्तेति। तावन्मणिस संभ्रता व्याघ्रंवचनमब्रवीत्। धन
देस्यरायव्याधसर्वस्त्वमपंकएहरेमवचनंलेधेकं पश्चान्मानिविनमातपा। आपतीताहरिणीचे
नामार्गेरागेनमलुङ्का। प्रमायानाधावानेवसत्कंयपश्चुवता। नद्दृष्टो लुब्धकः अकस्मादि एम.
स्मितस्तन्मार्गस्थत। नस्मान्मारसौव्याघ्रो अप्रव्यास्त्रपितारसौं॥ मेवपमागतामा
नःप्रतिज्ञापालनायैव। अथवा मामसमा पाता पातपाकथितावए। एवंमश्चित्समनसातु

लुब्धकोवाक्यमब्रवीत। भृण, त्वंमृगोमेवाग्मं॥ ताताсामिजमंदिरातरस्तामपमत्रनोहिसामेव
रासवाग्यापि। अहोरात्रंअतंअंकुरंवार्थेमार्गागने। अधुनाता स्तनेष्वामिदेवतास्परसं
कुरु। व्याधोतंवचनंश्रुत्वाहरिणीदुःखिता असौव्याधंनमारत्रैरिता सामा मांप्याधनि
पातपानास्तिमांसंतथामेरः सैरोरपिरंनमांतजोवलेनमपस्फुलोनेर्ह। गंविस्फानिना
। अहंमारौर्हिपुआमिभोजनंतेनगापते। वलवान्सुमहातेजप्रमेहामांसपरिमनत्नअथत
स्थूलपीनाग्यामभ्योस्तुआमिष्ष्याजो॥ तेनापुत्रभागीमांतमश्चैवमभक्ष्यामि। तपाते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰ तंलुब्धकालक्ष्मिकमाप्रमोत्पावैतपतं।मणीवृतेतस्यसंदंष्ट्रधन्निश्चपो११२ममाविंतपित्वेति
मम्राज्मणीकामानुरांतर।कुरप्रतितांघमंजुत्रैनिश्चसोमेपद्मामभवत।तथाधवक्षनेशृगला
मगीसोकुसमाकुलाास्वस्माप्रातितांविहधेव्याधस्याग्रेपुनःपुनः मगवक्षहस्तिपक्ष
रेणइष्टाकंर्मायोनिवर्तते।तेनपापेनात्तिप्र्यामिपथनरस्नतंवरे।परद्रव्यरताभिसंमापा गम॰
वेनोसपका।भेरवगत्तिजगगामिवापीनांवागवामपिस्मांगस्थानंचेपप्रोतिसर्वसत्वभपं
करा।पारेसजीतसम्पाग्रेपमृन्भसंतांतयेवब।धात्तमसान्निःरपथश्चनतेथवाश्रमनिरक्तः

तेनपापेनलिप्यामिपरेतरन्नतंवरे।आकर्ण्यैवंबचस्तनमुकामासातन्तस्यास्तित्मिप।जलंपीत्वा
गतासापिअदृष्टःसोभवत्तदा।जालमध्येस्थितःसोपिपक्षितोपःप्रपरोगतःपीडितस्तीकसीते
नहाधुपाशेसंपीडितःस्थिवंस्थिवंप्रजल्पन्वेनानिद्रांसपलव्धवान।हतिमिवार्थंतंतनांघ्रितीपत्र
हंपिसंवोक्ष्तसातिसमस्तंजीवगार्गेप्रात्मने।सोधापदलारव्याधोमरसाप्तायुदास्मात्
नश्वास्यमारहिताभांतदृष्ट्वामोर्वामाङमयाजयत।अकरांतधुनेनमस्हृष्टतुष्टेनचेनसा
।पावमुंवांतवाणोसताबहुशोमदगगणेघोक्षालध्येनतदृष्ट्वामग्राक्ष्वितांपरांपयोःनिश्चि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८· तभविनामस्वर्पदिवारेकिंवासोतभार्याप्राणासमाचेकप्याधेनेवनिपातिता। तपानिरिदि
तस्यापिकिंममप्यप्रभर्मोविष्याति। हाकालानिकृजेपापंपभार्याइः खमागते। नोरिभार्यासमंवे
स्वंगरेवापिवनेपिवा तपाविताजधर्मोस्त्रार्थेकामोविसेषतः दृढमूलेपिदृयिताप्रत्र
तिष्ठतितकृताश्रासाहोपितपाहीनः कांतारादतिपि अतोधर्मार्थकामकार्येषुपंसां
भार्यासहायिनी। विदेसंगमनेवापिसेवाविश्वासकारिणी। नास्तिभार्यासमोबंधुर्नास्ति ९८·
भार्यासमंसुखं। नास्तिभार्यासमंलोकेनरस्यार्तस्यभेषजं। नस्यभार्यागृहेनास्तिसा

धीवपिपवारिनी। अस्माभिर्नागतंयंपथ्यारण्यंतथागृहं। तयाविनाजीवतेपिनिःफलंमम
जीवितं। एकाभार्यासमामेभूद्विहीतापाभार्याद्यमम। ताभ्यांविरहितस्याद्यजीवितंनिःफलंम
माएवंसंचिंतमानेनकैलेयस्यअंगाकमथवीत। अरण्यव्याधमहासत्वअमिषाहारलिप्सपा
त्वांदृष्ट्वामेकिंचिद्धिसतंरुध्यपसंस्कृरं। अप्रापांनेहरिणीपुमंक्तेनमार्गेणातउते। त
याविनास्मितनेवसत्त्वरूपमेव्रतः। तस्यतद्वचनंश्रुत्वाउद्वेकापिव्याधितपतः अमा
वपिनसामामोहवताकापिविघतेव्यातेति मत्वातस्यात्मजसंकोशकमथवीत। ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्त॰ गतेनेन मार्गेण प्रतिताप समागतः तापात्सो भोजनार्थं समत्वं नात्र संशयः । अधुना नाहं नि
ष्यामि निर्लिप्तो स्वामिकार्ये चित । व्याधो तोऽहं वच श्रुत्वा हरिणः प्राह सत्वरं । तं सत्वं कोऽहं सम्मा
धयाम्यमतो नेवात्र तपेन ते प्रतयो जालो । तच्छ्रुत्वा हरिणेण्ड्डयं । व्याधेन कथितास्सर्वे प्र
ताः संसथाः पा । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरिणो हृष्टमानसः । व्याधं प्राह ततः सीघ्रं वचनं राम॰
धर्मसहितं ॥ मृग उवाच ताभ्यां वद तैमो व्याधतस्मत्स्ताहिमवेन्मम । प्रभाते त्वं हूनेन समाग
पिष्यामि रसक भार्या तत्समतो मेघ कामार्ता पिवसां प्रते । गात्वा गृहं प्रति भर्ता अनुज्ञा

ष्पसुहृज्जनं मे पयो । गमिष्यामि त्वद्दर्शनार्थं समयः । न मे द्वेषस्मस्मत्स्यां सत्यं त्वं पोतुम्मोस्यसि ॥
हृष्टा तिमरस्तो मे स्या घोर्ह्मांतं हनिष्यसि । तच्छ्रुत्वास्य वचः श्रुत्वा व्याधो वचनमब्रवीत् ॥
व्याध उवाच असंभाषसे धूर्त प्रतारयसि मामिहा । ज्ञातोऽपरः स्मृत्वं यत्र तत्र गच्छति
को लघीः व्याधस्य वचनं श्रुत्वा वाक्यं माह वं मृगः । सपथान्नेकरिष्यामि यथा ते प्रत
पो हृदि । व्याध उ॰ ममत्वं सपथा ब्रूहि विश्वासो फलजायते । तथा हि प्रवपामि त्वां स
रसं प्रतिकामकः ॥ मृग उ॰ ॥ भर्तारं वंचयत्यास्त्री स्वामिनं वंचयेत्क्वरः आमिसंवेपतेप लग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८· दूरंकरोतियः।तेनपापेनलिप्यामियदितरस्तंवदे।यस्येघृतकामिश्रामिश्रमासांस्यातेयुपुः
।विषमंत्ररसंरघोरेकपंक्त्याहिभुंजतां।तेनपापेनलिप्यामियदेतरन्त्रजेरे।प्रवासमीलापि
विप्राऽन्नपविक्रयकारिणः।संध्यास्नानविहीनाश्चवेदसाह्यविवर्जिताः।मद्यपस्त्रीसमास
क्ताःपरनिंदारताश्चये।परस्त्रीसेवकानित्यंपरपैशुन्यसूचकाः।शूद्रान्नभोजकाश्चै
वरसविक्रयकारकाः।तेनपापेनलिप्यामिनापायामियदितेग्रहं।मद्यादिविक्रयेघ राम·
लस्त्वद्वाल्यभावमोहितः।सर्वेमोक्षविवर्जितास्त्राणामपिनिंदकः।विप्रवामेपरिस

न्यपारवेडामितस्तथा।तेनपापेनलिप्यामियदिनापामितेग्रहं।योगाभ्यासीतिपारेतउ
दितेकेप्रवृध्यतेएकाकीमिष्टमश्नातिविकर्मणिरतश्चयः।मातापित्रोरभक्तश्चत्रिपापे
हिंसीपापकः।नमाश्रुत्कोयजी।वीतवेदवज्रात्मनिरक्तः।एतेपापायातकंसवंपापिना
पामितेग्रहं।पापपुष्ठेस्वरहीनंस्वलक्षमानानांविवर्जितं।रथ्यायपरमानस्कावेदमज्जितेय
दि।पद्मानस्यविप्रस्यवेदलक्षणात्तेयोदितेनपापेनालिप्यामियदिनापामितेग्रहं
शूद्रान्नेभसहासकाः।शूद्रसेपर्करिपिताः।संध्यास्नानविहीनाश्चविप्राद्रातश्चैवनिवाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्क. पाः तेषां पापेन लिप्यामि पश्चात्पापमितो गृहं। भर्तारमर्थहीनं च कुरूपं व्याधिपीडितं।
पान प्रजयते नारी रूपयौवनगर्विता॥ तस्यास्यापि कालिप्यामि पश्चात्पापमितो गृहं।
अथ तिन दूतो तेन भोलुह्रम तवायतः। पश्चात्पापमितो गृहं। समस्तं चपपेवा तेन
दासेन संतुष्टा व्याधा विभ्रतकल्मषः। संहृत्य प्राणां धनुर्बाणं संगस्तः सुवनमीति॥ ज राम॰
गाम श्रीरमनसा प्रतपापोवणेन॥ जनेन पीनाघ हरिसाः प्रविष्टा गहनं। ततो सोतेन
मार्गेणयन पाजं मध्ये हष्ट्वा तु च केन तदा तन्वजालमध्ये स्थितेन हि बिल्वस

पत्राणि निहतानि सिवोपरि। अज्ञानात्कृपज्ञात् कृतातेन तथा व्रतं तु वन्मिस वासि
र्वसोथनिः सृतो जलमधन। उदिते सप्ते विबेध अज्ञानाज्ज्ञा गरेकृते। पापात्मको भ
वव्याधः सिवरात्रिप्रभावतः पारणां कृते दिहृत निशाते भोज्जन प्रति। तासां हि गुरुता
याम्यामगीतचममागता। दृष्ट्वा मगीतेहाच्या खोवारां धनुष्य संस्थे पाव संचितवाण
सतावभ्यवाचतं मृगी॥ मृग्युवाच॥ रामा वाह्यमां सुचधर्मा मनधर्मे यालयत्प्रवृत्ता यस्त
वध्यास्त्वेषं सा सर्वसौख्यानि दर्शनां शयानमैथुनासतं मह न्याधि पीडिता नहि हंति

स्८ मृगोराजामाभिवसिंशुकाहृतं अथ तं धर्ममुख्लमांवधिष्यसि मानव। बालकान्निःगृहे स॰
त्वास्यागामि व्याघ्रः पुनः। पाभर्तोरसमुत्स्जमपं द्रुभिरनाभवेत। तस्मात्पापेनेतिष्यामि
यद्दिनामामिनेगहेत्वेहताःसपथाः पूर्वे तवाग्रे व्याधस्तमतिसर्वे ममसत्त्वत्रपास्तिं
प्याम्परे पुनः। व्याधेन सातहमुक्ताजगाम निजमंदिरं। व्याधोपितस्मात्स्थानात् जगाम
स्वगृहे यतिः। सर्वे यावत्वने ध्यापनमृगाणां सतत्वाहिन्नां। एतेषां घातको नित्यमहं पा एम
स्यामिकांगतिं। एवं संचिंतयन् गेहे हृष्टः तुष्टः तवालेपैः निरामिषं तु तं दृष्ट्वा जनमुक्तेपि

निरासतां। नात्रमांसं गृहे तस्य भोजनं येन जायते। व्याधोपि स ततः दाराः स्वतेषां वाक्यानि सं
स्मरन्। नभोजनं चुनिद्रां च लभतो विस्मयान्वितः। आगामि ष्यंति तेनं संसपथ्येरतिंप
त्रिताः। तानहं न हनिष्यामि सततां व्रतमनुस्मरन्। लुब्धकेन तदा मुक्ता मृगो सोसैपथ्येः
कृतैः। स्वाश्रमं तु संप्राप्ता मोचयन् तहरिणीहृष्टं। मनः स्वमातनैकाक्षितीयागति
लालसा। ततोयापि समापाता बालकैः परिवारिता सर्वाः समेता एकत्र मरवाक्
तनिश्चयाः परस्परं राजन्संति लुब्धकस्याविचेष्टितं। ततो मृगो कृतमतीं मुक्ता वाक्

स्र. प्रगोत्पत्तीन। ध्यातश्च मन्त्र पु ष्पाभिः कर्तव्यं प्राण्मा हृत्यां। प्राग्रूपा स्मुधे केम्पोवालकां नांव
स्त्रुणां। च्यतमुत्रसमापातः संपेध्ये रतिपत्रितः। अस्माः कतु महलाप पुनः संतान्हेतवे। ऋजु
मतीं तुपोभार्यानेवमेवेतमेपिहतः। धारार मापवेतस्वधर्मे श्रेयनि रर्थकः। संतानात्त्व
र्व माप्रोतिस्त्रीर्णि ख्यसोप्यतौ। संततिर्पत्न तः पात्यास्वर्गे सोप्यघरापका। ऋपुत्रसोति रम०
न्याति स्पृगगौनैव वचनैवच। येन केनाप्युपायेन पुत्रमुत्पादयेत्सुमान्। मपातैव गांतव्यं
पत्र्याघस्प महि। सत्यं तत्पालनीयं स्यात्तसेधर्मः प्रतिष्ठितः। स्त्रश्चुत्वानाथ धात्कं

ऋजुवंसो सुखान्वितावपम्यागामि ष्पांमस्लु पा सार्द्धं प्यो तमा। अस्मात्तंपरस्मी श्लाघ्यं मत्रो
सः मतामभो। वपंतोविमि थंकां तन स्म रामो श्वतिं कन्या उ भ्यितश्च वनांते भुनरीनासंग्यमेव
च्याकूंहरेवचेसेलानां भवताएमि वाचपोनकार्पेमर्थेत भांत जीविते नावेनात्वपा। हीनाना
पतिहीनानां जीवितं वि अपा जनं। मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः। अभितस्यहि
दातारं भर्तारं कान पूजयेत्। अपिह्यनयुताः नारी स्तुपुत्रश्च द्रताः। सोभ्यासा पुंघ वगोस्यपु
त्रिहीनाकुंगमा वैधव्यसरेस्वःस्वहस्तो ग्राममस्मवधते। धमास्तापोषिताया स्मरीपते

स्क॰ मृत्युरुपस्थितः। नातः श्रीवाधते श्रीणानां तक्रोध्यस्ते तथ्यः मायाति परमेशनाग्निविश्व उत्तमते धेनाः। निर्द्व
नो व्यसनी हन्ता व्याधितो विकलस्तथा। पतितः कृपणो व्याधिर्भर्ता स्त्रीणां सद्गतिः। नास्ति
भर्तृसमो धर्मो नास्ति भर्तृसमः सुहृत्। नास्ति भर्तृसमो नाथः स्त्रीणां भर्ता गतिः परा। एवं
विलपन्ताः सर्वा मरणे कृतनिश्चयाः। ताः लोकेता कृत्वा पतिकामः तेसो केन पीडिताः स्तासां वा राम॰
कं मम गः कृत्वा हरिविज्ञापरो भवत। सर्वेषामपि परिगन्तव्यं मम पाप्य आधुस्य सन्निधौ। एक
तः सत्सङ्गरहात कुटुम्बस्य ततोऽल्पतः। पीड गच्छामि तत्रास्तु दुःखस्य हपा भवेत। नोवाम्रयामि

तत्राहं मम सम्बन्धे स्वनः। वंशकस्य मम सा भार्या पाल्या तत्र न तथा। मम लोपान्नित्यं सख्यं
तं नरकं व्रजेत् तस्मात्त्वं पालनीयं नरैः। अपोषिभिः सदा। सोऽभ्यधाय तेन शोभासन्मत प
ते विश्वस्ते न गायन्ते वा वाञ्छितं सर्वेषां ते प्रतिष्ठितं। एवं सर्वे समस्त्यो धर्मो नृहि स्मृतो ह पनः
भिः सत्कुर्वन्नपि यमात तत्त्वं पपौ। तस्मिन्मते सह सा ता मारं चकार ह। तच्च
लिं नम स्नात्वा हरिं ध्यात्वा सदा शिवं। स्नानं दानं परित्यज्य भोजनं भो काम वचा कामं क्रोधं
तथा लोभं भार्या विनाशिनीं॥ व्याधपापादिकं मम सलुब्धकाभिप्रवो पपौ। तस्य भार्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९९ तथा पुत्राः पंचलघवः अजातविवेका असमर्थागमनं तस्य मृगोक्तं निश्चयाः भार्यापुत्रैः परिवृ
तो मृगस्तं देशमागतः क्षुधितो बालकैः पंकलुब्धकाय गीतिष्टति। मृगस्तं देशं प्राप्तः सकुटुंबेन
समन्वितः पालय नः सत्यवाक्यमिति लुब्धकं वाक्यमब्रवीत्॥ मृग उवाच॥ त्वमा प्रथमं व्याध
पश्चाद्भार्या ततः क्रमेण बालकानि ततः पश्चाद्भक्ष्यतां मां क्लेव उ मृगाणां महत्पापमाध राम०
नेते रोषो सितः अन्यथा स्यामस्वर्गो वैसमंसिद्धश्च तान संसयः तवापि संकुटुंब स्मृगणा
प्राप्तं भविष्यति। एतच्छुत्वा तु वचनं मृगीतं लुब्धकस्तदा आत्मानं निंदयित्वा तु हरिसां वाक्यम

ब्रवीत्। व्याध उवाच अहो मृग महासत्व गच्छ गच्छ स्वमालयं। अभिषेणानमेकार्यं पूर्मस्यं सम्भ
विष्यति। मत्वा नं सिखघात्याये नत्रैनैवं धनेतयाने कपापं करिष्यामि कुटुंबार्थे कथं वृना
धर्मास्मावरपाम् तुं सत्यं सारवा पूलेरमः त्वं गुरुः सर्वधर्माणां मृ परे प्राप्ति सांप्रतं। गच्छ गच्छ
कुरंगत्वं कुटुंबेन समन्वितः। मया पापकृतानि सर्वाण्यपि सत्य धर्म समाश्रितः। तथा तद्वचनं
श्रुत्वा हरिणो प्याह तं पुनर्धर्मन्यायमसं स्थित्वा तत्स कार्यमिहागतः स्मृतां स्मृतां सिद्धेनते
पापं भविष्यति। मया हत्या पुराधावाताथ पापं द्वीन पापस्य हं। मया मम कुटुंबेन समे तेमां हो ब्रवीमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्क॰ ते॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं लुब्धको वाक्यमब्रवीत्। त्वं गुरुस्त्वं पिता माता त्वमेव बंधुः सखा सुहृत्। अपा
रस्यानिधिं प्राप्य सोऽयं मया परिकीर्तितः। सभार्यस्य कृते कुटुंबस्य हे मृगाः नैस्ते स्वक
र्मभोक्तव्यं मया गच्छ पथ्याः कालात्। उक्त्वा लुब्धकस्तूर्णं सम्यक् लापं सौ सौ मृगात् मृदहिणी क्रम
मस्तकात्तारमापयत। प्रायुर्व्याघ्रं वल्कलं च पीतपुष्पसन्निभं॥ एतस्मिन्नंतरे देवदुंदुभयो दि राम॰
वि॥ आकाशात्पुष्पवृष्टिश्च भूयः सुमनोहराश्च दूताः समापाता विमानं गृह्य सोऽभवं दे
वदूत उवाच अहो व्याध महासत्व सर्वसत्वभयंकर एतद्विमानवरमारुह्य सह दारैश्च व्रज॥ सि

वराग्निसमानेन सत्कृतेन तस्य पंगते उपवासश्च संजातस्तथैव निमिजागरणं त्वया सम्पादितं तावद्गता
श्वतानां जन्मसंचयम्। सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छ त्वं रुद्रमंदिरं। मृगराज महासत्व सर्वोपम स
मन्वितः भार्याचित्रिपसंयुक्तोऽनाहतं परमापदि। नाम्ना मृगव्याधीति विख्यातो रुद्रलोके ख्यातिं गमिष्यति।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं लुब्धको मृगसत्वयोः। विमानानि समारूढास्तु नागगणं परमो गतः हरिरणो दूयमा
नोक्तः सह पते यापि पार्वति। तत्र इलावृता एरणं च्छितयं मणिसन्निभं। कृत्वा तं लुब्धकं वात्रे द
प्सेते यातनं शुभं। ताराश्चित्र यसंयुतं मृगसीयं वर्तते च्यते॥ बालकाहि नपं चाग्रे तीपा प ष्ठतोम

स्क॰ गी॥ दृष्टत्तत्र संग्राम माघ्यासीर्षस्य सन्निधौ॥ मार्गशीर्षस्य तेधापि कल्त्वो मार्गभन पं॥ अको
माघ्याग्रे त्रेतया पोष्णराप्जनं। जातेलयुग राजस्पते म्लेलपरि वर्णितं। येनरामनि धोके
सिवरात्रि त्रनस्य भांसोपवासं करिष्यंति जागरेस्य समन्वितं। तेषां फलं हि वै वक्ते ब्रह्मापि च जडा
पते। सिवरात्रि समं नास्ति अंपाप भयापहं। पत्कत्वा सर्व पापेभ्यो मुच्यते नात्र संसयः फल राम॰
लं माघमासे वै अपो(?)भजेतेत स्यां॥ वैसाखे द्वारका पां तु तपस्या षाठ से वनात्॥ यया याथिः
दानन कार्तिकमाधवाश्रत ग तत्फलं नाप्तेनं श्रवणाद् ह्यपार्वति इति श्री लिंगपुराणे सोडमा

मः स्थः संवादे सिवरात्रि व्रतकथा समाप्ता॥ अथ व्याधापनं हेमाद्रौ॥ काले नरो फाल्गुने वै च तुर्दस्यां
स्य अभन(?) पति पजेत॥ अथ पांच चतुर्दस्यां व्रतास्यकानि सर्वसं। तानि सर्वाणि तेनैव व्रताम्येव क
तानि तु॥ स्कंद उवाच॥ व्रतस्योद्यापनं कर्माकं कर्तव्यं च मानवैः। का(?) का विधिः कानि द्रव्याणि कथं का
र्यः प्रभो॥ ईश्वर उवाच॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि येन लोका नं(?) रित कास्य पा। चतुर्दशा वंकतं सिवरात्रि व्रत
शुभं। एकभक्तं तपो(?) त्रयोदस्यां चतुर्दस्यामुपोषयेत्। संप्राप्य सर्वसंभारान् मंडपं ठत्रकारयेत्। वितै
पुष्पैः समाकुलं पट्टकूलैस्य संशोभितं। तन्मध्ये रक्तपरिकं लिंगतो भद्र मंडलं॥ अथवाष्ट

स्म: वेतोभद्रं मंडपांतः प्रकल्पयेत्॥ सोभोपर्से भासंयुक्तं दीपैः सर्वत्र चोज्ज्वलं॥ अथ लिंगतोभद्रमंडलं
लिख्यते॥ प्रागुदीच्यग्रपंक्तिसारेखाः कार्याः अपत्यतः कोणाद्रेखाः कार्याः वेदेष
ड्विंशत्या क्रमात्कोष्ठाः कार्यास्तु समभिश्च तुभिर्लेपुश्चं रखला॥ सप्तभिश्च लयुग्रेद्वीतितो लिंगं
प्रकल्पयेत् दक्षासने पदानि स्युर्मध्ये त्रैव चतुष्टयं॥ तस्यैव तु जलाधारे उनलिंग चतुष्टयं
एवं पदानि लिंगस्य राशिविंशति संख्यया॥ परमेकं परित्यज्य लिंगं पार्श्वे प्रकल्पयेत्॥ पदैस्त्व रामं०
दशभिः कार्या लिंगपार्श्वे ध्वजद्वीप्तिका॥ पदैर्द्वादशभिः कार्या मध्ये वा लिंगमस्तके॥ पंचभिश्च

पदैः कार्याः शृंखला मध्यतः पुनः नवभिश्च तथा वल्लीभद्रं द्वादशभिः स्मृतं चतुष्पदं तु कमलं सर्वे
मध्ये समालिखेत्॥ पूर्वे संख्य वर्गीकृता सोमाजे समनोहरं॥ हस्तपाश्रितं पुनः वर्णादि घास्म
संयुतं॥ षड्भिः स्यात्सथवारेखा स्त्रिपेगर्भं प्रकल्पयेत्॥ खंडेंदुसन्निभपराकारो शृंखला समपादि
कादसंपं चपराव्रतो मंत्रासरणो भोजनाना मम प्राधान्येन व्रतस्मात्मकत्वं दर्शयितुं उनर
पन्यासः अत एव हसेण्धनस्य आत्मत्वमनंत रोते उक्तं वद्यातुवाहेन पयो व्रतव्रत सर्पादीनां
कलिसंस्कारलंदर्शयितुमाह॥ एवमिति पुरीति तिष्यात्वधिक्षेमसंकोर्तनाद्वाहृतेनानामेव

स्म॰ दास्से तेन सा वनानामितिस्मृचितेत्वासस्व पराप्रमाइतिसिद्धाः कालमल्वस्मृत्याणसाहिम
रतिवा।लंसंगृह्यते।। अथवितिपोम्पतयागाराणपति पूजनाघातिावरणांतत्कर्मानंत
पेप्रख्यातेपंचकेः पंचाम्रतैःकोविदैः कीर्तिताभिः स्निपीतितत्सत्वेद्दस्वचतुर्थ्यंताभ्यांमिवा
पादिसंस्कारे होमश्चोति सिद्धं प्रोमंतरपूजायां विशेषमाहनैवेद्यमिति।तदिदं द्वितो राम॰
तेनविनानैवाराधनासिद्धिरितिभावः। अतएवश्चाति। पत्रस्याउम्यासदहिरणाभिराष्वा
निति।हरिवंसेवन्याश्चंपंचास्मिधमश्चदहिरणाभि सेवालिति।तानाचापंतर्विजः।बाल

ताभोजनार्।ात्वेन अनर्हं हिरणादानमार्हहिरणातामिति।गुरवेश्चाचार्यायपश्चिकामितमर्थः
विष्णोस्तद्धिम्मसंबंधिनैवेद्यं भुंजीतस्मन्वचःश्रीरणनविद्धानितिनैवेद्यभोजनभावत्सा
तित्वरुस्मतित्वाद्भर्भोजनस्मपेविधीयते।चतद्धे सं पूजास्थापनाणविधिमाहनसोतिवाचे
केः।रिति रत्नीयपणाप्रयोऽमकर्तनिर्दिष्टयः स्तान्ततोयाःमरपोग।पा।न्वहं पूजातांकस्पारिस
रितांकारपेरिर्थेः।उतक्र्मारख्याउसारणाप्रपोगः सुत्तानहतिविस्तरस्पान्नोलिरव्यते।अथ
फाल्गुनचतुर्थ्यामारभ्यागाम्ससाव्रतांनाणेपामतेवाराहे।अथावि घ्नतंराजधाय पामि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ. भृगाद्यतनं। चतुर्दश्यां फाल्गुने मासि सा दीतय व्रतन्विरं। ततः प्रातः सा राजेन्द्र तिलान्नं
पारयेत्स्म ते। तदेवाग्नौ च होतव्यं तदेव ब्राह्मणेषु च। यातमो सकृतं लेवधं हो तेन पंचमे
तथा। सौवर्णा गजच्छत्रं तत्कन्या विमायहायपेतं। आपौसे पंचभिः पात्रैः संपूर्णं पंचधा मेरुः।
एवं कृत्वा व्रतमिदं सर्वे विद्ये विमुच्यतऽति। पारणं नतभोजनमेव। पंचमऽतिस्मा आषाढ सु राम.
क्लचतुर्थे पूजा होम दाने तु मंत्रः द्विव्यापस्तु राषगाजान नापलं वोरणपेक हंतापथापान
गात्मनो हरसमुद्र वाप कुठा लता पुनर्मा वपे पति होमे स्वाहांतो पं अथ फाल्गुने

भविष्ये फाल्गुने मासि प्रथक वाचाये फाल्गुनस्यां जनार्दनः वसन्ता मनकौंहले लक्ष्मा सहजा गस्तिः
तत्ते संपूर्ण रेवसंस साकुपोल्य रहिसं उपोष्य विधिवत्सौ विष्णुलोके महीयते इति। अथ
फाल्गुनी पूर्णमास्या: हर्ष निर्णो पामेत्रभावि ष्योत्तरे राजानं प्रति पैगवः। अस्माकं गृहे रे
कापि ढौंढा नाम राक्षसी सुखा फाल्गुनस्य नाधिप। अभयप्रदानतो प्रानां हित पतो सखो
नमाधय्यासमं भिता लोका रमंति च रसं सिचपो धार्यं वाविनि पांतु सिस्माव कसं प्रहर्षं ता
संवपंसु धकाष्ठानामुपलानां च कारयेत। तत्राग्नौ विधिवद्धुत्वा रक्षोघ्नं मंत्र विस्तरैः। ततः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्क॰ किंतु किलाश्वे स्नानसर्वे मेनोरमे नेनग्निविपाकेन्यापापुनुवहसंतुवा।जलेबुखेछपालौका
नि संसकायुस्यपमजोनेन शखेनमावापाहोमेनचनिराहत नगात्मदस्थ्यातेरिभानांरह्ववी
हृयमेष्यातिसर्वेऽश्पपेहाहान्म: सर्वुरोगोपसांतिर:। त्रिपते स्मांधिजे: पार्थतेन सोलेलि
कास्मृतान्नसानिसांयमेपार्थसेरहा: स्मिसंवोप्टरे।।तत्मपेनापलिमत्वतुखग.हाणरोन्मा एष॰
कारेप छिस्र प्रापानवृहस्पश्चारानएन।ते काष्ठ रवडे: संप्रस्मेसदेहस्युकोरे: स्थिपवार
हंतुतापं दातव्यंग्रे पक्वान्नमेवचासवृदं तिपो तस्मा: सरोप: मेसमेवजेदिति।उपला:स्त्र

श्रकरीषपिंड।श्रेधातिवोधिपित्तामहोप्यतर्पः प्रदीपानंतांचहोलिकायेनमहजि मेत्रेणपूजा
दृष्यप्रहेपात्मको हेम चापे:।पश्यातेरध्वोवुद्धस्य दर्वासोवत्र: निसादमेतपूजेतेन लि
केसर्वे तो मुरवाशिनाने। चितुरुत्वारतेग्रेमिति पदं तोरतोधमंत्रेहीममप्यालःस्मुवगुथे
मुवतुंरे।ग्निसवाव हुवापव तेम्सिश्रुपापाःतेकावातिसिद्धिंमंत्रविशपोबुधि:श्व
गेध्यमेहापक्वापिमी।१ऐमासोभद्रालिताग्रास्या।।मदेव क्यापिनीग्राह्या १ऐमासा
लगुनोसहा।नस्याभ्रगुप्तसंस्ताप।तस्मात्तछेन तस्यानालकम्बाटिसेतरथीते।अत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र· चतुरात्रिव्यापिनी ग्राह्या सामान्येन तु पूर्वेति भाव· तथा स्कंदे माघे फाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी कामयुक्ता तु सा चतुर्दश्यां शिवव्रतमिति फल्गुनस्य चतुर्दशीसंज्ञकं तं भागं शिवरात्रिव्रतं शुभमिति शिवरात्रिव्रत प्रणाम ज्ञात्वा समग्रे होते तेजसे ती तत्रवना मा तिरे सात्त्व शबनि सोध्याभपश्यासेश्वनि णी परमारु । वस्त तत्त्व काली तोरेभस चतुर्दश्यां सामा मत उपक्रमव्रतसंकीर्तने पि मध्ये फाल्गु नैवेद्य मता यांतस्मा भूतयातिपूजया स्मृत्येषी च चतुर्दश्यां व्रतान्यू कानि सर्वसं· तानि स एम·
वोशिपि तेन व्रतान्येक तनि निवापि कतित्रैव तत्र मति संपवलेतासा विष्यावस्या
कलाज्ञा तेन पता गवारे तिथन रात्र्यासकायि न रात्रिकिंपि संप्रग । अतीये तोरितं स्पष्टविसं
ष विधि संनिधाना उपक्रम स्कंदे क्रमस्य चतुर्दश्या मिति सामान्य पुरविसंप पुरले नैवेनेपं
चतुर्दश्यां तु शिपि ग्र्यपवले वृजे तिलारिव न्यायु शिवरात्रिः क्रतिप रत्नेनयं । अत श्चत
दनंतपाठेन चतुर्दश्या इमिति विधान्यमनं तां कीर्त्तनादुत्कृष्टाव कराणतान्यव्यार्थि
काप्रतसे व शिवरात्रि पदेन निर्देश इति कथ्य नाम ठितिरे सावा जाती संभव· देमासि मह तर
लोहित नत्वां हेत पचण्या दोपा जी मिर मासी स्मानेपता पत्र सविभिमो समिव रात्रि वि

स्प॰ षपस्पष्टं प्रतीयते। नन्वत्रास्मिन् रात्रिशब्दः कथमुक्तः। रात्रौ नक्तं व्रतं शिवपूजासंभारादौ तेऽत्र
वहितपर्वयं समाघमासेनुपाल्गुनामाफाल्गुनादौ चतुर्दशीति वा धिक्यासिवे रात्रिव्रतप
रिहृते। नापि गुणगात्मभेदः शस्त्रप्रणयपत्तरव प्रसिद्ध शिवत्रिव्रताम्ब्रितस्य सकल
द्वारपचतुर्दश्यधिकारणकाम्यास्वरूपणगणसोपसंहारस्थशिवलोकप्राप्तिफलेविधेयो रम॰
कर कर्मान्तरत्वाभावात्तव नामातिरेकः काम्यगुणेयमाणप्रायस्साम्यपथ
र्मादिशैस्पष्टारैस्समुपापञ्चादित्यसंदेह उवाद्ः वाच्यत्रिसहेवनिस्सिपः

पत्ता॥ सैलल्लो॥ इतिशिवरात्रिनिर्णयः अथामावास्यायां पौर्णमास्यादिनादिपिण्डश्राद्धं कः
नसहतंत्रेरणप्रपोगोपितथा। दार्शोऽध्यायपक्षमापनेविक्रान्तं तत्रसकुतत्वात न
ममासांत्रिगवीतं तामेव प्रकृत्याभारते :कुं मतत्रभेत्रनुभूपालनदपित
ग्ः द्युनातिलान्नं घरद्यातितस्मिं सर्वापि तंतलकुलजेर्ष नक्ष्यारिति। अत्रमासश्राद्धपि
मिन्नेविधीयतेततश्चैवदर्शमिदंतिलान्नामितिसंकल्पोविहि
तोभवति विष्णुवचनमाघामितपचरसीकरावेत्यतिपागप। ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰ क्यालः सर्पोऽपि हन्तानलस्तत्तोपनैपलभ्यते मा विति॥ येनार्च्चितानि ९ योनं तदैव हतं मध
नसन्निबंधहीरा गोष्व हरिं धिनि गिंभ्यातिकौस्तुभस्य॥ इति माधवकृतं॥ निर्णयामृते
फाल्गुने श्रीहपोगावोवस्त्रैर्ह स्मा जिनान्वितं॥ गोविंदश्रीसमनाथरातषं ७ ह वर्षभेति॥
अथ फाल्गुनशुक्लप्रतिपदमारभ्य द्वादशीदिनपर्यंतं पयोव्रतं॥ श्रीभागवते अदि एम॰
तिः केनाहं विधिना ब्रह्मन्नुपस्थास्ये जगत्पतिं॥ यथा मे सत्यसंकल्पो विदध्यात्स मनो
रथं॥ आदिशत्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनं॥ आशु तुष्यति मे देवः सीदंत्याः सह पुत्रकैः॥ एत

पः॥ एतन्मे भगवान्पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणं॥ फा
ल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः अर्चयेदरविंदाक्षं भक्त्या परमयान्वितः॥ सिनी
वाल्यां मृदालिप्य स्नायात्क्रोडविदीर्णया॥ यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मंत्रमुदीरये
त्॥ त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता॥ उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणा
शय॥ निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समाहितः॥ अर्चायां स्थंडिले सूर्ये जले वह्नौ गुरा
वपि॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे॥ सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्म॰ नमोऽप्यनन्ताय सहस्रापमयानपद्माय च॥ चतुर्विंसकुरगज्ञाय पुरस्सं ख्याने ऽव्ये॥ नमोऽद्वि
सोऽपि त्रिय वेदवत्तः भगाय ते तवे। सप्तह स्लापपन्नामन्त्रयो विद्यात्मने नमः॥ नमः सिवा
यरुद्राय नमः शक्तिधराय च। सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः नमो हिरण्यगर्भ
ज्वालोलाग्नि सोऽमुरवदितनारही पवचनात पूजा ग्रहसां तस्याः माधान्यो तत्तार्थे। प्रधान राम॰
कालात्ययो गुणपत एवसिध्यत॥ ति प्रसिद्धं। पूजामंत्रश्च असृक्पाभिर्भयसंत्रस्तैः कृता
त्वं होलिकेयंतः अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूतिप्रदा भवेति दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परे

नेप्रदोषेकदेशव्याप्तिलाभे वा परदिने भद्रादोषाद्देवपरैव। उभयोरप्यदिनेप्रदोषसाभा
वेपूर्वदिने प्रदोषे भद्रासत्वेतु यदि परदिने सार्द्धयामत्रयोत्तरा धिकास्तसाम्यात
स्परदिने प्रतिपद्वृद्धिगामिनी। तदा परदिने परितः सप्त परदिने प्रदोषव्याप्तिमंप्रतिप
घेव होलिका पूज्या सार्द्धयामत्रयं पूर्णाद्धिनो पदिवसयदा। प्रतिपद्वृद्धिमाना तत्तदा
होलिका सम्यते तिनिर्णयामृते भविष्यात्तरवचनात्तदा द्वितीय दिने सा प्रतिपत॥ पदा
तु नो क्तविधपूर्णमासी प्रतिपदौ तदा परदिने प्रदोषसमाभावात् पूर्वदिने प्रदोषे भद्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ· सतीति भद्रान्तं मतीत्येतेषु सपौदयः स्मृतस्तिथिपरिभाषावसाभिस्कोरपपूर्वभा
विधिरिस्काद्वपात्सर्वैहोलिकापूजनंकार्यं । दिनार्द्धात्परतो पिस्यात्फाल्गु
नीपूर्णिमायदि । रात्रौभद्रावसानेचहोलिकांतत्रदीपयेदिति पुराणस
मुच्चयवचनात् । होलांभद्रावसानेचनिसायांतेप्विदीपयेदितिपवि रा।म॰
त्रोनरत्नाकरात्परदिनेप्रदोषस्पर्शाभावःपूर्वदिनेभद्रारहितकाला
भावः तदापूर्वदिनएवाग्नसमयेभद्रापुच्छेहोलिकापूजनंकार्यंपिश्यांमा।

निकापौर्णिमामात्रिलक्षभानिचतानिसर्वाणिमिश्र्यानिविशिष्टपुच्छेनः संर्भेपरदिनेल
ग्नेःकेः । परदिनप्रतिपद्व्यापः दिनद्वयेपिपूर्णिमायाःप्रदोषस्पर्शाभावेउक्तसपथेभद्र
पुच्छालाभेवातदासर्वत्रैवभद्रायामेवकार्यं । ननुपरत्रसायाह्नोदोपूर्वविद्याप्रकर्तेषा
फाल्गुनीपूर्णिमासर्वेजेरिकाहस्तोकेःप्सायाणादुर्गनवमीतूर्वंविद्धहुतासनोपूर्वविद्धाय
कर्तव्याफाल्गुनीपूर्णिमासदेतिश्चएषिवेलानिमितहरचमोतोत्र उक्तविषयएवेदं।
सवचःसापस्मात् । दिवाभद्रापदापरात्रौपिनिपद्रापदास्त्या॥ साभद्राभद्रापस्माभद्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४४. कल्याणकारिणीति ज्योतिःसारे ज्येष्ठापूर्णमास्यामेव शेलाको लसर्वे कृतव्रतां प्रतिप्रकल्पम
विष्णातरो चैत्रेमासि महागोरोपुराणे प्रतिपत्पराप्रस्तस्यां च पंचस्वष्टास्वांकुपो
क्रोतमानात्तस्पृष्टरितं किंचिन्नाधपाक्याधपो नपभवंति कुरुसाहेलतस्मात्मानममाव
रेतदिक्षंनीरजनेतद्धिसर्वपापविनाशनमिति। तथा प्रक्षेनमधुमासेतुप्रतिभक्तविम
तपो। कृत्वावासस्येकार्षोणिमंत्रर्ष्यापितदेवता। चंद्रेपद्मालिकाभ्रान्तिसर्वदुःशापसंज्ञपो॥ वंद
नेमंत्रः। वंदिता सितु रुद्रेण ब्रह्मणा संधोरंभावाम्मतस्तंपाहि वोर्दोविभूते मातमराभवदेति। तथा राम.

गोमहिष्यादिरपत्तिंचितत्सर्वं भवपेत्तु पंदेत्तवस्त्रादिभिः सर्वे लोरगाधस्तनेतनपत। २६६
सर्वेकार्येहोलिकानंतरं कर्तव्यत्वात्सर्वविघ्नापांप्रतिपद्ये कार्यमिति निर्णयामृते। अत
श्चप्रश्नेतेमधुमासेतुप्रतिपद्घृहितोवाचितपपाठः त्निर्णयास्तेधनपारेन ततरकृत
निर्णयेनन्यायपरासंचारसंगादिनाविरोधात्। सत्यापाठःपूर्णमासीतिरप्रतिपदि स्वर्वो
कृतो लोकाभिमानोऽस्य। हेमांतरं तत्रैव युधिष्ठिरं प्रति नमस्कारात्। प्रतिपदितिपसंता
घेभतपेषुष्पवंदनं सतंहस्तछस्पकामस्य पूजेयत्र्योपतेजनेरिति॥ पुष्पचामस्य
हेतुपारसमयेसितपंचरस्यांमातर्वसंतसमयेसमुपस्थिते च। तं प्रार्थ्यचतुकुसुमं

स्म. सरुवंशेनेनसंतोहिपार्थ्यअसोथसमांसुखोस्या।हितिवामेसेषात।प्रासनप्रकाश्योगो
मेयेनोपलिभवतुरेखेगलंगाणेपुत्रतस्योनाछेश्युभस्मासनेपास्मरवउपविष्टोत्रास
हैपेम्हाजसवस्यपनःसुलक्षणपासुवासिमाहितवंश्वतिलकनोराजनराहिमंगलसर्वं
दतमाम्रमुकुलंमंत्रेरणप्राप्तीयात।चूतमग्नंवसंतस्यमाकंश्कुसुमंतवासवंक्षेपिवा
म्यघम्र्वेवामार्यसिद्धमहाते।अथराजानंप्रतिष्ठितौपाठ्संतेनैवततःप्रातर्द्दितीया एम.
पंक्त्रमित्रारिसंपतत।।न्टपानिर्विततेदेवीवितानवरसोभिने।सर्वतश्चसमाकीर्णोरत्नकंबल
सोभिते।उपविश्यासनेरम्येपोरनागपेःसह।सिंहूरनेत्रमहोरपश्वासैःसचंदनैःदिवो

पैलोकांसांबूलैःसामानेवप्रथक्पृथक्।।नमाणितविनोदेश्चपुर्णोतानममहोत्सवं।।एवंकुर्व
न्नवामेतिपावसंबत्सरंसुभमिति।।विवोपेतिलोकेप्यएतानिस्तेसर्थः इतिहोलाको
त्सवःउत्तंप्रतिपदितैलाभ्यंगाश्चावुसिक्कः।।वत्सराद्दोवसंतादाविति।पूर्वाहतवचनेव
संतादिस्यतस्यानुमार्थत्वात।।बाहसेदोरोलागतेहस्तागोविंदस्यदोषामम।फाल्गुमा
संपतोभूलागो।विंदस्यपंक्षेजोरितिअत्रफाल्गुमामितिफाल्गुनीविद्धप्रतिपद्याभार्यो
वत्सरादेदोवसंतादोवलिराजेसतथैवच।पूर्वविद्धेवकर्तव्याप्रतिपत्सर्वदाबुधैः।।तिहस्तद
ष्ठाशिवचःसंवादात।दोलोत्सवप्रकारश्चपर्व वदेवबोध्यः सेनाजितानियोऽनं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्मृ॰ तेरेव कृतमंथनसमग्निं बंधन्तीरा द्विजो॰ तस्य तापस्य दैर्ध्यं जिमेवं स्मृतिवीक्षणम इ
ति फाल्गुनकृत्ये अथाधिमासकृत्यं प्रक्षिप्तास्यात् ईषापि एणोत्कृतिः अप्रतिक्रमणोर
सौमासरीति तथा चातुर्मास्येषु पर्वत्रयेपि कृत्य पालहोमान्तेनरसधुर्य्येमादि द्वार समा
सनामभिरपहोम मुक्तासंसृमासी रोप पर्वणिा सौर्ये ककपाल द्रुते संसर्पोसीति मंत्रेण
पहोम उक्त आपस्तंबेन ॥ संस्थाधिमासे रेवत इत्सवाघ चिलापगत पासोमपिडपपामग एम॰
हीतोसि मधुम्येत्येवं रूपे द्वादशे मासलिंगैर्मंत्रैस्तत्स्य हणमुक्तां ततेनेव स संसर्पोसीत्यादि
मंत्रेणाधिमासरैव संयुहणमुक्तं तत्राधिमासो नाम मासं क्रांतो मलमासः मलमासत्वं

चन्द्रिमसायत्वं । तच्च मासह्नीतिय रसो वृद्धेर्नानाव स्यैकम्पाने बे धस्तद्धर्म्मवत्वं । असं
क्रांत परेन तपस्य द्वितीये न तपपूर्वे भाव्यसंक्रांतस्य निरासः । क्षयमासानिमाजसालस
त्यात स्मृत वैकसंक्रांतिरहितो मासो मलमास इति प्रावालकारणे भ पासत्वं मासत्वं नोस
न्नमास परेन प्रसादरिकृत्स्यां नमानेन वार्द्रमासो अभिधीयते । तेनन कृत्स्नादिमासत्वं निध
र्मो वृद्धेरेन कार्तिकमासादौ मसम पनाव सैकामि वादि भ हरणं क्रियाः निषेधं कार्तिकादे
अनुवृत्त्याति प्रसंगः तथा च हेमाद्रौ मनुः एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
हव्यकव्यक्रिया वा लास्तदा तेषा अधिमासक इति । दर्शद्वय मावास्यां तद्वा दर्शः स्त्र्यर्द

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ संगमहत्वेत्तस्त्या एव रशेपस्स्यमुख्यत्वात् ॥ क्षिसंक्रांतउतवांइः तयो यस्मिन्वर्षे भवतित
दा कार्तिकादित्रयामतामध्यपातिवत्सस्मात्स्मागधेवेषादिषद्रएकश्चैत्रादिषट्कः परेर
तेवमथवेषादिषट्क एतस्मात्मागधेवढावसंक्रांतौ वभवतः अत्संक्रांतमासोधिमासः
स्या द्विसंक्रां तमासः तयाख्यक्षयाचित ॥ स्वपः कार्तिकादित्रयेष्वन्यतमः स्यात्तदा वर्षम
ध्ये ऽधिमासद्वयं चेतिमोतिः सिद्धांतात् अमतोऽमतरस्य भागामणेवोर्ध्वमेवक्लंवंनाविं राम॰
तु मागो कउर्ध्वमेकृत्वेवं वर्षमध्ये संक्रांतद्वयं भवतीति व्याख्यातं हेमाद्रौ। स्फुटइतिस्फु
टमानेनभवेदित्यर्थः अतएव काठकगृह्यपरिशिष्टे असंक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेववा।म

त्तमासः सविज्ञेयो मासात्रिंशत्तमो भवेदिति ॥ अथ माधिकमासमारभ्य त्रिंशेत्तमे मासे
ऽतीतरस्मर्थः इदंच संभवाभिप्रायं नतु नियतं पूर्वागतिषेविप्राबलंवनेनत्रोतिवि
त्यभिहेत्रमानेन त्रिंशत्तम मासादर्वाग्ग प्यधिमासदर्शनात अतएवानुसतपद्त्रिं
सन्मासमध्यमास्पाभ्यंतरपोदंपो। अधिमासो वक्कल्मेनवारः एषणाक्रांतेनरांतजोति
सागरवचनात्त्रिंसत्तमान्मासादूर्ध्वयाद्रुसंक्रांतस्तत्रकेक्षयेषो मासो भवतोतिनियम
इति निर्णयामृते तत्रिंसा पत्तमध्यमन्याना तसारिवचनं क्षिद्धांतेउक्तं ऋजिमेभिगत्तो मो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ सोऽहिनैःषोऽसमिलप्या। घटिकानां चतुष्केणासंपन्नमधिमासकमिति पद्यपितरस्तस्तेमा
चीने सथ्या। पिनैतना न्निकं एतावता समपेनाधिमासोऽस्ति पर्याप्तचांद्रदिनं संभवप्रदर्श
नार्थत्वात् अन्न मयाहरणाद्वितीयापा पा घटिकाचतुष्टयोपरि अधिमासप्रहत्वापुनः न
चेतदिष्टं। इदन्त्रीयत्र ऽसेनमासादिः परिकीर्तितः अग्रीपोमौ। छिन्नो मध्यस्थमासोऽपि
तसोमको। तमिति अस्पतुपहारविर्गछे तत्र चन आद्यो मासेन तुचोतेपो द्वितीयः मा ५८
हेतः सत्तदीतलघुतरो नवचेनेन शुक्लमतिपदादिनस्य दर्शानत्वस्याचान्यमप्रती

नेष्पुत्र तस्य प्रतिपदि रसमासमासां कार्यं चापितयज्ञेतिसर्गे ऽतके द्वयस्मानां सत्वात् त्व
हविदि तत्र मापघापेहलेपसर्वे ध्येवाने पमाध्यावः प्रतीयते तत्पिपित्तहाचित्क
नेपताययभिप्रायमेव बोध्यं। तथाच माधवीयेऽपि सिद्धांतासितोमासिवचः। गते
ष्टद्धेनदोमिते साककालेति योसे मे विष्यसप्यंगाहस्सर्वैः। गजा घागभुल
त्तया प्रापसा पंकुवेदतुमि स्याल्मावि जाकु अिश्चेति। एवमतादृशते तन्व विव
संबोधिने कालः इपाम्सिरपाम्येषीमितेगतकाश्विरूपमेसो ऽतः निश्चमविप्यतीति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म· श्लोकार्थः। तत्तीर्थं तानि संख्या पतितानि तथाहि। अत्र पञ्च अत्वारः अष्टप· समभने रान
वा· अंकानां वामतो गतिरिति। मांक प्रसंज्ञे चत्रुः समसप्तधिकलवर्षेन संख्येपि स
र्थः। तिथ्यक पुर्वदसई सौष्कारसातत्स्य पंचदसाधिकनतपतत्स दससंख्येति
र्थः। अंगानि षट् अहाणो द्रिपालि पंच सप्तोहारसा षट्पंचास दधिक सतद्वप ए१८·
पतसहस्रसंख्येरिसर्थ ।। गजाभ्रेशे ।। अष्टप· समभ्रपस्तुप· भोका· अष्ट
समसप्तधिकसतन्नपोपेतसहस्रसंख्येति अर्थः। कुरेकोष्ट अत्वारः दुरेक एवं

त्वाभिमरधिकसतसंख्येति अर्थः। गोशा इति नव संख्या सतेन लवर्जितेण स्वरयोका
रस्य नवमत्वात् तत्रु श्लोंनतस्थो कानोर्विसतिसंख्येत्यर्थः। एवमसंक्रान्तिहितं क्रां
तात्मकमलमासद्वाविंशप्पमदनामासपूर्वार्द्धतपात्तत्संज्ञो भवति। वक्षा
तुरेतु मेरमीस· कथितो वाररा पत्तः। पूर्वमर्द्धं पोरसमकर्तव्याउ तेरक्रियाशोतेजा
तिःपिता मह पुत्रनात· मेषारिस्थे सवितारि योपोमासः प्रपश्यते चान्द्रः चैत्राधः स
ज्ञेय· पार्श्विले। धिमासोसमहनिमोतिः सास्मवचनेपास्मंपस्पशुद्धनलं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ विपर्यत्वेनतद्दनंवेगादिलक्षणाविपर्ययः। अधिकेमासीतिपरेमत्कुर्वेयाद्दियेत्मांतमासमंज्ञा
पाविधानाद्धा। द्विसंक्रांतोपत्यवर्षेभवतितत्रततत्वोध्संक्रांतसंसर्पेःतत्पक्षुडलेनमासंयुमम
क्षसर्पणात्रद्विसंक्रांतलसकस्येसमामश्चेमोबोउमोधनुस्थसमाप्तिनिमित्तनागशो
र्षेत्तलुमः। स्वैवंपूर्वमासप्रमिलाद्दसः पापस्यपतिरिमंद्दमितिरित्युच्यते। तत्रतो॰ संक्रां
तोधिमासः। नैवेवमेकवर्षे। संक्रांतिद्वयेनचतुर्दसमासात्मकत्वापत्तेः। द्वयोरमनुष्क्र रम॰
तिरादमासंपवर्द्दसः। कापिनैवे ४८४ दीतसांत्मोबिहहावेसतिकाक्षंपूर्वस्पष्टः। अनातः

। तथापिमसंक्रांतोनामेकास्मैहाद्दममामासंवत्सरादितिमसंक्रांतिकहादसेपामास्यमास
द्वपात्मुकोत्तेयामराहिम्बस्त्रीत्वैमासयुगंविचिंत्यमितिमाधवोपिवृटेश्वरामिक्रांतोतोः
तिध्यर्द्धमथ्यमेनमीरहितोपदूतत्। ततःमासाविविंशुधेक्षिंतोहपनामस्यमध्यात्ववि
तिम्पतेश्लेभिप्रांवःनथास्तमेयदीस्थतिवैप्रादिलक्षणस्यवेगादिसंहेप्यधिमा
सेःन्मापक्षमातपूर्तिद्विलविमासोमद्दतेप्रसंहेहलस्यप्रतीपमानस्यस्मतिदिहलता
न्वेदंलक्षणंतान्विकं। उपलक्षणमेवेतिभासोतःनत्तगंतरस्मामोनादिस्याद्विपर्ययमार

स्म॰कौ॰ भ॰ प्रथमतो ऽभवेतेषां द्वमासाश्चैत्राद्याद्यास्ते स्मृता इति व्यापकं वै तदधिमासकदाण
स्मृतयुग्मपोर्दपोरपि। प्रथमदर्शमीनसंक्रान्तः सन् द्वितीयदर्शे न स्पृशति परि मेष
संक्रान्तिश्च नतु द्वयोरपि स्पृशति परो ऽयघटयो मीनस्य स्व सर्वे इति स भवस्मता ऽस
वपद्वे स्यापि वैवसंक्रान्तो न चैवं द्वयमासे मासः कृष्णवशात् ऽनुपपत्तिः तदर्शमशुक्रमति रा१८०
पदाधमासो मासेत्र्यिकपक्षे तदसंभवा दिति वाच्यं द्वापतेः इति ग्धंद्वयमेवपर्वं इति
वचस्नद्वापादवदो पमानिणोपमानप्रसमितेहमा ऽद्गुणा सौरमासमिति मतत्से न मास द्व

यात्मकत्वसिद्धिः। नन्वेवमपि पञ्चवर्षे तुलासंक्रान्तिप्रत्यदर्शेतां द्वर्शो स्पृशति स्म पुनश्च स्पृशति परि
वृश्चिकसंक्रान्तिस्तदनन्तरदर्शे धनुःसंक्रान्तिः तदुत्तरदर्शे तान् स्पृशति परिश्च मकरसंक्रा
न्तिसत्वाये तदा कसंक्रान्तीमासौ तावत्तुलास्य धनुरस्यापि विपुताधघटराधत्वात्क्रान्तिक
यो बोमध्यस्मो ऽधिसंक्रान्तस्सौ ऽवितो नमार्गशीर्षो वाच्यः। न तत्र वृश्चिकस्यापि वि
प्रताघटराजत्वं तत्कृतदर्शमलो ऽमध्याप्तिरितिवेन्नातत्तद्राशिस्थारविपोगपोगपाघट
णवतस्य घटराघटकतायाः प्राप्तिर्विसमम प्राप्यतुर्लगते भास्करः तेषवसर्वसंक्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ: निर्णयेन्मेषंतां गच्छतीतिवचनेनोक्तमच्छेनेरशीसे वह्निच्छेणोपपन्नेनतत्स्यगविपोगापेणपुन्न
णावनस्यचहरणस्यादि संक्रांते मंभसात। एवं संतिसमामवतिर्थीसर्पोरेपस्पर्शो भावेनह
पत्यवहारार्थत्स्येवमासेतदुच्चितए। मेच्छरविउकाधहरणाभावात्तद्दरणाभावात्पत्य
वहारोनत्र कस्यचिन्मासस्यहरूपदस्मात्॥ इतिमलमासस्वरूपनिर्णयः॥ अथतत्राप
कार्याकार्यनिर्णयः॥ तत्रपद्यपिनित्यनैमित्तिकेकर्मण्यानन्यगतः स्मलिम्लुचइति त
हस्पतिवचनादिस्मात्॥ सर्वकाम्यंतुमलमासेविवर्जयेदितिगार्ग्यवचनात्तत्स्मृतिवचनाच्च

काम्यानांसर्वेषांकर्तव्यतानित्यनैमित्तिकानांसर्वेषांकर्तव्यता प्रतीयते। तथापि पत्रमेमलमासे
वर्ज्यतया प्रसक्तमपि तदुत्तरवृत्तानितस्यमाश्रयाणांनिमित्तानित्वेमेचप्रभवंतितद्विवि
धमपिनकार्यं। यथाग्नेर्निसर्गमनातोपिर्युत्कर्षाम् स्मार्तादि। एवमलमास एव कृतं तत्पर्याप्रभ
वृत्तान्तत्राविपमपितत्रैवकार्यं। यथा ग्रहोपरागस्नानदानादि। पुत्रजन्मसमसंजीव
नाद्यं। एकादशहं नचतत्रकालप्रतीक्षाधारतां। एवं ग्रहोपरागसनपोलस्यजीवनार्थं
दाद्योच्छं अथपरोहो ग्रहणादसमग्रं कपालेनिर्वर्प्यादिति विहिता। तथा गर्भे स्तम्भे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ कादस्यभ्यपातांनिर्वपेदभिचरन्यजेतवैपुरस्तादभिचरं तमभिचरतिहृदयवोनुवाकेनुपाठइति अभि
चरतः प्रसादिभिचरतश्चैकैवेष्टिःतामप्यभिचरतोदेहगोवाकेइतिविशेषः।तत्रसंतु हंतोपद्
वसंवत्सरेसेनाभिचारःप्रथमस्यतकालविलंबोयुक्तः।नापितांश्चवारणापत्रमभिचारेविको
षोप्यसोवुम्नेः।अत्रईदृसंकाम्यानिमित्तमासेकर्तव्यानिजयास्वकालेगत्येमतेः।अल राम॰
गतिकर्णानित्यंसोनैमित्तिकोत्रिपाभिनिः।अत्रानेसोनैमित्तिकामितिकाम्योपसाहरण।।अ
स्यागातिनियांकुर्यादित्युक्तंविवृधि तंतावताने चैनैमित्तिकपोरपि संग्रहातत्रमथा

तयोः प्रत्येकसंबंधविधानेवाक्यभेदापत्तेः अत्रअतश्चाप्यागातियकाम्यनिषेधोधिमवतरा
रंभसमाप्तिविषयः।अत्रपनालमेपमासानतेशुभमसंमताः।व्रतानांवैषयानां मंरभाश्च
समाप्तपरितस्मतेः अत्रसमाप्तिनिषेधोमलमासेमोहड्पक्रांतसमाप्तिविषयइतिहेमा
द्रिः।अस्मेतु सावनमासप्रवृत्तनिषमावपेदत्वासमाप्तिर्येषांषातुर्मास्यव्रतादीनांतत्समा
प्तिविषयोयं।तथाचतत्रसमाप्तेःप्रागधिमासानेपातेतत्रापिव्रतानुवर्तनमुक्तं अधिमा
सान्यातेवत्सरवृद्धिःकर्मदानिः एवंवृत्रपयोगमध्ये उपासेणप्रयोगप्राप्तभावंभा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰ स्यात्स्वमसौ नतत्समायोमासात्तिथ्यामधिमासकर्तेयतो विनेतितन्निश्चेधप्रवायंथनुमह
तेमेन्नमासात्स्यात्पत्क्वामासमसमापितो। स्या गतेमलमासेपितास मात्समसंसर्पमिति
पा॰ग स्यंतत्सावनमासापेक्ष गच्छ स्वारिविषयमिताङ्कः। एवं द्वयोर्वेके अधिमासप्र
वृ॰ र्माकिंचित। सुद्धात। मासस्यवाकिंचित निमित्तवसा उभयत्रापिकिंचित मत्राग्रपथ्यो
मा॰पापायेतस्येवविहितं दानं। अधिमासेतसंमासेगुरुमर्पितानि चात्र पष्ठिसहस्त्र राम॰
निरतस्यानिहिते हिता त्रयस्त्रिंशत् स्वपात्रे कांस्यपात्रे निधाय वासयतं सहिरण्यं स्यात्

पनिवेदयेत्। अत्र मंत्राः संसक्तं विदेक त्रिंशत् कापि मिताससिनेय विधिः। अन्यथा सध।
तमिसस्य वैपथ्यं फलेः। यात्वर्था प्रवादेन कांस्यादि रूपविधौ वाक मेदायते भवति।
धायेस्त्रमप्रयताम तादि कर्मा त्वपः। मध्य मवचार स्यात्मन्यात्ता पतेः दानमेत्रात्तत्रैव
स्मृ दीपासतत्वात्स सर्वपापप्रणाशनिः। अपूपान्नमहानेन ममपापं व्यपोहतु। नेताप
राजगाद्दो नभास्कर पतितस्य। अनेनानेन कांस्यमप्रदेयं संपदं धापिवर्द्धय। पश्चह
स्याहाव्येकेगा डोपमध्याहतां सं तत्वकेस्तेज्ञय स्थसमेविस्कः प्रसीदतु॥ कलाधापरे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ० गानिमेषघटिकादिना पर्वसंपातिमृतानि तस्मिन्काले तमेन नमः कुरुते मेषपोहाः कालपर्वेष्ठि।
जोहरिगण्टचेसमम मिहृहनंगत्वासा ध्रुवपेतमा। मला नांव विभेद्वार्ष्यपापप्रशमनार्थाय।
अपेत्राभिन्न घर्षर्थ तव हास्यामि भास्करेति। तस्यामल्मासमन्तानां पहाकृहाचित्तस्मिन्न।
पमलिनसाति तन्ने ववार्षिकश्राद्धकार्य मलमासमृतानां तु श्राद्धपत्यादिवत्सरं मल। राम०
मासेनतत्कार्ये नान्येयानुकारावनेति मरणे तु नान्येषामिति शुद्धमासमृतानां हि तेषामापा
दि कदाचिन्नपतनिषधात दोषमपि प्रथमान्दिकं तु मलिनस्य कार्यं अमृतानां तदिनतस्मादि

कं प्रथमं हि द्विजे तिनिमाधर्मापि हीयते तोते: अत्र प्रथमाब्दिकमिति प्रथममासार्थं भेअहेष्वत्तंयां
मासंमासिकामिवासि मलिप श्राद्धमाघमेकादशेहते तु कार्यमेवाद्भेसेहिनवाजंन्त्यं तदुच्यते
सांपिंडीकरणान्तरसंवत्सरातेकर्तव्यं तुद्वितीयाब्दिकान्यानि षेधाविषयदीति भोविनहसतः।
सांवत्सरिकश्राद्धस्य वत्सरान्तेकर्तव्यतया संतस्य वत्सरारंभकृतिर्यामापेर्वाभावात
तथावर्षेमाहप्रथमासांकंजमृताहनिपितृप्रेत पव वर्णाद्धक्रमाह्यत र मातेत्वैववा
रोहवत्सरान्तेमृते द्वितिः नाहतस्य महादेवि प्रज्ञां यत्र कृतिमेना हारिगिनो। भविष्यपिाप

स्म० तांमातुश्च्यत्वाशार्हत्वमुक्तं॰नाहं तस्यत्वगष्यैष पूर्नांगीतिव्याख्यातं वैतदेमाहुरणाञ्च
न्नमस्ताः ठश्यदेनमरणा द्वौतिनेति थिर्विवसिता। मवमसंते मुख्यमस्ता हस्मा संभवादिति॥ए
वंयुमासिक्तस्यतानाविकषति स्पष्टमेवदर्शितं न्नस्तवातत्र मासिराल्वधेष्वे का रशहीनात
थाप्यसंक्रांतेवर्जव्यतानवस्याद्धत्वा रेवसमाला वचना मदेनः ननुवाहि षूपत्वंहरिनोतः एम०
प्रसवं हा दशोमासि कापीपि शक्रिपासुतेः इविन्नपाद्दशीपुत्रपाद्यप्रतानुवत्सरमिति ह
मादिमाधवाद्यहतलयुल रिनाति विरोधात द्वादशमासि प्रलेसतो इतिपूर्वं वांच्याख्यानो

विस्मप्रसंगाच्च अथप्रतिपन्नमासिष्ठद्धौ वरःमस्योस्चेमलमासएवतन्नमाराधाणिककामिति
रीपिकाविरोधाच्चमामासिति स्प अपेपंचमीतमा पत्यर्थः पणुमासमालारः वद्धोतेवतप
द्धोचतांप्यांवरत्नपारदश्रतिपावदितिव्याख्यातं ततठिवरणाअथाता मलस्थवर्जव्याने
ज्योतिःपितामहःमासःकस्यागतमानावसंक्रांतो मवघटिरेवंपिमंतरावमेतुलाख्य क
र्मेहपमितिउपाकर्म तयोत्सर्गौकाम्यमुत्सवपष्टकाः। मा। सै॰ झोपएः कापोवर्जपि
त्वातुपेत्कमितितपापूर्वमार्गेनेपधादपिकेषांचिदुतं स्वकर्जव्यतां लाम्पते ज्योतिःशा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म. लोऽग्र्यं संक्रांतं महालयपात्रां न विवाहं तु नववास्तुनिवेशनं न प्रतिष्ठां देवानां प्रासादया
मनुरसं। नीहारणं नवालां स्त्रियोपैरितिश्च गच्छति। माधवीये स्मृत्यंतरेपि। मलपीके प्रतडा
गादिप्रतिष्ठापनकर्म यज्ञकुर्यान्मलमासे न महादानव्रतानि वैति। महादानानि तुलापुरुषा
दीनि। काम्याः सोम। अन्याधानाद्यपूर्वतीर्थयात्रा। मेरुहरणं देवारामतडागादिप्रतिष्ठा रम.
मौंजीबंधनं। आश्रमस्वीकारातिः काम्यवृषोत्सर्गाश्चानेक्षणः। राजाभिषेकः प्रथमश्च
कर्मव्रतानि चान्नप्राशनमारंभो गृहाणां च प्रवेशनं। स्नानं विवाहो न्यासाति पत्नं

देवमहोत्सवं तथा। अभ्यमामीवकाम्यानामपपाकूनः। प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे वि
वर्जयेत्। उपाकर्मोत्सर्जनं नवपवित्रसमर्पणं। अष्टवरोऽश्रवहेमंतः सर्पाणां बलिरष्टकाश्च
श्यान्मस्माले बिभ्रोशयनं पार्श्वमेने। दुर्गेदुस्थापनोत्थाने ध्रुवनो स्थाने केरावंशः। पूर्वेऽप
तिपिश्चानियस्मेव तु काम्यादित। ल्यानेस्मावर्तनं। तनोपप्रकारे पिंडे विद्धानि मतवशात्
दाविसर्वदिवः कश्चिमस्त्रे स्वयमुप्रभ... त्यं किंचित्। किंचिद्दृग्मोनितत्राद्यं यावत्
गर्भवान्द्वादिकथ्यस्य श्राद्धकर्मणि मासिकान्य सपिंडीकरणं निःसीमाधिमासे विवर्जयेत्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ तीर्थस्नानं जपो होमः पञ्चाहि तिलादिभिः। जातकर्मोत्सर्गाणि नवश्राद्धं तथैव च। मघात्रयो-
दशीश्राद्धं श्राद्धमपि तथा ऽशक्तं समर्थये स्नानं श्राद्धदानजपादिकं काम्यानि मलमासेऽपि नि-
त्यानि मित्तिकं तथेति। गर्भाधाने। वार्द्धषि केऽप्यपोगप्रयुक्तं दृष्ट्या दाने। प्रसेवनापत्यधन
ग्रहणे। मासिके पर्याप्तमासाश्राद्धमिति माधवः चोऽशत्राद्धानां पृथग्भावो नारितितरासु राम॰
पः वन्तनलमपिण्डी कार्यान्तर गर्भे कर्तव्यानां मासिकानां भेदाभिमासेऽधिकपक्षः। अमावा
स्याश्राद्धमनित्यपक्षे चला मारीति बोध्यं। नवश्राद्धग्रहणेन सपिण्डीकरणसंग्रह संभवे

पिण्डपितृग्रहणं तस्मादेककाल संभवेऽपि नाधिमास मध्याधिम्याऽष्टकालप्रतोऽष्टाष्टैवेतेऽप्यष्ट
येतीर्थस्नानं हि तीर्थस्नानसाध्ये तस्य गुण्णोऽप्युच्यते।। पैत्र्याग्निनानि। श्रौताजन्तराडामेष्टन्
पक्षतस्य वाचारः। योऽन्ते तदेव कृत्तमनुमनः स्नानं च धर्मो शास्त्रे जो। तस्मात्संक्रान्तिदिनि
तिलपुष्पितं कोशाक्रमस्य इति मलमासकृत्यं। उक्तवांदृश्यं च सर्वमास्यां तम्भेदानाहनारद
आमवोतिमवः प्रकृष्टमोऽरम्यममापीतः संगाम श्रीभवो भावोऽववाधातानैव च। इ
श्रावस्थाम्भ्रमाधीविक्रमावय।। चित्रभानुः सभानश्वतारणः पार्थिवो व्ययः सर्वजि

स्म॰ त्सर्वधारीचविरोधी विकृतखरः नंदनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ हेमलंबो विलंबो
थ विकारी शार्वरी प्लवः ॥ शुभकृच्छोभकृत्क्रोधी विश्वावसुपराभवौ प्लवंगः कीलकः सौम्यः सा
धारणो विरोधकृत् ॥ परिधावी प्रमादी च आनंदो राक्षसोऽनलः ॥ पिंगलः कालयुक्तश्च सिद्धा
र्थी रौद्र दुर्मती ॥ दुंदुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षो क्रोधनः क्षयः ॥ इति ॥ अथ पंचानां संवत्सरादि संज्ञा १४०
ताम्याह वशिष्ठः प्रभवे वर्तते संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः २ इडावत्सरस्तृतीयश्चतुर्थ
श्चानुवत्सरः ४ इद्वत्सरः पंचमस्तु संज्ञेयो युगसंज्ञया इति ॥ तेषु प्रथमे कार्यविशेषो विष्णुधर्मो

त्तरे संवत्सरे तु दाहस्पृणांति लशुनं महाफलं परिपूर्वं तथा दानं पयसा नोद्विजसत्तमाः इदा पूर्वं वस्त्रा
णां धान्यानां चानुपूर्वके ॥ इद्वत्सरे तस्मापि दानं प्रोक्तं महाफलमिति ॥ नव प्रोते पंचकं तत्संज्ञाम
प्रतीनमानं स्मिन्नवाच्य ॥ चांद्राणां प्रभवादीनां पंचके पंचके युगे ॥ संपरीदान्विरिसतद्यव
पूर्वास्तु वत्सरादीनेमाधवोत्तरे समा सत्या तस्य कलशिष्ट अब्धहारस्सकृताहारतएव माघ
वयवनांत्या दुर्लिपणाएव प्रभवादि संज्ञा धर्मानुष्ठानोपयोगिन्यान तात्तत्स्मरं नाविषणास्त
निसिद्धा सर्वेषां साधारणमधिकार्यं द्विविधं चैत्रशुक्लप्रतिपदुपक्रमवत्सरसाध्यं कि वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४२· तपघोरा हृताःनंतभ्रताः रि ॥ अयं प्रविवेको माधवीयेकृतरीतिनास्माकं मुपास उचितः इस्मत ॥ ये
नार्जितानिपृथिभूमिपतीन्जित्वा तानि दुग्धे हत पाणिनिजे करपदे ॥ श्रीवाजवहादुर
संज्ञस्यसतस्यवाचाहरे खिग्रीवनिरंवतुद्वे ॥ यो ऽनंतनेहवहतमेथनसिन्निबंधही रवि
जोथही एगतरवेधनोयः ॥ वांद्यकदीधितीरपंयप्तिकीलभस्य ॥ २ ॥ इतिबांद्रसंवत्सर राम०
द्दासं ॥ अथसौरसंवत्सरःप्रसं ॥ द्वादशसौरमासाः सौरसंवत्सरः संक्रांतेरासंक्रांतिकाल
अ सौरमासः। मासाः सावनसौरचांद्रभपवाहर्हस्त्रिंशता संत्रेणराशसंक्रांतिमितागदेपर

प्रागतः सर्वदेभत्ना भमा रातेर्दापिकोत्तः ॥ भूभनोसभसर्वसौतिसवेनरश्मागणि । पथ्याचवां
द्मासम्भिंशतिम्भवच्छिन्नकालात्मकत्वांद्दिनात्मकः नयासौरमासावृणाशिभि शा
राशौरःभोगावच्छिन्नकालात्मकत्रिंशत्सौरदिनात्मकः । अतश्च सावनसौरचांद्राख्य
योपिस्वस्वमानेन षष्टिघटिकदिनत्रयत्रिंशात्मकाः सन्नापिनाहन्नवमत्रेनेवं । नाहमना
सम्मस प्रविशतिरित्यात्मकत्वात् सावनत्वेवेदीपिकायां । नाडीषष्टिमितार्कराश्यवगत
त्रिंशांशभाक्ति अपवच्छिन्नाधायेरुपमेवहिवमः प्रोक्तश्च नुर्धाबुधौरिति । सूर्यसंद्धारेनांगादि

स्मृः वैचित्र्यात्मन्वाधिकसंख्यमथवाहो गौर्मेलेषां समागमः तथा कार्येस्य पठितं वृद्धः सौरस्य
तिसकृन्नराशयः नाहर्गणाः क्रमेणस्तुः मातुल पाताः मातुलविमलवर्गाः स्वबास रः
पंचैति। बृहस्पतेराशयः पादाभ्यां तु स्वपक्षोवत्सरेस्थेते। अत्रमकालोका लकाः पंचव
र्षात्रिंशत्स्या उयस्य त्यंतेगस्मान्मलिम्लुचमारोगां वहेपसंतिमातुलपरःपश्यापित ८५
पंचपक्षाधिकात्रिंशत्तत्रपंसंख्ये लोभिः सौरस्य समागमात् निएवमयैपिः पातालयशेतो
कथस्याधिकशततत्रपसंख्येर्वर्हास्मत्स्या अतुनशरातकष्णुताराश्यताशततत्रपं

रोणासावनस्याविमलशरोनात्तक्यंचाशरधिकशततत्रपसंख्ये स्यात् रस्मार्धागणशवोक
चतुर्विंशत्यधिकशततत्रपसंख्येनोतत्र सति। अथ हारशैलो मासापक्रमभूतसंक्रांति
कसंभागारवंड। स्कुः संक्रमणं यणो संक्रांतिरिति वाच्यते। स्नानदानतपःश्राद्धहोमादि
बुभ्रमस्य फलोति। मलरविमासिनववाचिनापि स्वशब्दस्य स्वववानेपरस्मोदयथा
सुवर्णादिपात्रं कमलणोरेर्महाफललात श्रेष्ठत्वस्य कथनाच्च। तथा सर्वेग्रहाणां राश्यंतर
संक्रमणवाचिनापिसंक्रांतिशब्दस्य संक्रांतेः पुण्यकालनिर्णयार्थोभयतः कालाः स्मादिशा

dhi National Centre for the Arts

स्म· हेमरविसंक्रमणमात्र पालंतथैवभिवधमिनोमिनेष्वयनात रविसंक्रमणास्येवमहाफलला
श्चैतिवक्तुं पुनारविशरस्सनपात्रः कष्यम तद्मितपरस्मन्नाहेवसंचध्यतोतत्रसंत्ताभेदमाह
वसिष्ठः स्मपकर्णसंक्रांतौद्वऽस्रहात्तेरणापने। विषुवतौतुलाभेषोतपोर्मध्येततोपरा
हपन्यश्चिमकर्कभेषुसिंहेवैधपरारविः। एतौद्दस्मपंनामाविषुवादक्षिणायनं कन्याधांमिथुने एम·
मीनेधनुष्यपिरवेगीतिःषडशीतिमुखाख्यातावडशीतिगुणापलेर्गिनि॥ नपोस्थितम्स्यवो
फलोपाध्यायोदेपोप्तविषुवतोर्मध्येपरकंदिवम्नपरसपणशीतिर्विसंमतांचतुर्णांदि

कानांमाघाश्चितमेविरम्मपरंपराश्चतत्रषडशीतपरातेमरशोनार्थेषुपारिनांपद्वेपादःसंवित्र
हणेनेतपिसंतायदंतरसंक्रमणाविषपाशीतिकथ्यते। अत्रफलत्तारतम्यंहरुवसिष्ठःअ
पनेकोटिपुणंचलक्षविष्णुपदेफलं। षडशीतिसहस्रंतुषडशीमाप्ततंवुधैः शतंनमिदुह्न
पेहानंसहस्रंतुदिनहपे॥विषुवेशतसाहस्रंचतोपातेत्वनंतकामिति। संक्रांतितत्कालस्य
दर्शपलातत्स्वंधीकःकालःक्रियांश्चपुराणःस्मपेहापोहवलःसंक्रांतिसमयःसूक्ष्म
दर्शपनिर्पारितेतलक्षेतःनपोगाव्वाप्यधभ्रोधीम्बेशतमापःपवित्रिताइति। प्राकृपंवरणादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८· ईचपंचदशेसवत्रिंशाहेतिव्याख्येयं अतीतानागतोभोगोनाम पंचदशस्मृताइतिदेवीपुरा
णसंवादलाभात्‌ शातातपः अर्वाक्षोडशविज्ञेयानाड्यः पश्चाच्चषोडशकालःपुण्यो
र्कसंक्रांतेरिति अत्रगतिवैचित्र्यवशेनरविकेंद्रपूर्वोत्तरभागयोर्नराशिचक्रप्रवेशःकदा
चित्संचरश्लिकवाचिषोडशभिर्भवतीतितदनुसारेणपुण्यकालव्यवस्थावोध्यायनुस्का ८८·
देशपुण्यकालोविस्मयपथप्राकपश्चात्‌विषोडशेतिनतद्देशेनोक्तसामान्यवाक्योपसंहारः
शक्यः अयनादौमहाद्वेयंरुमविंशगतेषुपरिस्तयक्रमसावधिनसादरेणोपसंहारःगतेःअ्ये

वोर्ध्वमभिकस्पर्शीग्रहणस्योपलक्षकत्वात्‌ उक्तःसंक्रांतिसामान्यपुण्यकालः संक्रांति
विशेषोपिस्मर्यतेवसिष्ठः मध्येह्नविलक्षपूर्वंपुरणंप्रगिह्रमोदश्चिरणायने बहवीतिमरवेतो
तेअतीतेत्वोनरायणस्मृतेति मध्येडभयतरस्पर्थः विसौवित्तक्रपरे स्वयप्रमितसस्वचतर्थप्यनुचंप्रगः
प्रणिसमस्यहासेरणायनस्येतःमपिविषुवेसामान्यप्रमाणवाहः परस्तन्स्पर्थः। नत्वपवेहार
रापोपि उक्तस्रांस्दशवर्जनिरालंबनत्वप्रसंगात्‌। एवंविषुवपदांदिष्वपिप्रागेवेतिअतीत
रोवेतिनकालांतरपुण्यत्वमः संख्यात्रोप्रतेतत्संदोपन्नपातस्रांश्दशकेंनिरालंबनत्वापत्तेः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प. तेष्वधिकेतु प्रागादिकाले पुराण्यन्तराले विधीयते । यदस्मीति मुलेतीतीतयो रागुने चाधिपल
मितिमोति शास्त्रसंवारलाभात् । बौधायनः । एतं विषुवति प्रोक्तं दशपूर्वा तथापरा तिः
वसिष्ठः अत्रैश लक्ष्केरकेनाग्रेमकेर्विषुवति पति । अस्मैवं वर्तमानेऽनुदशाधिका इति पाठः
अत्रोविषुवतो मासामपामसंख्यामध्ये दशानां उरापत्रालं पाप्यते । अपनवासेतुतर राम०
धिकानांसंक्रमणवहितानांमनुउरपत्रनकात्वेतासर्पामाधुर्तीपिहदवसिष्ठः षडशी
त्यामतीतायां षष्ठिं कार्तलाडिकाहिता । तत्र आत्मनं पंचदशोस्पेदमिलित्वाषष्ठिरित्ति

मासिरोणा आख्यातं अश्मेत्वाशीतिपाठमवलंब्यतोऽहंस्सः षोडशी इत्यारात्मावसेसं पो
डशेसर्पहस्मृतं । आरब्धा ठेपिसामामग्रामार्थस्य पुनः संकीर्तनं व्यर्थे माभूदिति विषु ।
वेपदस्यलांपरगना । तेनतो ठे पतो तामीति ज्ञापपति । पुराण कालेः । विसमपधा मा कथा
दपियोऽशीति वसिष्ठवाक्ये पितेह व उरप्रफ्लरलं वरप्यहामि हितं माधिमधीयते । कथ्यादि ति
तुसामामप्रामासजवाधः अस्मैवं वर्तविषुवे षराम्रहूंतेस्मात्स्यशीतिमुलेम्भवां तथाविस
पदेशोराणिपुराणानिक्षवपा । विहारंति । येषुवे षोरिणां तुलायां त्रो राशिति विभागो वोध्यः । तया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ०

चरसंक्रांतिषु मुहूर्तत्रयपुण्यत्वमत्र विधीयत इत्येके । तेषां मते एवमुदाहृतवाक्या
नामेषां च पुण्यतारतम्येनान्यतमदेशातानन्यवाके न निर्णीयते । मायाः सन्निहितानाड्य
स्तासां पुण्यतमाः स्मृता इति नन्वत्र वाक्ये षोडश घटिकामात्र्यविहितपुण्य-कालमध्ये प
श्चान्मूर्ध्नसंख्यानां घटिकानां पुण्यत्वं दश पूर्वा दश पराः इत्यादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धं न तत्सं रा.म०
ख्याताः पापा इत्यनुयुक्ता प्रोक्तपुण्यतमत्वाभिप्रायं तत्र तत्सु रसमिति विधीयते उत वि
शेषणसामान्यविशेषप्रत्येकशास्त्रांतरप्रसिद्धपुण्यघटिकामध्ये प्रतिघटिकं संक्रां

तेः पूर्वासमासां समेतो वतमत्वासु तिषु सन्निहिता यस्याः प्रथममेवं पुण्यतमत्वमप्राप्तं विधीयते । आ
द्यस्तथा सति तेष्वेव दशानामपि मध्ये षोडशानां घटिकानां तासां घटिकानां प्राग्दशानां शिष्टाना
मां घाना रस्यानिर्दिष्टत्वापत्तेः चरसंक्रांतिसन्निहितत्वे सम्भाव्याःस्वतत्रपुण्यतमत्व
लाभ इति चेन्न । पूर्वोक्तसंख्यातसन्निहितमध्यान्ययोगानुष्ठाने शिष्टाचारदर्शनात् । ष
षष्ट्याशाहोकाम्यतामुक्तं तासां सर्वसंक्रांतिषु षोडशमध्ये ताम्यः षोडशभ्यः सन्निहितानां
दशानां पुण्यतमत्वे सति विशिष्याभिधेव दश पूर्वा दश परा इति कीर्तनस्यानैरर्थक्यात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प॰त: तेः। नचदशश्रुतातस्यबाधेनैकस्यपुराणजन्मत्वंबोध्यतइतिमन्तव्यंवचनथासत्त्वशिष्टाचारावि
रोधतादवस्थ्यात्प्रत्युतक्रमः। द्वितीयपक्षेविशेषवचस्संनिस्तात्पर्यकल्पापत्तिस्तोदोषोन
संगच्छते।मेषपाठे:षोडशघटिकानांसामान्यविहितस्नानादौतातत्वेनपुराणपत्वसम्भवत्स
माराणसुजन्माद्यावास्मिन्नौदोविरोध्यमेषसंक्रमणेमार्गेवरामंपूजयेत्पृथ्वेसप्तमीहस्तंपूजये राम०
दितिमर्ष्ये:स्वजन्मादिविहितंतत्तत्स्वर्वसाधनताभोगयपूजायांहस्तस्यैवपर्वोत्तरामश्रीयस्य
पूजायांषोडशस्वपीतिविवमतिशयपबाधकत्वेनतामप्र्योगीकारात्।अतश्चपापादितिशा

स्त्रास्तास्वपितातस्मसत्प्रकृतस्येकामुतनैवकर्तुमुचितो।नैवंमन्तव्यंपुराणकाल
याधकशास्त्रवस्थात्तत्त्वेनपापाराजिशाख्यापमासोमथकर्तृणांनसंगच्छतेभिन्न
विषयत्वात्।नेभ्याम्स्मीतिवाख्यंपोऽस्थानानलापताऽतस्येनपुराणत्वबोधकेनानेनःशास्त्रि
नपुराणत्वबोधकशास्त्रातिग्राह्यधिकपीसंस्थापातासर्पनिवृत्तसाध्यत्वेनतद्पमासोप
पतेः।पराह्नोदवगणनाहिस्संक्रान्तिःस्नात्याक्भवतिमुहूर्तक्षपानराग्येकवाराद्वितीयमानंतर
मुहूर्तद्वयमत्रयमधर्मातितः।द्वितीयेचमुहूर्तद्वयेस्नानादिकार्यनतुरात्रावपि।अतिहसंक्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प. मरोग्रागमेरः कल्पं प्रवृत्तितिं। रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः इति वासिष्टोक्तेः।
अत्र पूर्वार्द्धेनातिविषये दिनरात्र्यात्मघटिकानां समुच्चेसपुण्यत्वं शास्त्रांतरात्म
मनूपतत्वरिसंख्या रात्रौ संक्रमणे तु अर्द्धं संक्रमणमहतोऽमवाहानां सम्यग्नविधिसंख्याघटि
कापरिमितं पुण्यमवगीतितं स्वरेवेति। एवं मस्ताव्यवहितपूर्वकालेऽरण्यान्ह्रितोऽस्मिन्काले राम.
वोत्तमेणातपोः सतपर्वोत्तरकालयोः अशक्य २ तदन्याभ्यां प्रामोप्रशस्ततरपरिसंख्या
क्रीपते। एवं विषुवस्तत्पासन्नेऽमयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्तुल्यतमाम्नातोरात्रिगामिनः का

लस्यपरिसंख्यातिवोद्धव्या। उत्तरार्द्धेन तु रात्रिगतघटिकानां पुण्यत्वं सामान्यशास्त्रप्राप्तम
पोघटिरनार्द्धपुण्यत्वो विधीयते रात्रिशब्देन संध्याद्वयमपि संगृह्यते। संपूर्णार्द्धरात्रे तु
दयेऽस्तमयेपि च। मानार्द्धं भास्करः पुण्यमपूर्णांशे वैरिरल्पइति देवीपुराणे रात्रिशब्देन सं
ध्याद्वयमपि संगृह्यते। संपूर्णार्द्धरात्रे तु दयेऽस्तमयेपि च। मानार्द्धं भास्करः पुण्यम
पूर्णांशवैरिरल्पइति देवीपुराणवचनात। भास्करोदितमः निशीथसंध्ययोस्तस्यभा
गयोश्च संक्रमणे सति दिनार्द्धं पुण्यमित्यर्थः। कुंभमीनसंक्रमणे तु रात्रौ दिनार्द्धं पुण्य

स्मृ. मितिकांलायांहेष्टी प्रयाणरात्रौ तं अर्द्धरात्रे तु सं पूर्वो दिवा दिनपात्रमिति प्रथमपत्रमापानिष
ध्येनपात्रोदृश्यमानो दृश्य त्तानेये धात । नपरते गायत्रीजपेन संध्यावंदनं लक्ष्यते । होम
श्रौपासनादि अंतकर्माणि रात्रौ न लिप्तनार्हाणि । अथैतल्लभ्य योगमप्यापकं दक्ष्या । ये गर्भा
ल्लभ्य योगवसेमं तं पुंसव । पित्र पक्ष हितिसंगो दृष्टं पूर्वं त्रापि न दृश्यते । तिथ्योवैव स्नात । एतद् राम.
रायमेव दशरात्रसूनो । कर्पेऽस्तपि । चंद्रे सूर्ये च ग्रहणा नैमित्त सेवाऽन्यत । तथ्याला दश मिश्रः
मरीचिपक्षे । विषमसंतान पनादः वहे शेम धासोमंत्रा । सेव मनेम वा तवेष्ठोसमीपेत नापि

दे तु ना ऽधिमासार मत्रानुष्ठानासंभवः तन्मलमासे कर्तव्यमित्याशंक्य नेदं अनुमगोतेक ।
प्रपंच नार्थत्वात । ज्यातकर्मादि कमपि विहितकाले च मौ पत तद्दैवा । ऽधिमासे ऽनुप्रसक्तेरथा
भावः स्वकालादनि पचेतुनत्र कार्य । अत एव नामादि पत्रामिसातिथन्नप्राशन
स्याकर्तव्यता । ज्ञात्वे नामादि कर्मा विछिन्नं ध्यान एव अतिष्टपेनैमित्तानंतरं माधिमासे पि क
म्मामुचितं । नातत्पत्नपाः । नाभ्युदयापात । अतेषु वा शंपन हिपिका पयुक्तः । यन्नैमित्तिकं म
गिरिष्ठासग ताम्र्धान मंत्रास वासस्कारांर विलापने सतिअन्न्या तंप्रोत ध्यानस्कारादे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ मासादिष्वपक्वनाळविरामो गो गाविधानासमं लुप्येताधिकमासितिठतन पाठितः एतं चजात
ष्टेरकर्तव्यत्वं नत्वेव गर्भाधानमुख्यं वदो लाविधितः प्रमता तपागोवे नीते पेठो गामि संक्रांति
रहिते मासि कुर्यादित्यपरा नवीतः अतो विकल्प इति माधवः हेमाद्रिस्तु उभे हवशेन्न
वान्न भक्षणं प्रमन्नो कार्यतस्मात् न कार्यमिस्मार्त अत्र तरवोत्तं हरिपकायां हेमाद्रिस्तु राम॰
गामिनि ठतीं पंचम्या कोत्रु मिति अरमंत्रघंरं घाद्रत्नं वा पिसुमध्ये संवत्सरे विहाद्वपि
प्रतिमासं यमा मिन्न मिति क्षेत्रोवि प्रतिमासं प्रतापच्छा हुंस्वमाते अत्र यमनाहो वत

गाहो यमामपार भवापाणि तसां ल्सोरकस्यमासमेद्धपेकर्ज अतोक्ति रनयन स्वाहोष्यराध्याति
नोह वंभष्याद्रमा मिकसुगादि मन्वादि श्वादनांमासे ठ पंच्चाहीनेगीते वोध्यं यत्र वत्सर
दपमास नतमे नो जरमाघसंक्रांत सहिते तस्मिन्नेकमासि विच्चिवधर्मार्ध्या स्पातेः स्मचान्यत्र वर्ष
त्विश्वयामसमुग्धं तत्कातिपादिवृत्तेपक्षपास्वाशतद्वर्नेनीणीवतपं प्रपत्लादि दिवा स्पतोत्सव
मंगलाद्यतिम्रकरस्रा वहु सीमांजेष्ठं धनंव अग्नमध्ये पंमहालयं प्रजाभिषेकं कांम्यवर
नुपोमूसलादिताः च्युंगमोत्रोवकाम्पं चमलमासविवर्जयेदितात्मवमानुत्वविलपेदन

८८· पूर्वासंक्रांतउक्ता।उत्तरासमलमासानिर्णि घृष्यतेक्षक्रमेपूर्वस्याकेनेपनिषेधस्याभावन्मलस्य
समानविषयत्वात्रनिर्णिहिंशानांघृराहेनंमंगलपरेनोपाहानेवस्यातिवाक्यमतस्मेषनुकर्म
सुमलेंऽप्यसंक्रांतिनिर्णयपरत्वस्मिन्प्रवर्तते।नपूर्वस्मिन्प्रमाज्ञतस्त्वपूर्वस्माहधि
मासस्तत्रोत्तरइतिपूर्वोक्तवचनात्। स्यादिकल्पाद्वयस्वंसंक्रांगतेनांतउक्तत्वात रा५०
येपिकर्मतेनंहरूपमासमासमाहिकेवलेक्वकांचत।तस्मादसंगप्यधिमासिकामपीहभवेत
अस्सांवत्सरंतास्मिन्मुद्धतयाहपेचवचनानुपाहपाकोपिइतिपिकोतःएवमादयः

मासंसंक्रांतिरूपंपंपलंगमासस्थगतंश्चाद्वयमलमासोपिशास्त्रतइतिधर्मतोलंःहेपध्यता
नंनुतिथिपूर्वाद्वैमलानांपूर्वेमासगतामातिथ्याश्चापोस्यादतोर्द्वमलानाधतरमासगता
साविवषंत्याग्रहंहपामस्त्रवर्द्धोपक्रोपेनिर्णयगतेप्यर्धंभवेत्पूर्वोहितोपर्देतदुक्तंरांग्रमा
सावितेवधिष्ठिसोहुपमासस्यमध्यगाविविनवर्ज्याहितदेमासद्वःगतश्चापेशोपिकाग
घ्यात्यहपमासगणस्तिथिषमाअंगमपाहईपाग्नोसास्त्विषयप्रपातविपमगराग्धे
मासास्थिताःएकांमवर्द्धनेपीतिकाम्यानांसमयमासन्यात्ननिपिहन्नाहीपाहि

स्मृ॰ पौषस्य मुख्यमासत्वेमाघस्यतिथिर्द्वितीयारंभस्य तत्राप्यरूपकत्वात्कार्तिकस्य मुख्यमासत्वेतत्र
समासेरावुरूपकत्वादिति हेमाद्रिः नद्याल्दीपिका॥ प्रथमरूप मुख्यंमेक रूपं दिनेभ्योदिवाय
राण्यमनागातं पूर्णप्रभपोर्दतयमोक्तेरेकपरेदः इति न्यायोहोपराह्णिकाततो यापाथसिन्धा
तिथिर्भवेत्। अर्द्धरात्रेअतीतेतुविज्ञेयमपरेऽहनीति अर्धसंध्योपस्ते तेनानिशीथपूर्वसाप राम॰
मादिकालीनसंक्रमणोदिनद्वयं या गताक्षिसंतेनातीतायोनीतराद्दयस्यपराह्णंतंवोध्यतेतत्रोप
पोदिनिशीथसंक्रमणेपूर्वोत्तरदिनार्द्धयोग विशेषस्याचतुर्थ्येत्वतिकपरेदिननिशीथोत्तरसं

क्रांतकालोनमुख्यो पूर्वरोदिनपूर्वार्द्धस्यसत्वापत्तयतोमतविषयं। अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्
मध्याह्नस्योपरिक्रियाऽर्ध्वंसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयंपरोचे दर्द्धरात्रेतुपरासंक्रम
तेरवेः प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यंमुक्तामकरकर्कटाविति गोभिलवचनात् देवीपुराण संवाद
यमध्याह्नयापत्तेर्दिनद्वयमर्द्धावृद्धिन्यमिति आस्थेयं अत्र च मध्यमहिमका स्पर्श
दासंतिष्ठेतोपेक्षर्वस्य। दिनद्वयमिस्मृत्ययोपेततात्मर्थं वोध्यं। पूर्वोत्तरदिनार्द्धयो
वास्य यानिशीथसंक्रमणनिमित्तपुण्यत्वमामेप्यत्र मुख्यवमाधविसातिपेक्षः नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८ प्रीष्येपुण्यांतिथौसंक्रमणंयावेत्पूर्वदिनेतिथ्यभिन्नातदापूर्वदिनार्द्धपुण्यंअन्यथातिथौभेद
उत्तरदिनार्द्धमिति।अतोत्रचरणानेतरद्वितीयपक्षबोगः ततश्चनिशीथोत्तरसंक्रमणेतिथेःपूर्वति
थ्यभेदेपिउत्तरदिनार्द्धएवपुण्यत्वमिति।परंतुनिशीथसंक्रमेतिथिःपूर्वोत्तरोभयदिनेपिवि
द्यमाने।तत्रपूर्वभागिनोव्रसंक्रांतेःपूर्वदिनेत्तरार्द्धपुण्यंउत्तरभोगिनिव्रउत्तरदिनार्धोऽउ रम॰
मयथोगिनोपरेह्निकोपिकालइतिकेचित।तच्चिंत्यं।यथाहि।पूर्वदिनमात्रव्यापितिथ्यभे
देकर्कमकरान्यसर्वसंक्रांतिषुपूर्वदिनार्द्धस्यैवपुण्यत्वंस्वीक्रियते।तथादिनद्वयव्यापितिथि

थ्यभेदेपिसोक्तंयुक्तंपूर्वदिनव्याप्तितिथ्यभेदस्यापिनिमित्तस्यतुल्यत्वात।परेद्युरुत्तर
दिनव्याप्तितिथ्यभेदोनिमित्तत्वेनाश्रयतोत्तरदिनार्द्धआश्रयणे।तथानिमित्तद्वयसन्निपात
स्यवस्थापेक्षापाप्तत्वादिधमयत्वस्यावश्यंभावेत्तापिमन्वेवंआश्रयतेअन्यथातस्यास्तुतर
तिचेत्न।पूर्वतिथ्यभेदेपूर्वदिनार्द्धस्यपुण्यत्वकथितेपितद्विपर्ययेपरवर्तितिथ्यभेदे
उत्तरदिनार्द्धस्यग्राह्यत्वमर्थात्सिद्ध ततश्चतत्रतिथ्यभेदेतस्यतद्विरोधित्वेना
विपर्ययत्वात।उक्तंचहेमाद्रिणाकर्कमकरान्यतेगृतसर्वसंक्रांतिविषयत्वमस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म० धपितुं प्रवृत्तेनाप्यस्मयाख्यावसेयः। अस्त्रा रात्रवहनि पुण्यं जानीयात् यद्यर्द्धरात्रे पूर्वदिने तिथ्या
स्तके वर्त्तितिभिर्भवति। यद्यस्तास्यास्तु रात्रेः स्तवहनिनपुण्यमित्यर्थः। सिद्धं किं तु परस्मिन्नेवेति। अस्त
तएव तर्कदीपिकायां॥ निशीथे तु वेन्त्रायेन्याय नवर्जितेऽह सकलासंक्रांति स्वर्गादि
थ्येकेवानिशीथयापदीतमिः शस्तं नरामादिनोऽग्रं सार्द्धयदि संक्रमस्य समवमिनला रामं०
तिथिः स्यात्परेह्नामाधुर्त्तलपुतमंस्यतामिति। अत्र सर्वत्रवक्षमेवार्थिकोनपर्तनिर्ण
याम्नातावापान च पूर्वतिथ्यमेरस्पष्टात्वेनात रात्रिथ्यमेदस्यानिर्मितत्वातन्मानं शंके

विरुद्धत्वाभावे। अस्यानीयमानस्य फलदोषाह्वयावज्जवदृष्टांतेन प्राक्यर्यासानिवेशात्तु
मानस्यनिर्णयसाधकपंजमित्वाभायेनानिरस्तत्वात्। अमतोऽदिन द्वयव्याप्तितिथ्यभेदेपिस्त
पनव्याप्तिस्थितसर्वसंक्रांतिषु पूर्वदिनार्द्धमेव पुण्यमिति मुक्तं। अत्र यन्ने कथं निर्णय इस पक्षा
पां हद्धागार्ग्यः। पदसन्नमयवेलायां मकरं याति भास्करः। प्रदोषेवार्द्धरात्रेवा स्नानं दानं परे
हनि। अर्द्धरात्रात्तदूर्ध्वं वा संक्रांतौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविरिति।
।नोदयते नास्ति तस्मर्यः अस्योविमेनोदयस्यास्तमामात्। यत्तु याम्यं विसृ यद्याधनुर्मान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ नयुक्तम्यासुवैपरापूर्वोत्तरगतंरात्रौभानोः संक्रमणंभवेत् । पूर्वाह्णेपिंचनाड्यस्तुपुण्याः
मोक्षामनीषिभिः अपराह्णेचपंचैवश्रौतेस्मार्तेचकर्मणीति । नपक्रमिथुनं पञ्चस्कांध
तुर्मीनाद्यास्मिन्नम्यक्रसांचमिथुनंतथा । पूर्वापरविभागेनरात्रौसंक्रमतेनविः । रिक्तां
तेपंचनाड्यस्तनदापुरापरतमाः स्मृताः । उदयेवत्याद्यपंचदेवपित्र्येचकर्मणीति । नैका राम॰
भ्यांसामान्यशास्त्रमामहिनाद्वैपुण्यत्वंबाध्यते तस्यनिर्विषयत्वेनानर्थक्यापतेः । न
स्वेतास्यामविषयीकृताकाचित्संक्रांतिरस्ति । पदिषयत्वेनसामान्यशास्त्रमर्थवत्स्यात्

। नचानयोः पूर्वापरभागविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्यनिःशेषसंक्रमणमात्रविषयत्वंशंक्यं । उ
दाहृतदेवीपुराणादिवचसिअपूर्णशर्वरीदलेइत्येवंपूर्वोत्तरभागयोरपिविशिष्यकीर्तनात्
। अतः पुण्यतमत्वार्थंयदिमशास्त्रंइतिवहवः तत्रापिपूर्वोक्तरीत्याऽनर्थक्यपर्युदस्ताना
मतत्संक्रांतिविशेषविहितभागेषुनादिविषयत्वंपुण्यमितियुक्तं । यायाइतिशास्त्रा
त्पुण्यतमत्वंतुपंचनाड्यात्मकानिवार्यमः । एवंरात्रिसंक्रमणादिदेवविषयत्वमिति
सिद्धं । यत्तुगारुडे अर्कः संक्रमणोत्तरमुष्णः पुण्यंप्रकीर्तितं । । रात्रौसंक्रमणेभानो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्व० यंवक्ष्यामि सर्वं संक्रमे १ सूर्यास्तमानसंख्यायां यदि स्यात्पुण्यं भवेत् ।।परतः पुण्यका

लः स्यात्परतश्चोत्तरेहनि २ सूर्यस्योदयसंध्यायां यदि स्यात्पुण्यं भवेत् ।। तदोद

यात्परः पुण्यं प्रवाहे पूर्वतो यदि ३ अर्धरात्रात्पूर्वतो रात्रौ रात्रावपरे परे तेऽहनि केचित्

वदंति मध्यं तु दिवा पुण्यं मध्याह्ने ४ अर्धास्तमानसंध्यायां घटिकात्रयसंमिता राम०

तथैवार्धोदयात्स्यात् घटिकात्रयसंमिता ५ प्रातर्द्वात्रिंशन्नाडिकाः पूर्वं पराश्च पश्चा

पश्चात्परा हः संक्रांतेः ५ शीते विपर्ययमाहित ६ अत्र मध्याह्ने तावदहःश

देदिवसस्यो उत्तरार्धं पूर्वार्धे च स्यात् ततः रात्रावपि पहरे संक्रमणं दरहते पुण्यमिति निर्दि

श्यते उपरिष्टात् तालाभावात् निर्दिष्टं वक्ष्यते श्लोके स्पष्टं तथा परदिने स्वतः पश्चिमं हनि

त्यादि शर्विस्मं ध्यतरह पुण्यमित्यत्रापि दिवसस्पर्शः प्रतीतिः अर्धरात्रे तदिन परे

मात्स्यपौर्णिशाप स्मृर्त्यंतिशब्दयोर्व्यवस्थित विषयत्वात् एवं मंस्से के चार्द्धरा

त्रे हेतु कसंध्ययो त्रिघटिका मात्रमात्मता भागाविधीयते ऊर्ध्वमधश्चेति एषिका अर्धा

रस्या स्मेता प्राप्यत्वात् किं तु प्राप्त एवं पूर्वस्मिन् संविनि प्राप्ता अमवभागा घटित

स्फ॰ त्वैविध्यात्। संध्याकर्मणस्तद्भपभागाधिकरणत्वविधेश्च नव्यतरैस्तथैवस्या
त्वात्। तच्च एवंविधे गोपतनी एवलोकाभ्यां संध्यांतर्गतादिस्त्रभागस्त्वेषोरसोल्प
व्यवहितहरणयोरपन्नतिमित्तात् स्वभावविपरीताभ त्वात्। ह ग्रहणपतनिथम्य त
इतिवत्तुष्यवितंप्रथमचतुर्थश्लोकाद्योपक्रमोपसंहारैकवाक्यतानुरोधेन तेष्वा
धिकेन मात्रग्रहणनिमित्तेनेमित्तिकत्वलाभात् प्रथमे तन्त्रावित्वं उत्तरार्द्धे स्पशा रामः
त्वातरांसिद्धमवस्थानुवादिन पर्वोद्देशपत्वात् प्रदेशाहेनसेतस्पे तत्समस्तुप

समताविधिविशेषत्वात्। परिहृतं तत्तागतौ श्लोकौ नारभोर्या मात्रविषयौ। तदा प्रथमचतु
र्थश्लोकार्थ कालक्षमात्तां नापि प्रथमश्लोकेऽहल परंविधित्वनानुवादत्वेन वानेत्तं
शक्यं शक्यंतत्तेषां तन्मात्रविषयत्वेन कावच्छापके तस्मिन् ग्रहे ग्रहणेऽस्य शास्त्र
वशेन पथ्या प्राप्तं स्नानादि नतद्नुवादत्वेनत न्वेतं ग्रहणनिमित्ताप्रतिपन्नपोः स्वभावविप
रीताहः ग्रहणतां विधिनैतत्कौवपन स्नातीति निःसंदेहं कात्स्न्यप्राप्तेः। भवतुपक्र
मोपसंहारवलावित्तेपरतो पथ्योर्द्धतांतर्गत संध्याभागविषयत्वं तादृशं ग्रहण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ. विषयत्वं कुतो लभ्यत इति चेत् प्रमाणप्रागभावो निश्चेतव्य इत्यनेन वक्ष्यतीति गुरुः तेनैतत्स्मृतीति
चोदनापरमा इति तत्र लक्ष्यते न तत्स्वभावानुसारिणि इति नानात्वेन स्वरूपविप्रतिपत्तौ का
ले संभवति तर्हि विप्रतिपत्तिविषयः स्वदेवविधित्वमापद्यते एवं तत्रैव गौणं तस्य च्छा
न्दसस्थापनपोल तत्स्वभावविपरीतप्रतिपत्त्या विधेरपि । पदार्थतत्पर्यालोचनया तत्र
स्मृतिः प्रत्ययवाद इत्येवं स्मार्तमानं यो हि नित्यं अर्थ इति तादृशसंज्ञातो हि स्मरणाय राम.
ने । पूर्वमेवाद्यं प्रत्यक्षवत् श्रुतिगतिरनेकानिषेधलिङ्गतः अत एव तेषा ।

धर्मं तेषां प्रत्यक्षं प्राप्य वेदवाक्यसमयोः समयो न प्रमाणं यो धर्मे कं । अप्रत्यक्षवत् तत्र पूर्व
स्मरणवतां निश्चयोत्पादकत्वाच्च हेतोः तात्पर्याणां नियमेन पीडने संक्रमणं तत्र अपि प्रमाणमिति
नियमस्तोऽधिकन्तत्स्वभावाबाधितं स्वभावानुरोधेन नियमो वेदवाक्यानां तास्वभा
व बाधेन नियमा प्रमाणानि पश्यते । आकांक्षा तस्मर्थनं नाभा तनि नियमाविधिले
नाधुनात उपक्रमोपसंहारयोरर्थैवता । कस्मात्प्रमाणं काम संग्रहार्थोऽपि तत्र
दृष्टविषयसामान्यग्रहणमपि शास्त्रस्य विशेषविषयः संकोचो नियमो नापेक्ष्यं

स्फु: अपवृषापवृत्तौ संपाजांतामराशि तिथितिषु तदंतरारेः । न च संध्यांतर्गतत्वेनाविशेषमात्र
गोचरनियमचिकीर्षायां संध्यालक्षणे पत्यासन्ने तात्पर्यत्वापत्तिः । दिवा संध्या
मुकसंस्थध्रसमतद्दरस्फुटः कुंभीन्मनपीठेषु यान्यौ वेद्दिश्शामुत्तरस्यां तौ संध्यायाः
पृथिव्यां दिशेन न तस्या दिनराश्यंतर्गतत्वमिति पर्वेतद्भागगतसंक्रमणादिनरात्रि १५०
संक्रमांतर्गतत्वमंगीकृत्य तिरांधानुचितत्वातिशंकायां कल्पनार्थत्वात नपत्र वत्सर्ष
नेतिसंध्याशब्दोऽहोरात्रात्मितपरः नैषचन्या स्यातेचलितानेष्ये रात्रस्फुट

वौतद्भागापरोपितो वृहिनरात्र्यंतर्गता स्थितिसंभवतीति तथानिर्णयाः इति तात्पर्येऽर्थे रहे
गोत्रुसंहेतात्स्फुरहिनसंक्रमणानिर्णये रात्रिपिव्याधिनेकोनियमः संगच्छते चैवं मद
नरात्रे योपि न्यस्तमपश्येलापांतदतः काले तस्मानि सिद्धति । एवं च षष्ठ्यो वे
लिष्णु परेन्मरीसांचपूर्वेदद्विपर्षपार्श्विपर्वेषाशितिपरान्यांशास्त्रांतरविरोध
नोतहरागाततन त्तंत्रस्याग्निमित्तः स्वभावविपर्यपात्रियम्यं तषितिलाघवं । यत्त
एहुदर्शनसंगातिविद्यातात्सपदान्ति । स्नानदानादिकं कार्यं निशि कार्यमवेत इति ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८· वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनं तन्मूलामकारकं क्लेशाविति पुंडरीकस्य बलादपन विषयमेवेति
माधवः। गलसप्तगृहतत्दयेनेः सर्वसंक्रांतिषु विशेषणादिनार्द्धत्र्यणत्वविधेव
शेनरात्रिपुण्यपत्वनिषेधसत्यपनोविशेषकेत्वभावात् अतः सर्वसंक्रांतिषु दिनेवा
रात्रौवा पुण्यकालो देशाचारवशेनव्यवस्थित इति माधवंतततोरेवासंक्रमसंनिमित्त। रामः
स्नानाद्यसंभवेगौणत्वेन रात्रिमाप्यंकुंच। मीतिपत्सोठितोपिस्ते तत्वासमीतिपादित्रस्य
त्वेनमुख्यापांगोणत्वेनप्राप्यमिति माधवातोरोमेतिमंतव्यं। पतुहेमाद्रौ देवीपुराणे

मंत्रा मंदाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी। राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिः सप्तधा स्मृता
सूर्ये योगेशिधी ध्वांक्षी सोमवारे महोदरी। बुधे मंदाकिनी नाम मंगले राक्षसी तथा मि
श्रिता शुक्रवारे स्यात् गुरुवारे च शनैश्चरे। घोरा ध्रुवमृदुक्षिप्रे पादे मंदाकिनी तथा ति
क्ष्णेध्वांक्षी विज्ञानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे च राक्षसी तथा। मि
श्रिता चैव मिश्रे स्यात् मिश्रिते तेस्तु संक्रमे। त्रिचतुः पंचसाम्रंशे न वदाः दशग्रवासा
मेगाघटिकाद्यसाम्त्वराघंम्याः स्मार्थिकमितिनवधुवादि निरहत्रागोहमाद्रि

स्म· गोक्ष्यारक्षतानि। अथाण्कतन्त्रयोरोहिणीच। मह निश्चन्नराधापिचित्रारेवतीमृगशीर्षा

णि स्थिराणि अभिजिद्धस्ताश्विनीपुष्याः अग्राणि पूर्वात्रयं भरणी मघा च। चराणि पुन

र्वसु श्रवण धनिष्ठास्वातीशतभिषाः। क्रूराणि मूलज्येष्ठार्द्राश्लेषाः। मिश्रं कृत्तिका विशा

खा चेति एवं सप्तविधसंक्रांतीनां तत्तज्जातोपान्मीत्यव। स्थितं शांतिकोपोष्टिकौपपा राम·

गोत्वमपि तत्रैवोक्तं। मरादिमन्त्रे शान्तामंदाकिन्यस्त्रजातिर्ध्वांक्षीवैरूपपविन्नेपा

घोराः शूद्रश्च मंदा। मन्दाहरीनु चारणां क्रिं कानां ज्यपावहा। राहसीति शेष नवं

उत्पलपुत्तसानां वेपचले मूकार्मेस्य सर्वेषां कालकारणं वैमिश्रितानीक्षीख्रिडेनीति

उक्तं चैतत्साख्यातेहमादिरणारणं वृषपापस्य ज्यपावहा मतस्यामभ्युदये साधनानिष

मीणिकुर्यात। पस्मात्जपावहासरोषनिरस्तं षं शान्तिकानि कुर्यादिति। अतो भास्करा

दिजातीये नमंहारोरुघाटेतेर शकालोच्चारणं त्रिघटिकादिमित्कालेतुलादानादिका

र्यं ग्रहदोषनिर्हस्मर्यकस्मात्रणं स्नानादि सकार्यमिसतरेर्थ्रेत्रि यतरादिपरणपत्तस्मर

णमिति तत्माम्पशास्वम्मा मषोउशादिमध्येन्यूनानां पुरापततमलार्थ्य मेतदिति

मृ.त. विद्धश्चिर्वितुम्रुवितंउज्जरोमावैश्यच्छीयतेश्चेमलीग्रत्रयानंमितं।श्विसंज्ञमणोप्राते
नच्छायायस्तमानवः सप्रजमविरोगीस्पाग्निर्देश्चेवजायतइतिदेमाद्रोर्थतातपा
न्तेः मानवइतिमनुष्यप्रमाणाधिकाश्चिलंज्ञाप्यते।तत्रैवसंज्ञांतोयानिस्तानिदृष्ट्वा
त्रिहारविभिः।तानिमितंदुयामकं पुनर्जन्मनिजन्मनीति।भरद्वाजः।ष्टशोत्पातंनुपद्दतं राम॰
यदृतंविधुवहेपोरश्यतेसागरस्पांतासस्पांतोनेवदृश्यते।तत्रैवविश्वामित्रः मेघसंत।
परोभानोर्मवहानंमहाफलं।त्रुषसंक्रमणोदानं गवांमोतंतमेवच। वस्त्रान्नपानादि

निमिघुनोर्विमितानितु।घृतधेनुप्रदानंतुकर्कटेपरिशस्यते।सप्तवर्ण्णधेवदानंसिंहेचापिविहि
तंसदा।कन्याप्रवेशेवस्त्राणांसुरभीणांतथैवच॥तुलाप्रवेशेधान्यानांबीजानांमिवहो
तमं।कीटप्रवेशेवस्त्राणांवेश्मनंदानमेवच।कौशेयहस्तिवेश्मकः धनुप्रवेशेवस्त्राणांयाना
नांवमराफलंमय प्रवेशेदारुणांदानपग्नेस्तथैवचा।कुंभप्रवेशेतुगावांमंबुतृणानिस्य
च।मीनप्रवेशेधान्यानाम सप्तनामपिवोतमं।दानानामुषेतानिनपाहिजेंद्रोऽतारि
कालेतुनाः।मदत्तानामेतिकार्मेमनसहस्रपोषंतस्मात्मशंसतिदिकालदानमितिवी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ जन्मामेवेति वीजमायवोघानामित्यर्थः। तुलसीप्रसातेतेसर्पेवि खेदिवसेसति आसौ भ्यन्त्र
देयानिसप्तामभिन्नवानिवेतिमासोकेः मकरेकर्तव्यं तैत्र्यकालिकासदारे। कलसं कुलिशनी
लं पद्मरागं वमौक्तिकं। एतानि पंचरत्नानि सप्तरे वस्पमूर्ध्नि। कुलिशं हीरकं। रत्नानां चाप्यभा
वे तु कर्तव्यं स्वर्णमेव वा। सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवौतर्पणे। विधिवच्च तथाभ्यर्च्य गोत्रनाम्ने राम॰
नमो रिणा। पह्रासमर्देपित्वा तु मद्याद्भुतं वंसलो। रत्नाचोपस्कं भूपोमासनाम्भृतेभिः
सहः संभोस्यस्त्वापित्वा तु कस्यपेद्दनिर्वाति। भोगननमेभ्यपति शेषः उपाध्यसर्वमेवेत

तुर्यमितिपुरः सा स्पंचाव्यं तिलैर्युतं पीत्वा वेपारपे स्वपं तिलेन्स्नानं प्रकुर्वीत ततेर
वो क्तेनं तुषः। देवतानां पितृणां च उभाभ्यां तर्पणं तथा होमं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदेवो
नरायणे। तान्वेरेवा यावेपे भ्योहारके नसप्रदेद्दत्। पलाद्र्धं कोणसेवाचितं शंभोर्निवेश
यः। उत्तरायणमासाघ्नरः वासमात्सशो वतरति। मन्त्रयंमोति वेश्यतिवाक्षशय्या
इयत्रमेदेवस्पतिशंभोरित्यर्थः। ततश्चांतरालपठितंहोमदानभोजनादितद्देश्य
केमेवेतिनिर्णीयते। स्नानपारणपार्नक्रमोक्विविहितमहतेहेमाद्रिः उभाभ्यामितिसताद

स्मृ॰ ष्यंचतुर्थ्यामाहवस्ततस्ततस्मामाघेविवस्वत्पांडवोग्रेहणमुपलस्नानार्थे।त्रभाम्भामितित
स्तैर्यातस्त्रस्नकस्मातिलाभिमायंस्नैर्दत्तातावृह्लक्षैः पितृणामिस्मर्थ्यैः पूर्वैदैवत्यो
व्यपरंदिनेकालेतिलोद्वर्तनातिलस्नानातिलतर्पणानिमत्त्वाशिवंगत्वेनात्मेनमर्दयि
त्वाशुद्धस्नानमहात्म्यवत्स्मायफ्पर्वोरेरवंमेततत्तःपंचरत्नाम्बुतःपोमासिंसाम्बुवर्णसमर्थ्ये ११०
तिलदीपैःसमुच्चार्तिलैःसाहतेःसंपूज्यघनकंचलंविमानयामरादेतुपस्नृएंचक्रपमप्ये
प्रास्तोभ्यःसमुच्चार्तिलान्हुत्वातिलैर्हुत्वापातिभिःसहभास्करान्संभोज्यतभ्योदद्यि

णांदत्वाऽमेभ्यश्च।निवापितपनंदत्वासतिलपंचगव्यंपीत्वापारणं।दितिवमपोगर्भमः।ज्ञिसाहस्रे
मकरंप्रकृत्य।तिलतैलेनदीपाश्चरेणां।शिवगेहेशुभाः।सतिलैस्तंडुलैश्चैवंपूजयेद्विधिवद्वि
जाहिता।गाःऽप्रथमातुयतस्मातातेजोहिकुर्वीतनुलालवणास्मतुलावलंपंचरोगात्वंपुद
स्यतुश्चविप्रताभवेस्मात्तीतुलपांकुंकुमस्यतु।नसंतापोहिदृश्येद्वोरस्यतुलपासरेति।त
थास्म्रथलोहंप्रदातव्यंसर्वरोगोपशांतयेकांक्ष्यंचयप्रदमस्कंदेंत्रपचार्शविहारस्कारणांदि
प्रकृत्योत्तंतत्राहेसवस्त्राल्पःपुष्पालंकारभूषित।अभीष्टोह्वतांगच्छन्नापापित्वाच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८ ताभिरिति तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेष प्रकीर्तितः इति। हतनिमित्ते यो देशकालो सं
कीर्त्तितं तत्र कामतो नैमित्तिकपापक्षयार्थं प्रीतिकामनया वा तत्र कार्यं तुलादानं सं
कल्प्य गणेशपूजनं स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं आचार्यवरणं चकृत्वा
षण्मशतितस्मिंजं कुर्वीत मंडपं पंचेलोमन्तसग्रहमाव हसवालुकाः कुर्वीत तत्मा ६८
चार्यः पवित्रपाणिः स्वपत्निमादाय भूदिग्गोविंदं सर्वेषु धर्मराज्याभोद्देवतानां
चतुलक्षणाति माश्रमग्रमनारणं कलापित्रिगणं तापवास्थितं तुलाद्देशे स्थितं

यांतमारभ्य सप्तग्रहविष्णुपत्नीवंशतिदेवतानामावाहनं पूजनं स्थापनं च शाखिने मा
रुताय सोमपः सर्पाय विश्वकर्मणे ० ग्रहानग्निगौरिभ्यां प्रजापतये पवित्रे
भ्यो देवेभ्यो अग्निर्धाय यजेम संधभ्यां पितृदेवताये। सोमाय धर्माय पक्ष्म
मध्यज्ञाय [illegible] अग्निभ्यां जलेशाय मिर्देवताभ्यां नारायणाय स्कन्दे शाकंधवीय
जलेशाय विश्वकर्मणे तत्र श्वेतरक्त प्रतिमाः सुगन्धिर्यथाश्रुत सो देवताभ्यो
स पूजयेत्स्वो ३ शोपचारैस्ताभिर्देवताभ्यो दानारंभे [illegible] पिकोपि कार्यः ततो

स्त्रं॰चे॰ यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरः पुष्पांजलिमादाय तु त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य तत्
ल्यानुमंत्रणां कुर्यात् ॐ नमस्ते सर्वदेवानां शांतिं ह्यं सत्समाश्रिता । स्वाभि
ताजगत्राणीति भिताक्षियेभिना । एकतः सर्वं स्मानि तथान्यत शतानि च धर्मा
धर्मोन्नतां मध्ये छ्यापितास्मिन् जगद्धितं त्वत्तुले सर्वभूतानां प्रमाणां परिकीर्तिता । मां रामं॰
तोलयंतीमं सारा दुःख स्वनमो स्तुते यैसौ तत्वाधिपो देवः पुरुषः पंचविंशकः स्य
बोधिस्थितो दविनापि तस्मान्नमो नमः इति ततस्तुलामध्यलंवितगौविरानुमंत्रण

ॐ नमो नमस्ते लोकेविंद्रतुलाय धर्मसंज्ञक त्वं हरे तार यस्वास्मान् स्मात्संसार सागरात्
पुष्पांजलिना तुलां हरिं चाभ्यर्च्य तुलायाः स्तंभयोः साम्यं कृते पुनस्तुलां प्रदक्षिणी
कृत्य स्वर्णप्रतिमा वामं मुष्टौ धर्मराजाभीष्टदेवतदीक्षणम्भुष्टौ गृहीत्वा प्राङ्मुख
उत्तरेणैके समारूपगो विंस्मरणमेव तन्मात्राणां स्थित्वा । ततस्त्वाचार्यो दक्षि
णातो यजमानाभ्यर्थितं घर्जावनि ध्यातो णादोहमान्त्रं लिस्वा पठेत् । नमस्ते सर्व
भूतानां साक्षिभूते सनातनि पितामहे अर्हा त्वं निर्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म.वे: महस्नानात्ते गतं। सर्वभूतात्मभूतस्त्रेनमस्नेहमर्वं धारिणा ततो वनी पेदेशकालोद्भा
रणापूर्वकं स्रूं पारंवा चार्यापदघातसवस्व स्तोत्पुलं सविनं पठित्वास्वशाखो
त्ताकामसूतिंपठेत्। ततल्पन्नावापयि हिरण्यपरस्हिरण्यदानं ततो नानानामगोत्रेभ्योन्यो।
भ्योऽदशिहृदयानभूपसीदक्षिणां च ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनसंकल्पः। प्रति रम्म०
मासुविसर्जनमाचार्यहामस्तमर्पणं परमेश्वरार्पणं चेति धृताद्रितुलाद्दानविधिः स्कांदे
धेनुंतिलमयीं राजन् यो दद्यादुत्तरायणे। सर्वान्कामानवाप्नोति विंदते परमं सुखं। वि

ष्णुधर्मोत्तरे उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदानं महाफलं तिलपूर्णमनड्वाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्य
ते तिलपात्रदानादि तु माघकृत्ये वाच्यं। सर्वसंक्रांतिषु पिंडश्राद्धं कार्यं अन्यत्र अधि
ते पश्चाद्धि विष्वविद्धित्यनघं। संक्रांतिषु वक्तव्यं पिंडनिर्वपणादृत इति मात्स्यात्
अपनोदः श्रद्धयाश्राद्धफलातिशयो तन्नार्थेवरस्थानत अमपंःपिंडनिर्वापरहितं तत्श्रा
द्धं विधापेत। स्वधावाचनलोपो न विकिरस्तत्र त्वप्यरति। व्रतसोमुक्तापहेतुसमर्पणं
परासंक्रमते रविर्महाकपान्तदासावेसमभीभास्क। पिता पनस्यां मानवो भक्ष्या घृतेन

स्मृ॰ स्नापनेद्रुविंशिरश्वमेधफलंसमाप्नुयात्।सूर्यग्रहेऽन्नेतापयमालाष्पेधस्तभास्करंभजतिमा
नरःविमुक्तःसर्वपापेभ्योयातिसूर्यसलोकतां।सैषवाक्यंचितोपत्याससमीत्रिपराठ
कःपापमुच्यतेष्वनेराभृता।अचलात्मंगलान्लभेतस्थायपर्सेपः।अपनेविषुवेकेचैवग्रह
णाचंद्रसूर्ययोः।अहोरात्रोषितःस्नानःसर्वपापैःप्रमुच्यतइति।स्वोपस्थव्यासविधिःपु १८०
त्रिगलिपतिरितविषयः।अपरिदेशेहनिसंक्रांतौग्रहणाचंद्रसूर्ययोः।उपवासोनकर्त
व्योगृहिणापुत्रिणातथेतिनिषेधात्।पश्चपरांसंक्रांतौरात्रादीनांपुण्यकालःसएव

संक्रांतौपात्रादौनावर्जनकालःपात्रानिषेधात्रोपसूक्ष्मकालेपरिहरिणकर्तुमशक्यं
तः।आलोच्यतत्तुल्यतपापृहिष्टंभवतिनिनिमंपरिपूर्णकामाइतिलोगाक्षिवचनात्।
हेमाद्रेअग्निवचात्रिगुणंस्यात्रौचहामरहेप।संक्रांतिःपहिलणोहेपारात्राध
पक्षमिक्षितिः।अत्रहमभ्यापनेसंक्रांतिरित्यपनविषुवेपोरवग्रहणं।निशाद
पंदिवारात्रौसंक्रमवासरद्वये।अत्रध्यापमकुर्वतित्यपनेविषुवेतपितिशा
स्त्रांतरसंवादात्।संक्रमइतिदिवसनेनान्वितं।रवेराशिसंक्रमवत्नत्तत्संक्रमे

स्मृ॰ षिपुण्यकालो यो द्वयः। नहत्ययस्यो रविसंक्रमे स्याद्यो स्मर्गापि तेऽधनायः पुण्यार्
तिर्नैमिलि स्मृतेरेतेऽनाम षोडश घटिकाः सर्व्वे स्मृमेषोयहणानामपि संक्रमे
पुण्यकालेन सत्यवाह। तथैवदेवं तु त्रिधा पुण्यपलेर्ऽगौतेऽपनाडीमुनिभिस्तथा तानाम
स्तत्स्यः संपला पुजसप्य स्पत्तिसोमनेन वः पलानि। सार्द्धोस्तस्य पलसमव रा॰मं॰
त्मारां स्यञ्चकेसपलाश्च तत्स गृहिनागनाम्नः पन्तसमयुक्ताः शनैश्चरस्यापि र
ताः सुपुण्याः स्मायंतमथोजयुक्तोमरा नंकुर्व्वन्वामोति सुरेद्रधामेति। इतिगस्मारि

षष्ठ्यंतानां रविपरस्य। यदराधितं न चान्यत्रापि परत्रापीत्यं तमनु यन्मते त्रिधा पुण्यपले
स्त्वेपोदश पले गंस पलाश्च पलयुक्ताः। मनवश्चतुर्दश तिथ्याः षोडश। एतेष्वह
हांता संक्रमेषु ग्नीवेक्षपुण्यकालः नत्रापवादाभावात् काम्यं वा स्नानादि तिसत्य
वोधकाभावात्। अथ मकरसंक्रांति उग्रपोडपदार्थाः। सिस्तानमंत्रे हमाधौ होपग
रो। कुंकुमं रोचनासीसां मुरावं इन्द्रवारुणं हरिद्रां सक्तं संयुक्तं मेधे स्नानं ग्रहापहं। रोचना
गोरोचना। यन्नापयं यज्ञोपयोगपतं प्रियंगुः सप्तकं कुष्ठं वचमीशनिशाकरं। रोचनाग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्र॰ रसं पर्णी त्वयेस्तागं मुरा फलं प्रियंगुः पालिनीनिशाकं कार्य। उशीरं पद्मकं कुष्ठं क्रान्त्य
थिपर्णीकं। कुंकुमागा संयुतं मिथुने राजरमनं। उशीरं वालकं। रोचनावालकं कमुस्तागुरु
शैलेयचंदनं। हरिद्राकुष्ठसंयुतं कर्कसंक्रमणे मतः। पद्मकं रोचना मुस्ता गुरु मांसी चंदनं
सिंहे स्नानं करा। मदाराज्याय पुत्रवर्द्धनं। हरिद्रा वालकं कुष्ठ मांसी चंदनं रोचना। कं एम॰
न्यैस्नानं प्रकर्त्तव्यं मंत्रान्वितं वर्द्धनं। रोचनागुरुकुष्ठं पद्मकोशीरपद्मकं। हरिद्रावालमं
पुष्पं तुले द्युतनाशनं। प्रियंगुस्फटिकं मांसी पद्मकं रोचनागरु। मुस्ता कुष्ठसमोपेतं वृश्चि

के राज्य सुखं मतं प्रवालं रोचनाकुष्ठं मैनिकं पद्मकं। गुरुमांसी समोपेतं धनुः संक्रमणे
शुभं। धनो प्राप्ता। रोचनागरुकं कुस्तं चंदनं नागरं कुंकुमं उशीरं पद्मकं युतं मकरे सर्वसौ
ख्यदं। ग्रंथिपर्णीसवावालकं सरंजातिपत्रकाः। रोचना सह संयुतं कुंभे पुत्रप्रदा
यकं। केसरं नागकेसरं कर्पूरं फलमुस्ता च मांसी चंदनपद्मकं। वालकं सघनोशी
रं त्वचा मीने शुभावहं। अथेतस्मर संक्रमे पुत्रं दहत्स्वित पीडा निवृत्तये स्नान
नि। विस्मृधर्मान्तरं मंजिष्ठा मस्तातगं कुंकुमं रक्तचंदनं। शर्णकुम्भमतं तत्स्य सर्पं स्नाने वि

स्र: धीपेत।मदमातंगगजमदः।उशीरं च शिलिपं च कुंकुमं रक्तचंदनं शतपुष्पमस्तु मिश्रं स्नानेन चंद्र
पीडाविनाशनं।खदिरं देवदारं च तिलामलकानि च।पूर्णकुंभे कृते स्नाने भौमपीडाविना
शनं।गोसंगमेतापानेन तन्मधुरासहितानि च।म्पस्तानि कुंभे मोहयुगधपीडाविनाशनं।मा
हेषं मल्लपुष्पं आडंबरं तथा बिल्वं च रमामलकं तथा।मूलं तु कुंभे स्नाने जीवपीडावि एम०
नाशनं।आमलकं तानि फलानि।गोरोचनानागमदः शतपुष्पाशतावरी।विमला
जेनं कुंभे शुक्रपीडाविनाशनं।तिलाम्माषा प्रियंगुं च गंधपुष्पे तथैव च।मूलं का स्नान

से कुंभ सौरिपीडाविनाशनं।गुग्गुलं हिंगुलं तालकं प्रभावेव मनाः शिलां श्लेगचम्माहि
षेस्पृष्ट राहुपीडाविनाशनाशनं।तालेहरितालं।वराहविहानं राजनम्र्वे ताम्रमदं
तथाछागक्षीरं स्वः पात्रे केतुपीडाविनाशनं।यहस्नानमिदं प्रोक्तं सर्वपीडाविना
शनमिति।अत्रे वर्षविशेषके चर्यहयोगे शांतिः कातस्याधकथ्यानि।त्रिणाम्प
थपाबहुरोग्यं स्नधारणं॥जातकाभरणे।माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ता
फलं शीतगोर्माहेयस्य च विद्रुमं मरकतं सौम्यस्य गारुत्मतं देवेज्यस्य च पुष्परागमसुरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८. मासस्यजे शनेर्नीलं निर्मलमप्यथो अगोरे तैगोमेदवैदूर्ये केतोः। अथ ग्रहप्रीतये दाना
नि॥ तत्रैव माणिक्यगोधूमसवत्सधेनुकौसुंभवासोगुडहेमताम्रं। आरक्तकं चंदन
मंबुजं च वदंति दानानि हि चित्रभानोः॥ शंखपात्रस्थिततंडुलांश्च कर्पूरमुक्ताफलशुभ्रवस्त्र
युगोपेतं वृषभं च सोमं चंद्राय दद्यात् घृतपूर्णकुंभं। प्रवालगोधूममसूरिकाश्च १८.
वृषा रक्तश्चापि गुडः सुवर्णं। आरक्तवस्त्रं करवीरपुष्पं ताम्रं च भौमाय वदंति दानं। चै
लं च नीलं कलधौतकांस्यं मुद्गाज्यगारुत्मतसर्वपुष्पं। दासी च दंतो द्विरदस्य नूनं वदं

तिदानं विधुनंदनाय॥ शर्कराच रजनीतुरंगमः पीतधान्यमपि पीतमंबरं। पुष्परागलवणं
संयतं बुधे प्रीतये गुरुरे प्रदीयते। चित्राम्बरं शुभ्रतरस्तुरंगो धेनुश्च वज्रं रजतं सुवर्णं। सतं
डुलान्नं च सुगंधयुक्तं वदंति दानं भृगुनंदनाय। माषाश्च तैलं विमलेन्द्रनीलास्तिलाः कु
लित्थामहिषी च लोहं। कृष्णा च धेनुः प्रवदंति नूनं दुष्टापहं रविनंदनाय। गोमेदरत्नं
च तुरंगमश्च सुनीलचैलामलकंबलश्च। तिलाश्च तैलं खलु लोहमिश्रं स्वर्भानवे
दानमिदं वदंति। वैदूर्यरत्नं सतिलं च तैलं सुकंबलश्चापि मदो मृगस्य। शस्त्रं च केतोः परितोष

स्म॰ हेतोश्चाग्यासपद्धले कथितं मुनीश्वरैरिति ॥ अथ ग्रहकर्मदानानि अस्नाडेग्रहदानगमं वक्ष्ये
सर्वसिद्धिकरं परं । सर्वशान्तिकरं हृणां सर्वपापप्रणाशनं ॥ विष्णुवत्सपदेन ग्रहणा
चंद्रसूर्ययोः जन्मर्क्षे सौरवारे च पंचरूपां तथैव च ग्रहदानं तत्कर्मं निमंत्र्यापो
पिकांदृष्या ॥ लतमात्रं द्विहस्तां वा त्रिहस्तां वाथ नारदः । चतुरस्त्रां समां भूमिं गोमय राम॰
नोपलेपयेत गंस्वा प्राक्प्रादेश्य स्वचतस्त्रला लयाममाः । नवकोष्ठेषु पमा
निविन्न सेच्छनं तदुत्तेः आदित्यं दूमाभेमोउथनोपसितार्कजा राहुः केतुरि

तिप्रोतामग्रालोचसुखावृताः सर्वान्दिशा परपागिवाशिपत्वा पद्मा विधि त्रिनिषत्ना
घवा कुर्याघयाशक्ति पृथक्पृथक् । आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणे गारकं न्यसेत ॥ उ
त्तरे तु गुरुं विद्याद्बुधमुत्तरपूर्वके । भार्गवं पूर्वतो न्यस्य सोमं दक्षिण पूर्वके । पश्चिमे न्यसे
तेन्मन्यसह दक्षिणापश्चिमे पश्चिमोत्तरे ततः केतु सन्निवेश्यांप यथाविधि तद्गंध
पुष्पगंधाधूपदैवेयैत्वस्वस्वमंत्रकैः महानेवाह्वयेद्वा पाकुर्यात्स्मीवाततत्नारद ॥ मूलेप
नादिपलोपैमर्दविमणाकारयेत ॥ स्नानकाल तुमयामहत्वात्याकुर्यात लोदैः ॥ ग्रहपत्रा
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म· यजमानस्तथैव तत्र प्रसन्नधीः। अर्चयित्वा स्वपं रथास्य स्वामुखानन्तराव। प्रत्येकमेकं
विप्रो सो सुवर्णो मंत्रमोरपेत· पद्मासनः पद्मको द्विबाहुः पद्मधृति· समनुं गदाहः हिकाको
लोक्यरः किरीटीमापिप्रसारं विरधानुदेवः श्वेतांबरः श्वेतविभूषणश्चन्ये नधृति देवच
रो। द्वाहुः। वंद्रः। मतात्मावारः। किरीटी सर्वे पांसिम समं प्रदातु देवं रक्तां बरोरक्तवपु· राम·
किरीटीचतुर्भुजो मेघगम्भो गदाभृत। धरणसुतः शक्तिधरश्च प्रशूलो वरः। प्रसन्नो हरः प्रशां
तः पीतांबरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवधरश्चतरो। वर्णोमि धक्तामृतः सदाप्रसि

हाधिदेवो वरदोवुधास्तु पीतांबरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशांतश्चांदधाति दं
सेवामे उक्तं चतथाक्ष मत्रं वरदो रक्तमस्तु। श्वेतांबरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः
प्रशांतः। तथाक्ष मत्रं वर। मंदस्तु वजपर्वदेवप्रदेपो रोरक्तमस्तु। नीलधृतिः शूलधरः कि
रीटीगृध्रस्थितस्त्रासकरो धनुष्मान्। चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशांतः संचास्तु मह्यं वरदो रदा
मरगामो। नीलांबरो नीलवपुः किरीटी करालवक्त्रः करवालशूली। चतुर्भुजश्चर्मधरश्च राहुः
सिंहासनस्थो वरदोस्तु मह्यं। धूम्रो द्विबाहुर्वरदो गदाभृद्गृध्रासनस्थो विकृताननश्च केतुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ णिके पृथिवीभूषितां ग्रस्यरालम्भेकेनुगाणः यशांतः स्मःक्वारापपेत्सर्वोनारिस्यारीत्रयश्रहा
न। पुरुषो भाग्यनारी वा पण्यो कं फलमाप्नुयात्। अयं एषोवेर घास्मेस्मेवा महापापेभ्यः। अ
त्रदाहिहिरण्यस्य सुवर्णं वा समीउभो हत्या दमगवान्नामानारदापमहान्मनेहीना। त
द्भूर्णे तिलेनोपकारात्प्राप्यमाप्नुमाणभ्यांगरह मधीपस्ते वामकर्मणोऽपूर्वत्वार्थमेताप णम॰
कारणं गंधापर्वेन मंत्राणां विधानेह्नापि स्पर्धे परीत्स ध्याहारेण स्वीमद्भुतेकरा
नानुवाहेना तणधार्थो विधीयते। प्रतीति स्कंभे कं ग्रस्पतिः। सुवर्णस्य वर्णानुसारिणं

समुपर्णां चामि तस्यर्थः। अतरवाचि पहीति द्वितीयपत्र हरणं अमेघो यतनमन्या नास्य पठित्वाश्चेत
मेऽमुद्रिस्पते। हस्पत्तेति पुरुषः पुरुः। मन्त्रमात्र सारार्। अत एव च पर्वांदिविषयः सध्या
त्र रः। अपरं पूजोपस्थानादि। एवं रुज्ञादिकोत्सौ। अमेस्मिचरहमतिमात्र्हीने सुवर्णं वाघ
सीमित एवं पमाउतिनहयह्यने।। एवं सर्वे त्वयह संक्रान्तिष्वकर्ते च वते। यथा वस
चेसंक्रान्तौ हानरिकर्तव्यं तथापनांशम वह्नेवपितनत्संक्रान्ति संबंधिस्मांत रेवप
वेत्रानाद्यवा षोडश घटिका योगिमित काले दानादिकर्तव्यं। यथा तेहेमाद्रौ। अपरार्क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८८· कुम्भेनकालेनैवस्तुभवेत। म्वाकर्को हिंसर्पोपाम्भोदगपनेसीति। नदासंक्रांतिकाल:
स्युः तात्विषुकाग्वहीति। व्याख्यातंचैतन्नैव। राशि प्रीतिभिंशाद्शाम्भवेति। सर्वोत्रं प्रीतिदि
नेनैकसंराधुतोतत्र पुष्टादशभिंशैरपनस्याभवति। कन्याविभ्या संक्रांतेर्द्वा। दशभि
र्दिनैर्सौवपुण्यकालोभवति। तस्मिन्संक्रांतिनिमित्तदानादिविधेयं। एवंचन्याति किं पेषो १५०
कुप्यमिति। अनेनचपदेरात्रत माङ्ध्यौक मध्यमेर्द्दुपुण्यकालोभवतीत्यध्याहारेणाव्या
ख्यातां। तौपेन्नर्पेसति पुण्यकालो स्यातामिति। ननुतेष्यतेरात्रिमध्यपार्द्धगतकाल

पुण्यकोहीति। द्वादशेति। हेमाद्रिमिवंधौनमौ। एण कालेतावद्दिनैरपनस्यातिरात्रौहि सभिमायं
अतएकोपसंहतमभ्यमिति। तस्मिन्ददानोमषादशदिनैर्स्त्रीकसंक्रांतिर्नुमः पुण्य
कालइतिसिद्धं॥ पेनार्जितानिकृष्णोवापत्यदुरसेत्तरपस तस्याचाहरीश्वरौनाद्
निरेवतुष्यौरस्यावेनरेवहातमंमध्यमस्तिवधस्त्रीगधिमोः इतिसंक्रांतिनिर्णयः प
याकेषुचांतिपदव्याख्यानं। किमादिद्विनरस्यप्रतपूर्णमासोमध्यशुनाषिस्मा
नवांदुमासानां द्वाभ्यांमासाभ्यांवसंताद्यतवोभवंतितथामीनामेषाद्दिकंतस्पेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्प. कतुल्येनकालेनैवस्फुटंभवेत।व्याक्यो।दिनमेघोपाम्योदगयनेसति।तदासंक्रांतिकालाः
स्फुटकालिकुकारपइति।व्याख्यातंचैतनैवराशिप्रतिविंशदंशाभवति।मर्योत्रंप्रतिदि
नमेकैकमंशंधुतोतत्रद्वादशभिरंशेरपनद्योतिभवति।यत्रभाविमासंक्रांतेदो।दशभि
र्दिनैःसौवपुण्यकालोभवति।तस्मिन्संक्रांतिनेमितंदानादिविधेयं।एवंन्नद्यतीतिकोपेषा १५५
हृष्यमिति।अतोनवयवेदाहृतमाईश्चेतिमथमेदपुण्यकालोभवेदित्यध्याहारेणाख्या
ख्यातो।कृतोपपर्वतिपुण्यकालोस्यातामिति।नतोयतेदतिमयमाद्यंगतकाल

पुण्यशीति।द्वादशतिस्माद्विमेवंधानिमीणकालेतावदिनैरपनगुतिरामोदिसभिमायं
अतएवोपसंहतंपर्वमिति।तत्रैवदानोमषडशीतिदिनेर्दकसंक्रांतेनुस्यःपुण्य
कालइतिसिद्धं॥पेनाज्ञेतातिस्थ्रोवाअवधःहुदसंततन्पस तस्याबाहदीक्षिताएवः
निदेवतुल्योदयानंतरेवहातमेषयन्ततविवधन्तोरविगोः इतिसंक्रांतिनिर्णयःप
यावेदचानित्यवद्यास्मानं।किमधिकंन्नमस्नपतपूर्णमासोमध्यशुक्लाधिक्सं
तथां।मासानांद्वाभ्यांमासाभ्यांवसंतादयतवोभवंतितेषामोनामेषादिकंस्वरूपेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ भोगसंजाताभ्यां द्वाभ्यां सौ। मासाभ्यां सौरा अपि भवंति। सौरे पक्ष्यां द्वयोरिति द्विमास
त्मकत्वर्द्धे ष्टोर्दिनेष्वपि कोले। न चैवं चांद्रादि पक्षयोर्मध्ये सौरगणानामपि कुतो न स्यादिति शंक्यं वा
द्वे प्रसिद्धिबाहुल्येन नैवं त्रेणाग्रुनः काले सौरस्मिन् गणमासीति तिथिघटित उत्सानप
पारितो पसर्पणेन बवादिष्व करणाव्यन्तस्माहेयादि प्रभृतिभि स्वीकारणात्। तथापि त्व राम॰
स्मादिमुक्तानं चांद्रश्रुतत्वान्मुक्तं कृतो न स्यादिवि तत्र सत्यादिष्वेव सर्वदेश स्यप्रसिद्धित्वादु
त्पत्तेः सर्वसंमति संमत न्याश्रुतयादन्त्रिकांसंज्ञा। चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति

द्विविधाः कृष्णापक्षादिकं मासं नामा कुर्वंतीति केचन। अपि पौर्णिमांतं ते चामपि शेषं प्रसिद्धिरण
ईते। न चैवमपि चैत्रादिपक्षनाम्नां सौरादि तथैवेतेन तत्र निमित्ततापत्तेः कृष्णादित्रसप
नं। अमृतनो गोचरोदः प्रत्यासन्नानन्तरोत्तरो पलक्षणत्वात्। तथाव संकर्षणकांडे द्वे
द्वे विज्ञादितारागणांपरिपूर्णौ संगतामासा श्रेष्ठार पोजे पत्रिकैः मह्यस्य समप्रमाणेन प्र
र्वार्द्धे चारेमध्याहारः स्मार्यतापर्वतपंपसक्तां सुविद्याादि द्वन्त्निप्रयोजकानि। एवं कांति
कादिमाघांतानां कार्तिकादिद्वंद्वानि। भाद्रपदाश्विनयोस्त्वेते युक्तता। अश्विरेवसारिपर्वो

स्फ: फाल्गुनादित्रिकारम्भेनचैवमपिद्वाभ्यांमासाभ्यांमितमपुनःसन्निधिमासेवसंतायत्तोर्मी
स्त्रपात्मकत्वापातदितिसंसंतत्वात्तरीस्यापष्टिरित्यात्मकैकमासांगीकारेणत्वला
विधातात।नचैवसितादिपक्षगतरतिसंपुलक्षणापश्चामे।नत्रसंसंक्रांतिकानामे
वलस्यत्वात।नचैवंवसंतादिसंवत्सरपर्वांतुरुषेवगुरवासपूर्वधुस्त्वमांधवश्चवासं १८०
कावलक्षत्वातह्रतरतिश्रौतैर्वस्तारिपवीपश्रवणादितिवाच्यमीनमपवोमेपर्व
पक्षयोर्वादेसंतस्यपिस्यवणात।नचत्रिकांडमंडनेनेश्यात्तस्मान्नेक्रियाःसर्वाःकु

र्वीयांदुःवर्तुपतलाभेतसौरत्तुर्थितिस्मातिर्विहोमतामितिगौणत्वेनसौरविधानात्कथं
चांद्रःसमर्वमितिवाच्यंकर्मणिप्रत्युगोनेपोरपिवसंतादिपरवाच्यतापांवाधकाभा
वात।प्रत्युनात्रैत्रैवपरस्याधयत्रप्रयोगेनतद्विशेषवसंताधात्मकतासौकारणत्वस
प्येवंवचनात्सौरादेरावश्यानस्मद्यापित्त्वौकारणमविरुद्धं।पयाहज्योतिर्निर्णयेःसौरमा
सोविवाहादौयज्ञादौसावनःस्मृतः।आब्दिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यते।पक्षो
नसावनमानस्याध्वंगवामयनादेरपितत्कार्यपारणमासिकादि।विवाहादाविस्यादिप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰ हेताभ्युदयफलकानि मांगलिककर्माणि। यत्तु सावनमिमाहुरन्ये सर्वव्रतादिषु तिथिरिह
स्यादिति वचनात् व्रतादिनक्षत्रसाध्यानि स्मार्तविषयेण न सत्रस्य संग्रहः। नक्षत्रस्या
ण्यफलानि वैदेहमानेन कुर्यात् ध्रुवगण्यात्मकेनेति विस्मृधर्मोत्तरोक्तेः तत्र वचने नक्षत्राणादि
नक्षत्रगामित्वेन निर्णेयानि तेन सत्रसमयोगे बाधकः। तथा च सिद्धान्ते अमावा राम॰
स्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्वसूनामस्य तु ॥ संक्रान्तिपौर्णमासाभ्यां तथैव च्यवेस्य पारिति। चि
वेमकत्रविधपरिहाराख्ये वर्तितेष्य विद्यालक्ष्मणाज्ज्योतिर्निबन्धवचनात्सौरस्य मंगलवचना

द्बहुज्ञाश्चैवाहुस्सत्रस सिद्धांतवचनात्सौमास्येव यामो मौ कल्पात्पित्रौ तिथैर्नाभिन्नविष
यत्वात्। नेमं स्नवचनात्ताव दरथाराजुसारेणाविध्यमंस्तु सैककर्म संकल्पांगभू
ते गालंमसाधारणाभिकरणाभूतरस कालमध्यविषयोल्लेवश्याहरेवमास
स्यानृस्त्रवः कैयोनक्षसमाहोवैधमतत्ग्रहस्य पोक्त क्रसाहरपीतथव स्या परं पेपी
ठंतोक्तिवाकं दिरदक्षिणरे सैन्नास्मारिनिषेधप्रवेनस मासि: माभि संस्थो तत्संसादे
सित्रमापर्कं यमतोपतो ष्टरातृणापमासाक्षमाम्लकाचारवे नत्र दक्षाप्यत

स्फ॰ के॰ तिप्रुतेनवभयोगारं भेगाभ्रनमासापवुसंधानस्यभयोगविध्यपेक्षितत्वाद्देवस्यतन्मा
त्रविषयत्वमेवाचित्तमितिवाच्यं मासापसंतेयोनांचनिमित्तानांसर्वेषां उक्तस्वतन्म
त्रयोगेनतत्कलमयाघपरिहितवद्वेनंगभन्न निमित्तस्यापिसंकोचेनेनसर्वसंरीतिप
रोपारोनेनवोल्यस्यपांगानंगस्यधारणापावधारणात न्मा रराणाहरेकराप गारिह् राम॰
ख्यो पाहनकालीनपरिछेदस्य यापेक्षतस्या भगो गारंभा स्सर्वेषुचितकालमनोहाप्रा
प्तीनतत्परिछेदगभ्रनमासापवुसंधानापेक्षाया सत्वाच्चापिसंकल्पा स्यादंभात्तवेदले

एवमन्लभमेतेनापूर्वसंभाविनातदनुसंधातेनैवनिर्वतोऽत्रलेखनमासानुसंधानस्यनाहस्यापि सं
भेदानादृष्टार्थत्वाद्धा उक्तोहमंत्रप्रतिनिषिद्धनिराकरणाप्रभाहः प्रतिनिष्फुपादानापेना
वस्यमंत्रार्थस्मरणमातितेनैवकार्यसिद्धेर्न प्रतिनिधेः कर्तामिति। इतरेऽपि सोऽन्ये सोऽस्यां
तस्मन्लपाञ्चस्यामासेनवमस्यापरेन्नद्रप्रवोधिविधानरणाः। प्रपांशुपर्जन्यापन्नीसे
पांजातामहानिसीतशांतंदस्यादावुदकेनापिनिपमावपि ब्राह्मपूर्वविधिवस्मात्मापत्ता
त। तस्याहिंसोनतार्वीद्धवाहस्यारमासोवपपागाविधिर्नवप सोऽस्याणाविपिकावत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र॰ आसेनोक्तः। माघमासे भवेद्दृष्ठा वत्सा सौम्या प्रसंयुता। फाल्गुने दक्षिणे भवेत्साधींवेस्मो लेपनि

रीतीभवेत् ॥ पर्येष आभवेत्रमे रे धनि नैऋत्यां कार्तिके भवेत्। रेवपजारततनिर्मं मासे स्यात् सोमरेवत

इति। सोमरेवते मार्गसौ वैनिषे धश्च ज्योतिः सौम्ये तमाद्रमासेन वर्षे त्रयो वेदोर

विघातो न चकाले वेधरति अग्न कर्तृ गपनष्टदस्य सोर मासवर्चितात्रै शरीर्दानां एम॰

यां दूवावि वाग्नि नाशकमोस्य मूलन्तु नभिन्नश्रुतिवा सनापांसमम उपोषसंहारणं भ

वेकरा विद्या दृस्यकरान्वितो रक्षो पारा नाभि समवस्था। प्रसक्तो न्योगति गार्ग्य वामनेवं

आरि सं वानाम दूरा विप्रक्रोषे रामलक्ष्मीके कलापवेन चसौ एप त्रुमापाघे मौ मासएवोपा

रे पोविवाहरति निषम्पता तथा उरे परोपान्त उपनयनाचैकुले स्तुत्रपारवौ शुंउनात्रतु मं

उ नमि तिवो लोपनपन्नविषपसां स्त्यव से ना अवस्थ्यपाद्वि विधर्तुं निषेधप्रसक्तो सोर

निषेधोनिषम्यते प्रसिद्ध श्चाधा नोपनपार्वे र्णविसे पयुरस्कारे रागवसंता रिविधुपः वंसं

तेषामलगोर्थी मारधी तवसंते ब्राह्मणमुपनयीत माररुपणसंतारे सैदेरूपर्णविधमा

सानाभद्रावस्थ्या पाद्या मौ यज्ञ प्रसिद्धां नवाकेन ब्रवस्थ्याको पेतं। ब्राह्मणसामावासाप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यो. गच्छिन्नो यस्य संक्रांति परिच्छिन्नो वैस्य पूर्णो मासी परिच्छिन्नः स्यादिति मास पदं उदाहाविति
हृषिकामायनिधनं कुर्यादित्यत्र निधन पदं वस्तुवादः। पदपरिहार्य विकास्तसंबंधि द्वितानिप
म मासं हेषि विस्पं मान्त्र धनं देनैथमाप्नामिति निपमममानं ततस्थानं एवं निवि संतरस्ति निधन
पदमनुवादः। एवं मासगणादि संबंधि वेनाधानादि वाक्यादि निपमममा सममा वास्पापरि गम०
च्छिन्नादिरूपं मासात्मने व मासमिति मास पद मनुवादः एवमन्यविषये घपिच्य वस्येत्या
पत्रनुगमो स्या पक्षं संवत्सराकं नवावार्क्रंतर व्यवस्थापेत्सासामाम्गातिर्वे योराह

२६

तेषां मासि पदे पते सुमासवाच्ये विधपि वाक्येषु। तत्र वेत्रादि पक्षाश्रवां द्रमासा सौरसंक्रांत्यु
रा मेव वृत्ति तं। तद्द्वाभ सौरगणा सुराह तमंदमो कोटि रत्न लंदस्य त्रुने रोपः सौर तेत्र पम पन
द्यते सौरत्रिति तपं त्रांद्र सुमयनामि तिरीपिको तेः तथा ठवि धरो हेमगा पनमुनत एषणां च।
स्मार्तवेशेष्मोर्गधुमादिसारोगेष्याः पर्व मासगण पत्त्वात्व एमा सामान्तर्हेदेतिसाबेतांद्रम
पक्षा त्व एमासाम्याद्रलि पौति विसेनाति स्मृतेः तता पंचाग्नि क्षिम पद्धतो। चैत्रे वा फाल्गु
ने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा॥ माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा स्मितरति - चत्रे वेशादि भि।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ रहापनसुपलसेता तथाद्वसिद्धांतसेत्वेरश्मेशेनेरमीतिष्यास्यादयेनप्रतिमिश्रतामितोदे
वेष्णुरणेणमात्रभेरवबाराहनरसिंहत्रिविक्रमामोहेषासुरंमच्छस्याप्यादैरुणि
पनरति॥रस्पनननिर्णय अपनदृष्टेवसौरवत्सरःकत्सेनन्साभ्रंकार्येवरेमोहोवि
ष्कधर्मोत्रे।मेषसंक्रमणेभानोःसोपवासोनरोभमःपजेयभागवंदेवेणमर्सज्ञापया राम॰
विधि।वृषसंक्रमणोप्याप्यतथालभ्रंप्रपूजयेत।तथामिथुनसंक्रांतोपजेपेद्गाणौपि
ने।तथाकुलीरसंक्रांतोभवलमपणजितेः।नासिंहेतामोर्वमिंरसंक्रमणेविधि।कन्यासंक्रमणे

मत्स्यंवासुदेवंतुपजयेतथारवाम्रशिवार्योयागेधमालाश्चसंपराप्राडर्भावस्यनाभ्रावहो
मंकुर्वीतेपार्थिवाव्रतातेजलधेनवद्भोपानसमन्विता।।चरूप्रपुग्मपुतांरर्धात्मोतमांषस्माव
नं।रत्नैतहोपमास्त्राभिरेवेस्वंपपूजयेत।कृत्वाव्रतंवत्सरमेतादृसंल्लेछ्भुतिपरिनचापि
जन्मायमो स्वाम्रोतिचिरंसजन्मकंकामंतथाप्रोतिमनोभिरूपमिति।तत्रैवस्कांदेन्य
पनेविषुवेवैवस्यानंतत्वाविवहरणःवतस्यानिपमंकुर्याघ्याद्वादेवंदिवाकरं।कीर्त्याभि
भ्रंदेवंपदतात्स्यपरः।तदविधेनमेपावतवरेवप्रसादः।तदस्पर्चोपांतःलक्ष्मप्रंकेम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ नाष्टपत्रकं।भास्वं पर्वपत्रेतु आग्नेय्यतस्याः विविद्वस्त्वं ततथापाम्ये नैऋते मेघ्यषणां तथा
आदित्यं वारुणे यत्रे वायव्ये तपनं तथा नातेउमरीचिकौबेरे ऐशाने भानुमेवचा एवं वर्ग
म सोम्यो विश्वात्मा मध्ये रवितः पूजयेति शेषः कातांनलिवं रामभृत्वाः अर्थ्यं दद्यात्
मंत्रकं।। कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः। आधिमत्युजन्मा सोमं तेसांत्ममपना एम॰
सो नमोऽस्तुते।। ध्यत्यधूपेः समभ्यर्च्य शिरसा प्रणिपत्य च। विद्याप्यवत्ततोऽरण्या दानमथस्यो द्विजा
तपोगेति मास्युनलख्सुर्वो। हेमहोत्र पार्तः एवं संशयत्पत तथैवधा मवलं द्विजन्मने।। ए

वंसञ्जततेपर्णतुर्पोड्यान्वक्रिपा। अर्घपात्रं रिसौवर्णं कांस्यं कमरेलेउभोदिस्सजे पूजयेष्व्रवं
रत्नवस्त्राणान्वितं। ध्यात्मा तूरणे नस हितं तारैर्मम सर्वसंनिभं ततः। स्वर्णभंगाररौप्यखुर्वकांस्य
रोंह्रां पपस्विनेगविस्पोरुजं ध्यात्वा तस्मै तुरविवेदितसवियाय त्रार्पदीमा पतत्स वैविनि
वेदयेत्। समजन्मप्रतलाणाधानधाम समन्वितः निर्वाणोधीने जोधीमाक्षपुवानपि
जायतेऽति। अयनेविषुवान्तरसंक्रांतो प्रक्रमसमामितेषु। मंडलाकारमहं पात्रोय
जमर्तेः पूजास्यानां धामवीश्यः इतिधाम्नसंक्रांतिव्रते।। तत्रैवस्कांरे। संक्रांतिदिवसे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰

पूजापूर्वं वक्षरिवाकांकांस्येहोत यत्तस्यात्महिरण्यं स्वेदेन्तितः संन्नसद्व पृथक्कृतत्र पूजाये
वमर्कान्तिता। महोरसुरभीजातंयो वृषसमरपध कृ। ऋाघुणाणपमेम्भर्यमतोरहि
द्विजार्पितमिति। उद्यापनादिकं सर्वधाम्यसंक्रांतौवमवेत। एवंतातेनुपत्युण्यसंक्रांने
रुमपोस्तु। निर्बाधिरपि दीर्घायुस्तेजस्वी सर्वजनप्रियः। अमत्सामर्यनास्तिजौवत्सर
दःसंतमितिव्रा पुत्रसंक्रांतिव्रतं॥ संक्रांतिदिवसेपुतपप्रारभेत्रिपमंव्रती। पद्ममष्ट
दलंकृत्वा कुंकुमेनतुभास्करं। पूजयेत्मंमनसार्यविधिवधुस्तान्निवेधौविधिम्बदितिधाम्यसंक्रां

एम॰

तिगतविधिनेमर्थःसंक्रांमितिपालेक्षरभूतासु मध्येवएकएवयंत्रसमर्थः। तमाह-स्नात्वात
जस्करोद्य श्रमभाद्यामिपञ्चस्कोरी। स्नात्वा सर्वश्रृंगारेव ममोदिनेमोहते। नापूजे वं कुंकुमेनाप्य
रध्याद्विमायमोजनं उधा फेनुदांदर्शुकौवर्णे समयं तथा॥ एकवर्षेषुसमाप्यमरणेनस
मन्विते। रयादिसत्त्वपेगः पक्तुर्याद्विधिनानेनस्नात्वासंक्रांतिनमेन। अन्यथाज्ञा। रस्व
लितालो। अमर्पवनस्नजापेता॥ पार्वःसंहृपंपांतिमाक्षमाप्यस्तुतनममितिभ्रमात्
क्रांतिव्रतं। पिनार्जितानि श्रीरामयात्रहासंतस्पस्तनममवात्। पो नेतरे बहुतमधुर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ. सलिवंधहोमविजोगं सेरा दरिद्रितिरिपंस्मृतिकौस्तुभस्य २ इतिसौरचान्द्रकालं अथधा
वनभ्रमे॥ तत्रा स्यादो रूपं षष्ठिनाडीमितनाडीमितो वासरपराभिधेयः स्वात्वेनादिव स्मः स
वारिस्मा रिमतऋतुसंबंधितपापप्रविधः तस्यचसौरचैक रूप्यान्नतिथ्यादिवन्निर्णयापे
क्षा। तथापिमुख्योत्तविस्यधर्मोतरे। आरोग्यमथसौभाग्यंसमरे विजयंतथा। सर्वान्काम एम.
लभ्यपि धाधनंजौवि तामवचः आदित्यादिदिने षुदंभ्याकुर्वेत्सरागरः क्रमेशे तद्धवामो
तिनाञवापविचारसगिता। तिथिनहाघ गपेक्षार्थो लरीतिनामन लाच्यं। का स्मष्याह ५

रेमांहिप्रभृतिभिः सह हरणात्। मार्कंडेयः आयुष्टिः कीर्तिरस्याचधर्मोसौभाग्यवर्जितः नि
वेत्तांनपतिभुवनेषुभ्यंगतस्यनरहिते। एतस्यवाद्यांबौधायनः अष्टम्यांचचतुर्दश्यांन
वम्यांचविशेषतः। शिरोभ्यंगंवर्जयेत्तुपर्वाणपपितथैवचेति। तथाचपातिविनेअहसा
धनकामिभ्यंगविहितवाक्येष्वपि अष्टम्यादिवर्जं कुर्यात्। पानितुवचनानगणिवष्ठ्यां
तेतमनाङ्भ्यंचतुर्थविघ्नपर्वसुप्तमप्तम्यां नस्पेसेजैलेन कुम्यांप्रतिपघपि। अष्ट
म्यांचचतुर्दश्यांमावास्याविशेषतरीति। तथा उपोषितस्यप्रतिनःक्रमतेरसस्य न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰

पिनेतावकुशिह्वि शेत्रीता मा येते लेननसंस्प्रेनिरिति॰ ततिनितिनविकोरेणपीलेविंदगाभ्यंजन
विषपाणि। एतस्मादंमेवेताः साषेपंगधेतेलेषपंत्रेलपुष्पपाषितेः। अमदूषपुतेते
लेनइ भ्वतिकरावनापम्मःघेतेवसाषेपेतेलेतेलपुष्पेभ्यवाशितेः। नृपेषःपद्यनेले
षुतैलाभ्यंजेषुनिमेषैःकास्मापनःभ्यंगलविषेतह्लानंशांह्वपर्वोत्सवेषुचान्हेरह॰ एम॰
मात्रसमापुतंमध्यान्हान्तविमिषष्पतरीति॰ तथामोति॰ शांत्ये। जींगोस्रीसततमंत्र।
भिराई मिश्रौ भौमेषु चाप्पुर्थस्नेपभवेद्धनायः। स्नानायमंलिलिगाभ्यंगो प्रियंसंगमापमंदमेजा

पद्मनवांसरधाशतांस्पारिस्पाहिरेनाडीभीवेष्वोरेवाःपि प्पलारमत्त्व॥ ततोमंदस्परिद
सेस्नानमभ्यंगपूर्वकं। कार्येदेपं चविप्रापतैलमभ्यंगाहेतेव। एवत्रसंवत्सरंपावन्मोम
सेनिहिनेनरः। तेलेरशनिविघेभ्यःस्वरीस्मास्परिनेपिवाततः संवत्सरम्यांतेमोमतसरि
नेषुनःस्त्रीहंघराष्पितंमोगतेलकुंभेविनिःक्षिपेत। लोहेवाम्नमयेवापिकलमस्त्रपुणमिन्
तंत्फलगोहस्तिणाएतंसाम्मंबलसांलिनं। स्नात्वाभ्यंगेनवस्त्रपंक्षाल्पधेव्येलमवे
पेत। सुगंधिगंधपुष्पेश्वकर्णेरापनैलिलास्नेश्वा। भामामात्रेणनेनैवद्विजसंमोरपे

पत्र १४३

स्म॰ तिविम्रात्ताभिनेरयांभ्रगाध्रपः कूतवलीकलवसीश्ववंनासेपतिपोग्रेसेरहः।नु
ष्टोधुनकनकसुस्वंरतीतसोस्माछेनेश्वरःपातुपःउनर्नेश्वराउपापनलापपारि
तोषितः स्वमेरदैानिजंगजंससमेसोति ःग्रसीध्वतुकोरागनेीतांजननपरवंमंरं वेशाप्र
सतिलां छापामात्रेउसंभ्रूतंनमस्पामिमेनेश्वरंःनमोवेपुत्रापसैनेभ्याएपनोहाश्व रामः
र्गोजनमेयवापुःश्मावारहस्पंमवनामरस्त्वंपत्नप्रहोमेभवसर्पेउत्रानमोस्कंभन
राजापहसेद्वेहापत्रेपुनःसेनेश्वाएपकृणपसुऊधीद्रमहाफेिन।परभिनोमभिसोतितासं

१०७

धरणि मंत्रोबोधयः॥ ततः कालात्मामर्वधता मावेदात्मा विश्वतोमुखः॥ ज
नमन्यनारागसंसारमपनाशनदम्पनेन सर्पोदयेश्वर्ध्यदधाल।त
तोऽलंकृतां सवत्सां पयस्विनीभूकांधेनुंप्रजपेत्॥ वृहस्पाणोत्पादि
तेदेविसर्वपापप्रणाशिनी॥ संसारार्णवमग्नानांगोमातस्त्रातुमर्
र्हति॥ सुरूपावहुरूपाश्च मातरो लोके मातरः। गावो मामुप
सर्पन्तु सा तिः सागरं पश्चा पालश्रीः सर्वदेवानां पारवदे

पुसंपूजिता। धेनुरूपेण मे सा देवी मंपापं व्यपोहतु॥ या लक्ष्मीर्लोक
पालानां या लक्ष्मीर्धनदस्य च। चंद्रार्कशक्रशक्तिर्या सा धेनुर्वर
दास्तु मे इति। तिलहोमं ततः कुर्यात् सावित्र्या ब्रोत रं शतं। तत
स्तां कल्पयेद् धेनुं अर्कधूमेप्सीयतामिति। कल्पनं दानात् हौ पस्कारा
त्वेनोपकल्पनं। ततः सोपस्करं भास्करमप्या वाचयानिवे
दयेत्। इत्थमिमानुं भवते सर्वोपस्करसंयुतं। मनोभिलषिता

नावाप्तिकारोतु मम भास्कर इति। अथ वाचयः प्रतिगृह्णाति। गृह्णामि भास्
कर संयुतं। मनोभिलषिताबाप्तिकरोतु मम भास्कर इति। अथ वाचयः
प्रतिगृह्णाति। पगृह्णामि भास्करं रवो भवंतं विश्वतो मुखं मनोभिल
षिताबाप्तिमुभयोः। कर्तुमर्हसीति॥ ततः सर्वतीर्थमयी धेनुं
सर्वयज्ञमयीं शुभां॥ सर्वदानमयीदेवी ब्राह्मणाय प्रदापयेत्
मितिगां इत्याति गृह्णामि सुरभी देवी सर्वयज्ञमयी शुभां॥ उभौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुनीह्विजाद्देउभयोस्ता रकाभवेतिप्रतिग्रहमंत्रः। ततस्तभोजयेद्वि
प्रान्द्वादशैवाचशक्तितः। द्वादशद्विजेभ्यः प्रतिपत्प्रविसर्जये
त्॥ एवमेकल्पव्रतस्य शांत्यै यद्द्विजसत्तमाः। ततस्तस्य प्रभृतीष्या
द्विनानांशेषानिष्टकं॥ एवं यः कुरुते वर्षान्सोऽनंतफलमश्नुत
इति। निर्णयामृते तु विशेषः मुकेमाउपदेश्वष्यां स्नानं भास्क
रपूजनं॥ प्राशनं पंचगव्यस्य अश्वमेधफलप्रदमिति॥ ॥

अथ सप्तम्यां मामुक्ताभरणसप्तमीव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये॥ ॥ श्रीकृष्ण
उ॥ ॥ मुक्तोलिखितप्रतिमायां एह्येहि भगवन्देव सर्वपापप्रणा
शन। तव पूजां करिष्यामि संनिधौ भव शंकरेति भवानी शंकरा
वावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य नमस्ते भूतनाथाय नमस्ते श
क्तिशेखरा नमस्ते देवपूज्याय नमस्ते कामनाशन। नमस्ते
पार्वती देवी चंडिकायै नमः रुद्राणै नमस्ते स्तुभरकाल्यै नमो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नम इति प्रार्थ्य शार्ङ्गधरात मिश्रतं दुलाति चमुपहारं निविधाय काइश
नुनयतमत्रमेकादशा ग्रंथिविधिष्ठं वा मेरुस्तेव यथा कष्णां भस्म पा
नं कृष्ण उवाच मुनीन्द्रो लोमशो नाम मध्यराप्यांगतः पुरा॥ सोऽर्चितो
वसुदेवेन देवक्या च पक्षिणि॥ उपविष्टः कृष्णः काश्चिकष्ट पि
त्वा मनोरमाः ततः कृष्णपितुर्मूर्ध्न कथामेतां प्रचक्रमे। कंसेन निह
ताः पुत्रि पुत्रा जाताः पुनः पुनः॥ मत्वं तस्मादेव कित्वं पुत्रदुःखेन दुःखि

ता। पप्रच्छ चंद्रमुखी दीना व भवन् उष्ट्रिया। पश्चाद्धी सर्वज्ञता सेवव
भवन् उष्ट्रिया॥ किं च श्री सविर्तं प्राप्तं तया संतान वर्द्धनं॥ सप
त्नी दृष्ट्वा रत्नं सौभाग्यारोग्य संविभो॥ ॥लोमश॥ ॥श्रयतो ध्या
मां पुरा जाल ऊष्णो नाम विक्रतः। तस्यासीद्रूपसंपन्ना
देवी चंद्रमुखी प्रिया। तथा तत्रैव नगरे विष्णुगुप्तोऽम वद्धिनः॥
आसीत् चंद्रमुखी तस्य पत्नी गुणावती तथा॥ न यो रासी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रत्नश्रीतिः स्वर्णगिरिपादस्य रं। अथ ते देवि साध्वी वै नानार्थशाप्य
नतो। पद्म मे पद्मामाश्च तत्रैव वाद्यशब्देन गरांगनाः नाः स्नात्वा मंडलं
चक्रुस्तन्मध्ये ऽथ कल्पविशां लेखवित्वा शिवं शांतमुमया सह
शंकरं॥ गंधपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैः पापघ्न विधायपाद्यादिविधि। प्रसन्न
स्तत्रगांगा कामास्ताः प्रपद्य नु वैरात्रिपः॥ ततस्तुष्टः शंकरोऽस्मा
भिः पार्वत्या सह पूजितः। वधा स्वत्र मर्षं तं नु शिव स्त्यात्मा

निवेदितः॥ धारणीपाणिं तावधावन्प्राणिविधारणं॥ ता स्तां तद्दच
नं श्रुत्वा सद्यो चैतद्विदेवकि। कन्या च समस्तं तत्र वध्वादीमुर्जाच
दोरकं नतस्ताः स्वागृहे ते गमुः स्वसखीभिः समावृताः। कालेन
महता तत्स्यास्मद्गतं विस्मृतं भुमं। चंद्रमुख्यः प्रमतामाधावि
स्मृतः सचदोरकः॥ मदमुख्या स्तस्या मदं विस्मृतं सर्वमेवतत्
नाम ते कोश्चिद्दोरास्तैः सावमव त्स्यवेगमी॥ मदास्याकु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुटी जाता व्रतभंगाद्यभानने। कालेन पंचतां प्राप्ते सखी भावात्स
हे वने॥ अहं वमात्तकेदेशं जाता गोकुलसंकुले॥ ज्ञालणी व्राल
णी जाता च्चनिणी हातिणी तथा॥ राज्ञो ताम्रावभूवाप्यपत्नीना
य स्यवदक्षमाद्विस्वरी नाम विख्याता यासीत्तचंद्रमुखी पुराना
म्ना मन्दमुखी यासी मुरणा नाम साभवत्। अग्निमीलस्य सा
रता। विश्रीतस्ययत्पावसे॥ अनीवदक्षमाचासीमुरणाम

त्रणाग्नि याम मूर्च्छिता मलाणावतेहूपे राणेल्केतास्वपं। तस्यावम
वुखोचपत्रः सर्वराणान्विताः। मानवउपसंपन्नाः पितवकृर्मशा
लिनः। सांख्यौ तेच वतक्षजातिस्मरे क्रिजा पुनाग्निं तरा श्रीति
स्तपो रासी धयाप राकाले व अति थेजा रेत्य क्राप्तास्य केवद्ग
मा। मध्ये वपाति सारात्तापत्रमेकमजीजनत्। इश्वरीते गि
म कंप्रजाहीनं वविस्वरं॥ तादशो वितमहाभागे मत्तोसोन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वणिजिकः। ततस्तां मृगशावाक्षीं भ्रमरीं पुत्रदुःखिताः॥ सास्वीभा
वारतिस्निग्धाप्तत्रैश्वपालिवारिता। अमृताकामरणाभवास्यरूपसौ
कमाश्रिता॥ तां दृष्ट्वा तादृशीं भक्त्या प्रणत्वा तेश्वरी हय- ततो गृहं प्र
विश्य वा ब्राह्मणी तां समस्मरा॥ चिंतयामास सा रात्रौ तीनस्वाः
पुत्रवधं प्रति। निश्चित्य चेतसा कुराधातयामास तत्सुतान्
उताहताश्च ते पुत्राः पुनर्जीवंत्यनामयाः ततं दृष्ट्वा सती

मारुह्य सहसागता। उपविश्यासने श्रेष्ठे चेवमुवाच परस्परं॥
अपयास्विना कपा विषरासी स्नानपवद्भमा॥ वद हितथ्यम हा
भागा किं त्वया सुकृतं कृतं। दानं व्रतं तपो वापि विष्णुरर्चनमुत्तो
चितं येन ते निहताः पुत्राः पुनर्जीवंत्यनामयाः॥ तथापि वि
दुपुत्राश्च जीवंत्यत्साभुमानने। अमृताकामरणानि सन्तप्ये
तस्यवाशिता॥ अतीव शोभसे भद्रे विधर्मो त्वया॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सूत उ० भगवद्देवि व्रतस्यास्य जन्मांतरविचेष्टितं । किं तद्धि विस्मृतं
सर्वं मंगोध्यायांकृतं वपनं ॥ आवाभ्यां व्रतवैकल्यं प्रमत्ताभ्यां
वरानने ॥ येन त्वं च वरा गौरी जाता जाताहं कुंकुमातया ॥ तथापि
व्रतवैकल्येन यया चापल्यतः कृतं ॥ सप्तानुसर्वभावेन साध्या
य शंकरं ॥ तिर्यग्योन्यनुतापेन मनोवल्याद्यनुचितं । एत
द्धि कारणं सर्वं नान्यत्किंचित्करोम्यहं ॥ ॥ लोमश उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य स्वपूर्वजन्मविचेष्टितं ॥ ईश्वरी च तया सा
र्द्धं पुनः सम्यक्ककारह ॥ व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रादिसंभवं
सुखं च सौख्यमतुलं सता शिवपरां गता तस्मात्त्व सविकल्पा
णि व्रतमेतत्समाचर । आरब्धोऽसि त्वं तेऽद्य येनावाप्य त्रासमाप्
स्यति ॥ ॥ देवऋषि ॥ व्रतलालसाभिर्मे सम्यग्व्रतमेतत्सुरव
प्रदं ॥ संतानवर्द्धिकरं शिवलोकस्थितिप्रदं ॥ ॥ लोमश उ०

॥ भद्रमाद्य रेमा तिसमभ्यांसलि जशपे॥ स्नात्वा शिवं मंडलके ले
ख्य वि त्वा तष्पां विका॥ भक्त्यासंपूज्य समभ्यं कुर्यात् नधेक रोगणं
यत्नदत्तद्त्तं पूर्वं त्वया सहमपाकृतः तन्मया चरितं भक्त्या तेना
हं सुभिक्षा सुखी त्वया नाचरीतं समम्यकृद्यद्विनशारीरणा ते
नते सं तं तिष्ठि तारान्मे पि सतिः ऋवि नी। एवप्रभावः कवि
तो ब्रतस्या स्पमम पातव। अर्द्धपरात्यं प्रदरस्यापि त्वस्यपु

रायस्यस्रवतो॥ यावज्जीवमयात्मा तुष्टिवस्य वितिर्दितः। इ
त्येवं समयं कृत्वा ततः प्रभृति तेरकं॥ सो वस्यी राजतं वापि सो
त्रं वा धारयेत्करे॥ मंडकान्वोबि कार्यारस्वप ज्ञेय व्याद्विजे
स्वपं ताश्चैव भोक्ता व्रतभंगाम प्रायश्च मे॥ नादि ते मुद्रिकां चे
व हेमीं॥ चं स्वशक्तितः। तान्मया त्रोपवी स्या प्य बालस्तो
भ्यो निवेदयेत्। श्राचार्याय विशेषे ता हत्वं वांगु लीयकं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुष्पकुंकुमसिंदूरतांबूलान्नमन्त्रकैः। एवं तत्पारयित्वा तु व्रतं संत
तिवर्द्धनं सर्वपापविनिर्मुक्ता भुक्त्वा सौख्यं मनोरमं ॥ संतानं
वर्द्धयित्वा च शिवलोके महीयते ॥ तस्मात्पार्थ नरैः कार्यं स्त्रीभिः
कार्यं विशेषतः ॥ व्रतं पापहरं मत्या सुखसंततिदं सदा ॥ इंद
पः प्रराज्यार्थ मत्या पश्वादि प्रतिपादयेत् ॥ व्रतमाख्यान
सहितं सोपि पापैः प्रमुच्यते ॥ साख्यानकं दव्रतमिदं सु

खसौख्यकामा या स्त्री चीर्ण्यति शिवं रूपेति धाय ॥ विहा
य दुःकवमनु जंगात कलम चोधा सा स्त्री व्रता भवति शोभनजी
वव नस्येति ॥ ॥ अव्याच स्यां दर्शी चमीक तं मदनत्लेम वि
ब्धे ॥ ॥ विधिरूवाच ॥ ॥ वक्ष्ये नाऽपदेमाति भूका चस्या
मुपोषितः ॥ पूजये धंकां मत्या योनाः शुद्धपाबितः ॥
सप्तानि पारमिस्परान्पत्रदेवासि लोचनः । गतो शुं पूजये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पल्लवं दूर्वां सहितं मनोफलनामसकलेर्दिव्यैर्गंधपुष्पैर्विलेपनैः
गं सेवेशः सदाहितं फलानां सकलैः सकलैः फलैर्निवेद्य ॥ तद्वदु
त्रागतविशेषपक्षादिष्वपराणे ॥ दूर्वाप्रतानमुद्दीत मुतराभागमि
गामिनं पूजयेदुद्धृतानी पतं धूपव्यानुलेपनैरिति ॥ दूर्वे
त्वं ब्रह्मानगतं । तत्रैवदूर्वांकुरस्थां संपूज्याविधिनायौवन
स्थितं ॥ यौवनं स्थिरमाप्नोति पत्रपत्रमित्रापतइतिप्यो

वनायस्य दूर्वांकुरगतां शोभामिव पर्णैः ॥ दूर्वाविधिज्ञातव्ये शानं मुच्य
ते सर्वपातकैः ॥ भाद्रे शुक्ले प्रजाता दूर्वाकां ब्राह्मणो नमः ॥
स्थाप्य लिंगान्ततो गंधैः पुष्पधूपैः समर्चयेत् । खर्जूरैर्ना
रिकेलैश्च मातुलिंगफलैस्तथा पूजयेच्छ्रेकां मत्या दूर्वा
पाविधिवद्दिज ॥ इमं स्तवं दिनमेवपञ्चविधपर्वधास्त्रिजोच
ने ॥ दूर्वाष्टमीमिमां संपूज्य मानवः श्रद्धयान्वितः । त्रिपंचा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रोनिविधाव्वीपञ्चाप्यीपत्रमाप्नुयात् ॥ धर्मार्थी धर्ममाप्नो
ति भार्यार्थी लभते भार्यां कृतोपवासः सततम्यामसम्यांपूजये
च्छिवं ॥ दुर्वासमन्वितं देवं दध्यक्षतफलैः शुभैः ॥ दुर्वापूजनमं
त्रः ॥ त्र्यंबकं मततमाश्रिवदितांतिस्फरस्फरैः सौभाग्यं संततं दे
हि सर्वकार्यकरी भव ॥ पद्याधारा वा प्रभूता स्वामि विलसताति
महीतले ॥ तथ्यामममापि संतानं देहि त्वमनसा मरामिति ॥ स्व

लिंगमंत्रैरीशान सर्वपेत्प्रयतः शुचिः । कालिंगमंत्रै रौद्रमन्त्रः ।
ततः संपूज्य पेद्दिव्यान्फलैर्नानाविधैर्द्विज ॥ अनन्तिपद्मम
श्री मादलं दधिफलं तथा ॥ अन्नाद्यवर्पं वस्त्र श्रीपातम
धुनान्वितं दद्यात्फलानि विविधेषु दध्याद्यः । स्वर्गं भवेत् ॥
प्रसन्नाप्यक्षिरिस्सादुर्वीक्षिवं क्षिवमवाप्नुते ॥ एवं यः कुरुते
भक्त्या महादेवस्य पूजनं ॥ गोरा त्वं पात्य सोऽपि ब्रह्मनुपे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गधुलहर्यया॥ एवं प्रागप्रायाहराग्रप्रबद्धर्वसंपत्ता॥ वक्ष्यामि
मविधाननिष्ठीजनानांविशेषतः। तत्रोत्तरत्र च वक्तविद्याभ्यां
दि पुंगतं स्याच्च फलं प्रवरात् अधिकारिविशेषणापंचद
क्षवर्णं च स्त्रीणां चैव विशेषतः। तत्र पल्लवहारा बस्तिपः प
षाः स्व प्रतिकाम्यप्रतीतेः। पर स्याधिकारि इतिवेदं ब्रनपुह
षाधिकारिकाणि तिप्रतिष्ठा कृत्वाम् त्र त्रकृत्यं मदनरत्ने म

विष्वक्सेनेन सप्तपक्षप्रचौदेशोपत्रातोतान्यां दीपां ब्राह्मणेन
मङ्गपत्यासं कृतवंतो न मस्तोभ्यः॥ मदनरत्ने भविष्ये त्वन्य
तद्वीक्षितमुक्तं। अथ सम्यक्फलपुष्पैः स्वस्वजातीयैर्निरिकेल बैः
शाचा नलकपिंडेश्च वहरैलंकुचैः स्तम्यानारिंगैर्जंबुकैर्मेत्रैर्व
जिपूरैश्च दाडिमैः। इध्मस्ततैः स्वजो मिश्रवद्धपोतैर्वेधपदीप
कैः। मंत्रेणानेन राजेंद्र मदनाय धावरितोमम। लंकृतैर्मतज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यासि रेहित्वमनाम रां॥ हत्वा विष्नानि विप्राः फलं वाविधं

प्रभो॥ तिलविषकणो धूमधान्यपि ग्रानि पांडवा। भोजयि

त्वा मुष्टानि नैसंबंधि स्वजनानां स्नपत्॥ ततो मुनी ततश्चैवं

स्वयं श्रद्धासमन्वित इति। इदं च केवलद्रुवा घातना न्यकंत्र

नंस्त्री शाम्भव निर्णं। पान पूजं पत उवामो त्ना दिहेप प्यावि

धि श्रीत्रिजिन्यानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः। तस्मात्सं

पूजनीया साप्रति वर्षं च पूजनैः। सुख संतानजननी भर्तुः सौ

भाग्यकरी स्मृतेति मदनरत्ने प्रागाम समुच्चये ऽकरलोदोष स्पर्विश्रा

पाश्च वर्गानत्। इदं व्रतं रोहिणा संज्ञक दिनन वम मुहूर्त व्याविस्था

श्लेषामूलविवर्जिता याम बाम्यां काली मुहूर्त रोहिणो च भ्यां

पूर्वा न्याप दिवा पाप॥ दूर्वा षष्ठी तु सात्वेपा न्ये ना मूलं विवर्जये दिति

वचनात्। अत्र च ज्येष्ठा मूल विवर्जिता याः पादि न एवं रोहिणाका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मीपरामाहारदिनद्वयेनव्याप्तितत्व्याप्त्यीपूर्वदिनेवत्येत्याम
लपुत्रायंपरैवावाघ्रा। दिनद्वयेविनिविद्धयोगाद्दितायास्त
श्राह्मोतत्व्याह्तोनहेकदेशव्याप्तौपूर्ववत्याद्यत्यानिभूतेत्वा
वणीउगनवद्धवीचवरुताभानीतिवाक्येऽवौचमम्याः पूर्ववि
द्धत्वनियमनाता। परानुपूर्वदिनेरौहिणाव्यापिन्यापितिथि
द्धनत्त्रयोगिनीपरदिनेताहशानदत्रयोगरहितापिरोहि

णासंस्पर्शिनीतरापांतिथिसमनुप्राप्ये। पादिश्रापाघसा
कल्पमाह्यपरदिनएवरोहिणाम्नुजैएतहतंस्त्रीभिरनुशेपंए
उहैपूजितार्वाहिंस्यपत्यानिनान्यथा॥ मर्तुरापहेरीमू
लेतस्मातांपरविजन्पंदतितिबेधस्यगोरिवृतेवितीयाक्षेध
स्येवानुद्दत्रध्यत्वात्॥ तथाकन्याकेगत्स्योदयेचननेवृतंस्त्री
भिः कार्यमस्काभाद्रपदेमासिद्धवासंज्ञानपापमी। सिंहार्क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कत्तचना।सिंहस्थे सोत्तमा सुप्तेनुद्दिते मुनिसत्तम इतिमदनं
रत्ने स्कांदात्।अतएव भुक्त्वा गास्योरवे भाविनिस नि
ऋते तस्य कस्मा बम्प्यामेतद्दतं कार्यमिति हेमाद्रि प्रमतपः
अतिविद्धकालस्य सर्वप्येवात्मामतिविद्धकाले विसी
मि वतानुकल्पोनुक्षेपः कर्त्तव्यश्चैकभक्तेनान्येषामलं
पदामवेत्।दूर्वामभ्यर्चेमभक्त्यानवंध्यंदिवसंनयेदि

तिवचनात्।अन्येषामुत्तमहणांसकलानिविद्धकालोप
तिक्षरणामिति मदनरत्नकारः।एकभक्तेनेतिनिविद्धका
लेऽनुकल्पत्वेनातिपक्वभोजनविधानादनिविद्धकाले
स्त्रीकर्तृकेविदुर्वाव्रते ब्राह्मणेभ्यः विषकादिदानानंतर
मनातिपक्वभोजननियमसिद्धिरित्युक्तंनिर्णयामृते
दूर्वामभ्यर्च्य पेदित्यनंतरोदाहृतेवचने चांतराणी तोग्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पं। ततश्च प्रातरुत्थाय पूजां कृत्वा स्वयमेकभक्तं कुर्यादिति
मदनरत्नकारः। माघस्याधिमासत्वे तत्रैवेदं व्रतं कार्यमधि
धिमासे तु संप्राप्ते नभस्ये भाद्रपदे मुनेः अर्घं दूर्वाव्रतं
कार्यं परतो नैव कुत्रचिदिति निर्णयदीपे स्कांदम्॥
इति दूर्वाव्रतं॥ ॥अथ भाद्रस्याष्टम्यां ज्येष्ठाव्रतकं
कालमाहमदीं माद्रे शुक्लाष्टम्यां ज्येष्ठानक्षत्रेण समन्वि

ता। महती कीर्तिता तस्यां ज्येष्ठायां देवीं प्रपूजयेत्॥ उप
हारैर्विविधैरलक्ष्मीविनिवृत्तये इति॥ लिंगपुराणेपि कं
न्यास्थार्केऽष्टमी युक्ता ज्येष्ठर्क्षेण महती स्मृता अलक्ष्मीप
रिहारार्थं ज्येष्ठायां तत्र पूजयेदिति अत्र सति नक्षत्रमेव
प्राशस्त्यते। स्त्रीलिंगवशाद्देवीति विधेयात्वेन
अतो नक्षत्रमात्राधिष्ठानेन तस्य च ऽत्वे अष्टमीमात्रानुवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रयोगिनः प्राप्ताप्सार्थमिदं वचनमितिकेचित्. तसामा
नाधिकरणापामावात् इतिकरणशिरस्कत्वेन नीलग्रीवेति
शब्देन सायोज्येति वाक्यार्थबोधात्। अतोवारत्त्रयमप
फाट् अग्नये स्वाहा स्वाहेति परामृष्टम्। पूजामंत्रश्चनिर्म
र्पं मन्त्रो ॐ अग्नये स्वाहेतेन मलं भवं श्रेष्ठापेतेन मोनमः स
र्वापेतेनमलं भवं श्रांकर्षेतेन मोनम इति ॥ ॥अत्रया

अग्न्यादिनद्धपसत्वेप्याज्येष्ठानतत्रपुनास्सैवपक्षाप्या
मातिभाद्रपदस्यकृष्णपतेज्येष्ठजन्मयतोपाक्तिस्कास्ति
नूदिनेयापिज्येष्ठां देवीप्रपूजयेदितिपुराणसमुच्चय
वचनात्॥ दिनद्वयेपिज्येष्ठानसत्त्वयोगाभावेत्वष्टम्या
मेवेदंकार्यंननुतकत्कालिष्यंतरेपि। व्रत्यादिकतिथ्या
र्कं पज्ज्येष्ठा दैवतवतं प्राप्तिज्येष्ठा वर्तंपद्वविलितं के

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पजोऽपि ।तिथ्यावेवाचरेद्धार्वद्वितीयं केवलं दृीतमिति निर्णया
मृते प्रत्यादिक व्रत विषये न ह्यत्रानाहः स्कंदपुराणे । अ
ष्टमी शोकविषये पराणामा । दिन द्वयेपि नक्षत्रयो
गेनु परदिने मध्याह्नाद्धर्वन नक्षत्रसत्वे पराग्राह्या । अ
पराह्ना त्रावपि न तत्र योगे पूर्वैव ॥ परस्मिन् दिने मध्ये
न्ये षो मध्याह्नादूर्ध्वमष्टमी तस्मिन्हविष्यं प्राच

र्वं वासरे ॥ नवमीसहिता कार्या अष्टमी नात्र संशयः । मासि मा
र्गपदे शुक्लेपक्षे ज्येष्ठे संपता । रात्रिर्पातिस्मि दिने कुर्यात्येबाप्याः
परीपज्ञनमिति स्कांदात् ॥ ॥ इत्यशोकाष्टमीनिर्णयः ॥ ॥ अ
स्यामेवारभ्यं महालक्ष्मीव्रतं ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ स्वस्था
नलाभपुत्राप्यः सर्वैश्वर्यसुखावहं ॥ व्रतमेकं समाचक्ष्व वि
चार्यैव यदूत्तम ॥ १ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ ऊर्वाद्व्रतनरैत्येदेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रिव्याघ्रत्रिविषवे। एतद्देवकृतस्याहो देवेंद्रंप्राहनारदः॥२॥ न
स्य कृत्वा ततो वाक्यं स मुनिः प्रत्यभाषत॥ नारद उवाच॥
पुरंदर पुरा राम स्वयं परमात्मा भीष्म आचितं॥३॥ एन्ताग मो
मव महति वचित्र सदि मधवैः। प नां गनाजनावांगमगा
लोवनसाप कैः॥४॥ त्रैलोक्यं स्ववशं च कृत्वः कुमु
मसापकः॥ चतुर्वर्गजनितं त्रयं पवबलिम्ब विमहसं॥

विश्वकर्मा विपद्दोस्य कंप पन्थानि संस्थिरः॥५॥ मन्त्रा
मयन्त्र महीपालो मंगलो मंगलान्तपः ६॥ चिन्त देवी त्रिपात
स्पर्श मंगे का च महत्॥ प्रत्यानु चोल देवी पात्र महीपीसाव
शालिनी॥७॥ कस्य चित्र देवी त्रिपात स्पर्श मंगे का च मह
हा। प्रत्यानु चोल देवी पा महीबीसाप शालिनीक स्य चि
मंगलो राना चोल देवी महाप्रधान। प्रासाद प्रियवाह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द स्थनी मेकामयश्यत ॥८॥ तमालोक्य महीपालस्मार
स्मेरमुखंबुजः । यो लक्ष्मीततः प्राह इतयोतितदिङ्मुखः ॥
९ ॥ चर्यं जातितवोद्यानं कांतिनिर्जितनंदनं ॥ कारया मि
तवोदिष्टं तत्रोद्यानमकारयत ॥१०॥ संपूर्णं तद्वनानं ना
नानाद्रुमलतान्वितं ॥ नानारत्नकसंपन्नं नानापुष्पस
मावृतं ॥११॥ तत्रागत्य महाकोलोन हृष्यस्तनमस्यलः

प्रांवरपंकघनाक्रांत श्वदूराद्भिमतलकः ॥ १२ इंपावाशि
ष वंदाके: प्रलयांभोधरध्वनिः । तमुनक्रीति विज्ञाय हृष्टे
द्योद्यानपालकाः ॥१३॥ हृष्टपाल स्थवतांनमूवस्ते
नपतेः पुरः । तदात्कारार्य ततो राजा क्रोधारुणितलोचनः
१४ ॥ वध्यायस्वाबिन सत्स्य संदिशाद्विलंबलं । ततश्च चा
नमपालस्त्रिजां । जलितैर्जलजैः १५ ॥ प्रद्मावपन्न ही

स्तर्वघातिवंदकृतावरांचालपनन्तविज्ञानदृष्टिज्ञानस्यं
दनो घमहम्दैः॥१६॥ घातिघातमहाघातैः परपन्नाविला
दिशः। ततोगार्हं समावत्यतद्ध्यानं नरेश्वरः॥ १७॥ उवा
चोचेदिदं धाने दिशोमुखरपन्दशापाभिपस्यवराहो
पंप्रमात्प्रवनातिकं॥ तस्यावपुर्णं श्रीरस्येदंविदधां
मिरीपोद्गवीत तस्यभूपस्यतहाक्यंसमाकर्ण्यसम

करः॥१८॥ जगामतस्यमार्गेण प्राणिबोधितंपथा॥ ततः
क्रोधराशक्रकशपाभ्वं पतापच॥२०॥ वीराकर्णविज्ञा
सोउमार्गे तस्ये वक्ष्यागमनुगत्वाम्यविविनं घोरति ह
साद्रलस्वेविनं। तमालह्रिताजस्रलार्जुनसंपतंजिम्बी
ज्झांकारसंमार्वावालितदिग्वरं॥२१॥ तत्रैकचेताःसंप
श्यन्वटवृक्षमभूपतिः। कोलोवेलामवाप्यपसो

मवद्राजसंमुखः ॥२३॥ मध्येन सौवर्धीत्कोलंवज्रेरणाद्विपथामवान्
। प्रपप्पोत्ति विमानघः स्मरसुंदर विग्रहः ॥२४॥ कोलहृपंप
ित्मन्नसोब्रवीन्मंगलोन वं गंधर्वउवाच ॥ त्वात्तितेस्तम हीपा
लस्वपामुक्तिः कृतो ॥२५॥ तदाकस्मौपवत्तांतत्वेनाहंन्नातमी
दृशाः । एकदादेवनावंदैः संवतःकम जास्नः ॥२६॥ चंकुत्पदा
दिभिस्तालैः कुधैः सप्तभिः स्वरैः । मंत्रादिभि स्त्रिभिमतिजी

पमानंमपानप ॥२७॥ नानागुणगंणोपेतमस्त्रोप्सी हीत
मुत्तमुत्तमं ॥ जीपमानंप्पुतलस्तनो हंकर्मणामुना ॥२८॥
सस त्रप्पस्ते न वृत्तणस्तावि कर्मणा वृत्तोवाचा कोलो भ
वत्त्वंमिति दिव्यां मुक्तिस्तेतेतदाप ॥२९॥ निकिनाशोच सपा
लो मंगल न्हाहत्ति प्पातितदधद्दितं सर्वत्वप्रसादान्म
हीपते ॥३०॥ नहहाणवरमधोपदेवस्पां निद्रुतं भामहा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लक्ष्मीव्रतं दिव्यं सर्वकामफलप्रदं ॥ ३१ ॥ लमस्व सार्वभौम
त्वं गधराज्यमवाप्स्यसि ॥ चित्ररथोप गंधर्व उक्तं इमं प्र
तिप्रति ॥ ३२ ॥ श्रुंतवसिनंगतलक्षणः श्रीरतत्काल दिवांकुर
स्वरूप संगलभूपालः प्राप्तवास्वं द्विजमाकुलं ॥ ३३ ॥ वि
लोकयन्नद्र कंकिं चितकन्नाविस्मयावलं उवाच मधु
रं वाचं स्मितपूर्वं भाषिस्मितां ॥ ३४ ॥ राजोवाच ॥ देव

त्वं दानवस्त्वं वा गंधर्वो वा परान्नसः सत्यं वद वद लोकस्मात्
किमर्थं त्वमिहागतः ॥ ३५ ॥ श्रुत्वेत्याशिववि प्रः प्राह
त्वद्दर्शनसंभवः ॥ अहं सकृत्वपपापास्तप्यादिशापयो वितं
३६ ॥ राजापतनमुवाचेदं त्वं वचनेन नाखिलकः ॥ अपर्णा
णां विधापाभ्वंतं तोपं चपापयं ॥ ३७ ॥ अपालिप्यमपा
लं वटकोवट पादपे । तथा कृतं तु रंगंच समाहूल महाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तः ॥३८॥ जगाम विपिनं घोरं यत्रास्ते गुंढसः कमलेक
विलासेन रम्यां गाभरस्तेन च ॥३९॥ वनमालामयन्देन
विभ्रन्नाशयत्तीतनुं। मानवाय सुतो योगमहाद्रिविभव
जितः ॥४०॥ नाप्तिनागमस्तस्मात्तु चलं सागराधिकं के
वलात्तेनुतत्राब्धेयबाहुतीर्थेतस्य सः ॥४१॥ चतुर्दिशं
निरीक्ष्य तस्यैव सरस्तीरे दिव्य वस्त्रपरिधानं दिव्या

भरणभूषितां। कथयंतं कन्यां दिव्या स्त्रीणां सार्धमवस्थि
त ॥४२॥ कृतांजलिपुटि तिष्ठाह वदुर्मधुरभाषिणा ॥ वटुको
वाच ॥ एतत् क्रीडायते सार्धं त्वया भक्तिपरायणो ॥४४॥
को विधिः किं फलं चास्य वत्सि यन्मे यथातथं कृत्वा नित
मुवाच ददर्श सार्धैः करुणापान्वितः ॥४५॥ सार्धंउवाच वत्स
शृणु विचित्र कथा मतां श्रद्धा भक्ति समन्वितः ॥ पापापाप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृतिः शक्तिलोकेऽस्य विधीयते ॥४६॥ व्रतमेतन्महालक्ष्मास
र्वकामफलप्रदं ॥ आकस्मात्पविविधिवा स्यकप्रमाणेनमनाव
ते ॥ ४७ ॥ भाद्रे मासि सिते ताष्टम्यां मारंभे स्य विधीयते वा
तः षोडशकं त्वक्षपत्रान्यपि विक रोमुखं ॥ ४८ ॥ गंडषाव
रणांतकृत मंत्रस्नानंतथैव च ॥ मुखप्रक्षालनं चैव कृत्वा
च सरवतीनाः ॥ ४९ ॥ तं तु षोडशसं सिद्धं तं पि षोडश

सं सिद्धं तं पि षोडशसंयुतं ॥ मालतीपुष्पकर्पूरचंदनागु
रुचर्चितं ॥ ५० ॥ इन मोक्तत महालक्ष्मीप्रतिनंध्यानिमं
त्रितं । अतं धान्यं धरां धमं कीर्तिमायुर्यशः श्रियं ॥ ५१ ॥
तुरगान्दंतिनः पुत्रान् महालक्ष्मीप्रपच्छमे । मंत्रेणा
नेनवधाप्य दोरकं दाति सो करे ॥ ५२ ॥ कांडानि षोडशादा
पद्वर्षा पाश्वा कृतानि च एकं वित्तं कर्माक्ष त्वा पूजये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तैर्ष्वद्दोरङ्कं॥५३॥नत्तत्फ्राननाम्वपावत्स्पादसिनाव
मीतावत्प्रन्नाम्पहस्तौचपालदीनिकर्ण्णनथा॥५४॥प्र
गुपातू प्रपहंवप्रतत्सांप्यैर्ह्वतादिभिः॥स्वप्नकमा
वमीप्राप्यनककालेजितेद्रियः॥५५॥स्नानःपुष्पं
वरधरत्रेतीपजामहंविशेनातत्रोपविश्यपूर्वास्पर्श्वे
नधोतासनोपरि॥५६॥श्वेतपाश्चेलिखेदविपसमव

१जंतथा॥एशादिशाक्रि संपकं पाश्चिपत्रंसकेसरं॥५७
कार्णिकामणंनतोतस्रीकर्पूरनोद्यादरा॥पुष्पवस्त्रपरी
धानां पुष्काभरणाभविताां॥५८॥पंकजासनसंस्थानां
रानतसरोहहांश्रादेइफजाकांतित्रिधनेत्रांचतुर्भुजां
५९॥पत्पमाममपदावव्यनकरांवुजां॥श्रमिनो
गजपामंनात्विव्यमानाद्दघांबुना॥६०॥ संचित्पैवलिखे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ईवीकर्पूरागरुचंदनैः। ततस्त्वावाहनं कुर्य्यात मंत्रेणानेन सुव्र
ती॥६१॥ महालक्ष्मीसमागच्छ पद्मनाभपदादिह। पंचोप
चारपूजेयं त्वदर्थं देवि सर्वदा॥६२॥ इत्यावाहनमंत्रः॥ आल
य स्वेहि कथितं कमलं कमलालये। कमले कमले साक्षि
न्स्थितिं मत्कृपान्हह॥६३॥ इति स्थापनमंत्रः। गंदिस
लिलाधारं नीयं मत्राभिमंत्रितं॥६४॥ पात्राभ्यमहं हृत्पावं

तं त्वप्रतिगृह्णतां॥६४॥ पाद्यमंत्रः॥ नानातीर्थादकं पात्रं स
ह्वर्णपत्रचंदनं॥ गृहाणार्घ्यं इदं देवि शंखस्थं फलमुसं
युतं॥६५॥ अर्घ्यमंत्रः॥ स्नानादिकं पात्रं समहस्वर्णपत्रचंद
नं॥ गृहाणार्घ्यं इदं देवि शंखस्थं फलमुसंयुतं॥६५॥ अ
र्घ्यमंत्रः॥ स्नानादिकं विधायापि यतः शुद्धिरवाप्यते। ए
तदाचमनीयं त्वं महालक्ष्मीः प्रगृह्यतां॥ आचमनमं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चः ॥६६ पलपाचलसंभूतं नानापन्नगसेवितं। गृहाण वर्तुलामो
दं चंदनं देवि गृह्यतां ॥ चंदनमंत्रः ॥६७॥ मिलितपरिमलामो
दं मल्लिकादि कुलसंकुलं ॥ स्नानं हि नंदनोद्यानं पद्माकुसुमान
मः ॥६८॥ पुष्पमंत्रः ॥ धूपसंभारसंनद्धं पद्मावल्लभसंभवं सु
रासुरनरानंदं धूपं देवि गृहाण मे ॥६९॥ धूपमंत्रः ॥ नैवेद्यमंत्रः
७१॥ स्नानादिकं विधायाशु पतः शुद्धिः क्रियते। एतदाच

मनीयं त्वं महालक्ष्मीः पादे गृह्यतां ॥७२॥ आचमनमं
त्रः ॥ पातालनन्नं तां भूनं वदनां भोज्यभूषणं स्वर्णनानागुणास्य
माकीर्णताम्बूलं देवि ते नमः ७३ ताम्बूलमंत्रः ॥ नेत्रसंतान
संपृक्तं कलाकौशलनिर्मितं। सर्वाभरणशोभाढ्यं वस्त्र
ं परिधीयतां ॥७४॥ वस्त्रमंत्रः ॥ विस्मोर्दकास्तिपत्रेव
पूर्णं स्वेच्छकेतव्यांबरे लक्ष्मीनिल्या पद्मा हित्वं मपिन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तथामवा॥७५॥ प्रार्थनामंत्रः॥ उत्तार्घ्यं होरकं वा होलक्ष्मी
पाश्वे निवेदयेत्॥ लक्ष्मीद्विगुहारात्वं होरकं पनम पाध
तं॥७६ व्रतं संपूर्णतां यातु रूपां कुरु सत्तम मा होरको
ता रत्नमंत्रः नानाप्रकार पूजाभिः कार्या तौ ध्यात्रि कादि
भिः॥७७॥ एवं नित्यविधि व्रतपूजनं बहु कः क्रियः कृपा
ॐकृत्वाश्वु वर्णा चरध्याम त्या वदद्विशां॥७८॥ चातुर्वर्ण्य

यदेयात्वपण्या शत्यावदक्षिणां॥ रेयातु भोऽशाविडिप्य
गोफमस्वद्धितातये७९ इत्वानन्तं व्यकानमुच्कालत्री
नाग स्तं चरेत्॥ वंदो दद्येय सं नाते ह घारदैन तौ व्रती
८०॥ मंत्रे णानेन विप्रेदशं खेताबुकलादिना॥ नमोस्तु
ते निशानाथ लक्ष्मी भ्रातर्नमोस्तु ते॥८१॥ व्रतं संपू
र्णतां यातु गहाणार्घ्य विधो मम॥ चंद्रार्घ्य मंत्रः॥८२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धेहत्वा ततो विप्रान्नमस्कृत्वा विशेषतः ॥८१॥ कुर्नं संपूज्य वेदं तां
कानुगोध म स्य विशेषेण ब्रतीवा रत्ना मा विशेत् ॥ प्रात
र्विसर्जयेद्देवीं मंत्रेणानेन सुव्रती ॥८२॥ पंकजं देवि संत्य
ज्य मम वेश्मनि संविश ॥ यथा सप्रभया तस्यो ऽहं सुरकी
र्त्या तत्वं तत्प्रसादतः ॥ विसर्जनामंत्रः ॥ विप्रोवाच ॥ उद्या
पनविधिं चास्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ महालक्ष्मा

व्रतस्यास्य तत्त्वं सार्व्व वदस्व मे ॥८५॥ सार्व्वउवाच एवं
षोऽशवर्षाणि व्रतं कृत्वा विधानतः ॥ उद्यापनविधिं वि
प्र सर्वमेव गतं भण ॥८६॥ सुवर्णां प्रतिमां कार्या वती
नितानुसारतः सूत्रं स्वर्णमयं कार्यं मंत्रं षोडशसंयुतं
८७ ॥ तत्र स्थाप्य पूजयेद्देवीं प्रतिमां पूर्व्ववद्विधि ॥ त्र
पुरमं न सूक्ष्मं सा प्रावृत्य परमेश्वरी ॥८८॥ गंधैः पु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

बसनैर्वंधेफलैर्नानाविधैस्तथा॥ तांबूलैर्भूसकपूरै
श्चामरैर्भूसमंततः॥ १९॥ कंचुकीनां ततो दद्या स्वर्णलीभ
र्भ्रंलीप्रकं॥ आचार्याय प्रदद्यात् मुद्रिके कुंडले तथा
२०॥ हातपाधेनरेकाचे स्वर्णशृंगादिसंयुता॥ आचार्य
पस्नुवर्णीचनप्यान्नवस्त्रनादिकं २१॥ पप्याशलंप्या स्तुव
र्णा वद्द्वापणीं भवेद्दत्तं। श्राल्हशान् भोजयेत्पश्चानदी

नांसुवपरे॥ २२ एवं कृते द्विजश्रेष्ठ यपपाल ह्यपाप्रि
यो भवेन्ना पुत्रपौत्रकलत्रादि सर्वसंपन्न समभक्तते
२३॥ एतत्ते कथितं विप्रवनानामुत्तमं व्रतं॥ यतकथा श्र
वणोनापि लभते वांछितं फलं॥ २४॥ कृत्वा नु सत्वर
विप्राणानं त्वबकारप। व्रतमेतच्च पापविप्रदे पंत्र ह्या
चतेपरापना। त्तिकानां परस्तचन प्रकाउपं कथं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वन॥नारदउवाच॥नमस्कृत्वापतसार्थेपंकारद्धन्यवाजितं
९६॥सरसोमसत्कषकपयाद्विनीपत्रंपंक्तितं।आरुह्य
रागं विप्रोगजांतिकमुपागमत॥९७॥निवेधतदूतं वि
प्रोमपतितंमकारयत्॥नानाप्रकारसंभारसंवसव
उकस्पवच॥९८॥ब्रूतानुभावांद्भवभोजनंमभुज
पति।अप्यारुह्यमहीपालोबहुपर्यासितंह्यं॥

९९॥तद्दूतस्यप्रमाणेनराजास्वपुरमागतः।तमायां
तं समालोक्य मंगलं मपरंदहं॥१००॥अस्तवंचक्रिरे
पौरास्तोर्ध्वत्रिपुरः सरं॥चलत्पताकादौर्मीप्रंगज
तुकलशमौलिकं॥१॥पुरंनत्वदिवाभातिछत्रधंतु
दिवधारं इहस्तेकेमहाहर्मांस्वर्गसिंधुमिवापरं॥२॥प्र
पोसकंतपाकाचिनधारतिस्मवरांगनास्वरनम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

काननाशाम्बुनुच्छ्रमिव कुर्वति ॥३॥ काश्चिद्विमुक्तकेशाश्च च
काश्चिद्देवाः क्रन्दना काश्चिन्नेत्रं भारती काश्चित्पीनस्त
नोन्नता ॥४॥ वृंद समागतास्तत्र पंडवेश्मनि संगताः ।
स्वरूपाविशान्न हीयालो सहितो वधूनालयं ॥५॥ पौ
रनारीजनाद्धिमलाजैः पूरितविग्रहः । स्वरूपोनीयसे
उद्यानस्मादुद्वाहवर्तं विनः ॥६॥ जगाम मंगलोरा

नावौलदेवीहिदितातपः । द्यायाम्य चौलदेवी सा दोरकं राज
वारुकः ॥७॥ विमुक्तपमनसाक्षाद्धाशां कांचकेतनतालि मां
प्रारवेकस्यवन्नाननागतोत्पां वद्भमांप्रति ॥८॥ सोमा
ल्यापनपावद्धोगेरकोमुमुने तथैव वधूकष्यापंद्रथमां
प्रोक्षितोधवं ॥९॥ ततो ददैवदद्य्या सा कोपाधिपदो
रकं चिक्कूपचमहीपपेस्वसोभाग्यमुखैः समं १०

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवुवाधवचतां राजानिस्त्रि पंती चद्दोरकं सामंतमंत्रिमात्याद्यैः
कुर्वन्वार्तावनोदवां ॥११॥ चित्रदेव्यास्तदाकाचिद्दासीतत्र
समागता ॥ तयाद्दोरकमादायवदुमाय घ्रतद्धृतं ॥१२॥ तद्
जस्यविधानार्थंस्वस्वामिन्यै निवेदितं ॥ ततोप्यदरत्नमा
दाय चित्रदेवि वकरोद्धृतं ॥१३॥ अथऽस्तदिवसेनीते लक्ष्मी
पूजादिनेततः नोप्येत्रिकास्यपनिस्थानंचित्रदेव्याग

ह्मस्तागेत ॥१४॥ नमाकरार्थंमस्रीपालोनृतनंवदुमव
वीत् अहोअद्यव्रतं लक्ष्माव्रतस्यकसडोरकः ॥१५॥
इतिवचोनवंप्राहदोरकओऽनक्रमं ॥ तयत्वामगंलो
राजाचोलदेवीप्रकुर्व्वत ॥१६॥ मयाविपूजनंकार्य्यं
चित्रदेवीगृहंप्रति अथमगलनमूपालोवदुनाहूवतं
वितः ॥१७॥ चचालकमलाचांपाच्चित्रदेवीगृहंप्रति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ञ्चत्रातेऽस्मिन्हालस्तीर्वंशानूपं विधायवै ॥१९॥ जितास्तास्तु
गृहेत स्याश्चोलदेव्याः समागताः। तयाऽप्यहमपावन्यपत्रपथा
हम्मयमानिता ॥२०॥ चोलदेवी स्त्रियः शापाच्च कोर्ज स्या साम
वचनं यदा। कोलापुर स्थितिरख्याता स्थितौ तन्मंगलं परं ॥२१॥
ख्याप्याता महालक्ष्मीः संमानिता चिता ॥२२॥ वक्षान्
पंचपरित्यज्य वक्त्र साम वतस्य पंचोपचार जेष्ठि

पं राज्ञी ततीर्वपेत ॥२३॥ श्री उवाच ॥ प्रसन्ना सावधेनैरे
तैश्चित्रदेवी वरं वरात्। वरं ददौ ततो राज्ञी चित्रदेवी प्रभा
शापा ॥२४॥ चित्रदेव्युवाच ॥ एकादश्यां तिनदेवि व्रतमे
तन्मुदे भव ॥ तद्दिनं न त्वया त्याज्यं याव द्दिवाक
रौ ॥२५॥ ञ्चगुचा रांचकपात्मेतां मूप सवधिनी प
रा ख्याति प्राप्नोति तौ देवि मत्कि मंव ज्ञमेत्वापि ॥२६॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सभावेनकथामेतां ये शृण्वंति पठंति वा। तेषां हि वांछितं सर्वं त्व
या कार्यं सदैव हि॥ २७॥ नारद उवाच॥ तच्चोत्पन्ना महालक्ष्मी
स्तत्रैवांतरधीयत। अथ मंगलभूपालस्तत्रागत्याक्रियो
र्वतं॥२८॥ चक्रे परमया भक्त्या चित्रदेवी समन्वितः। अ
थ बध्यं याऽऽराधारात् चित्रदेवी गृहं प्रति॥ २९॥ कोलदेवी स
माया रूपैर्वीरिता जनैः॥ लक्ष्मी शापानु कोलमुखी नि

त्यं नित्यं चद्गुः विना॥३०॥ परीवारविहृद्वासा घोरं विपिनमा
विशत्॥ यत्रास्ते ऋषिराजा प्रमुनिः परमधार्मिकः॥३१॥
अथ लोक्यामृताकारं ज्ञात्वा नेत्रमाविचिंत्य च॥ समुनिः
श्रीव्रतं दिव्यं चो लदेवी प्रकाशयत॥३२॥ कोनास्यं तु विहाया
पपूर्णां चद्रनिमाननां॥ इति राय के लिली नाम लोकराये
कतिकेतनं॥३३॥ व्रते कृते तु संजाता कोलदेवी भाषया

कामसंमोहजननी लावण्यकान्तिकाकृतिः ॥३४॥ ततः कदाचि
द्राजा वनमाखेटके तपः मुनिवेश्मनि तां राजा ददर्श कमल
लोचनां ॥३५॥ अथ राजा मुनिं प्राह केयं धन्येति कथ्यतां
तद्वृत्तांतं समाख्याय राज्ञे तापसपुंगवमुनिः ॥३६॥ अथा
गत्यानिजं राज्यं चोलदेवा समानिनः । चित्रदेवी वरं वरे
चोलदेवी समागता ३७ ॥ त्वदान्त पाचिका पीति चित्र

देवी तदत्विमां ॥ अथ राजप्रजाज्ञातो जायया आसना
ज्ञदा ॥३८॥ समुद्रस्य च गंगायमुनासंगमे सदा ॥
तथा मंगलमूपस्य जातेनेत्रमलोचने ॥३९॥ पापस्य
राधिके प्रीते नमो राज्ञा वं भवतुः ॥ चित्रदेवी चोल दे
व्याः सहिता नपमात्मच ॥४०॥ सप्तद्वीपावतीपर्व्वी
भुभुजे मंगलो नपः ॥ ब्रतस्यास्य वसामर्थ्यं ह्युः कः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सेवितं ततः ॥४१॥ अभून्मंगलभूपालमंत्री तव यथा गु
रुः । भुक्त्वा स सकलान् भोगान् मंगलो भूभुजां वरः ॥४२॥
सपुत्रः स्वर्गमेत्याभून्नक्षत्रं विष्णुदैवतं ॥ एतत्ते कथितं
शक्र व्रतानामुत्तमं व्रतं ॥४३॥ एतत्कथा श्रवणेनापि
लभते वांछितं फलं पुत्रपौत्रादिवर्द्धनं व्रतं ॥ धर्मं चार्थं
च कामं च मोक्षं च पदं विंदति ॥४॥ तदेतत्त्वं व्रतं श

क्र कुरुष्व द्राक् समाहितः ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ व्रतमिदमथव
क्षेमाद्देनोपदिष्टं सुरपतिरपि यस्माद्धोधितार्थं स्वलेभे
स्वमपि कुरुत देतद्धर्मसूनो यथा स्यादभिमतफलसिद्धिः
पुत्रपौत्रादिवृद्धिः ॥१४७॥ ॥इति भविष्योत्तरपुराणे
महालक्ष्मीव्रतकथा समाप्ता ॥ ॥ इदं च व्रतमवश्यं द्वैधे
यत्र न्यूनपाठो गास्त्रताः श्रव्वं । तदेसं मवके बलापामपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवमीयुक्तायां। युक्तपक्षेऽष्टमी चैवेति शास्त्रान्तरेऽष्टम्यामपि नव
मीतिस्कांदवचनेनक्ष्येप्रयोगस्याष्टम्यांप्राशस्त्यकारत्वज्ञा
पनात। प्रथमारंभे विशेषांतरमुक्तं पुराणसमुच्चये। अत्रि प्रो
क्तं भाद्रपदे सिताष्टमी प्राग्भवा कन्यागते चमसे। स्नमा
पयेत्तत्र तिथौ चपानन्तरं सर्वमेतत्पूर्वाह्णगातोपवस्याइति।
अष्टम्या नित्यपर्वाः कन्यागतेति हेमाद्रिरपर्वः। इदं च

प्रारंभान्तविषयत्वात्। कन्यायाः पूर्वार्द्धमुपवासितेस्ना
पयेदित्यन्वयः॥ तत्राप्यतोक्तं स्नात्वाष्टम्यामित्याशयः॥
ष्टम्यापनांगत्वेनाविहितकृष्णाष्टम्यांचांद्रो व चतुष्टय
वर्जनमुक्तं निर्णयामृते पुराणसमुच्चये॥ पूजनीया
गतस्वेनाष्टमी पावनिक्षिपः शोभितान्तर्भितिः संत्यका
सर्वसंपत्करी तिथिरिति। शोभ त्रिदिने चावमे चैवम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मीनोपवासंपेत॥ पंचधीनवमीविद्धा स्वन्वाहस्ताईंगे ख्यावि
ति। अत्र नवमीवेधः। हस्तोत्तरदलात्त्वं त्रिदिनत्वं अत्र चम
दिन। चं चे साबवतुर्ष्यं पं। पत्रैकः स्पष्टशि तिथि दुपावस्था
नं वा दश्वेरवम दिनं तडक माधेः। पस्परशोम्मवाति तिथि
त्रम स्पवाः स त्रिस्पृकफचितानि दृढपं च नेबमिति।
परदिने त्रिमुहूर्तनवमीवेधाभावेपि पूर्वदिने सप्त

पतैवाभाधा। तत्रैव पुब्बपयेणो पाशक्स्माति शापः। सप्तमी
पुब्बसंपता कर्त्तव्या चाश्विनाबमी॥ दुर्गोत्सवः। तिनेप
न्हे वउलेश्री ब्रतेभु माहतिब्रम्मांडवचनात्। अत्र बन्धा
श्विन भुक्तबम्पां दुर्गोत्सवः कार्य इत्येतावद्विवक्षितं सप्त
मसीपच्चसं पुक्तेति वउला पम्पा एव विशेषवसंसि
ताषम्पांपब्बन हत्रा संभवादित्युक्तं निर्णयामृते स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पक्षप्रवाद्यांतोपवत्वादत्पक्ववचनेनकन्योतराइतिबंधे
नैवहस्तोतराइतिबिधेपाचेपुनस्तन्त्रिबिधोदोषातिश
नापनार्थः। व्रतस्यपाप्तिन्वबाधस्यमहालक्ष्मी
व्रतस्योक्तनिषिद्धकालेसमाप्तिःप्रसक्ताभवतितास्मिन्व
र्जनास्पार्हमोविधेपः॥ द्वितीयादिप्रयोगेतुस्तनि संभ
वेनिषिद्धकालएवसमापानंविधेयमसत्यांगतोनु

निषिद्धेपि।पोऽश्रवर्षसाध्यस्यव्रतस्यमध्येत्वागापो
गानतातत्तत्समापनेनचंद्रायार्घ्यदानविधानेनचंद्रो
दयव्यापत्वात्तत्कालव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या।चंद्रोदयव्रते
चैवतिथिस्तात्कालिकीस्मृतेतिमदनरत्नोदाहृतवचना
त्।दिनद्वयेपितत्कालव्यापित्वेपूर्वैव।कृष्णपक्षेष
ष्ठीचैवेतिसामान्यवचनात्।विष्णुप्याप्रत्रनचमीवे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धनिबोधस्यपूर्वमुहूर्तत्वात्तत्परत्वात्तत्तद्दिनेचेद्दोदयोत्तरं मु
हूर्त्तत्रयव्यापिनी सा। तदोनरस्यानेवसमाप्तिविधया॥ पू
र्वाव्याप्तविद्धावाप्यात्वाचंद्रयेस्तदात्रिमुहूर्त्तापिसाप्रत्या
परत्रभवेद्योगात्मिनीतिमदनरत्नाकरोक्तवचनात्॥ अ
त्रचंद्रोदयोर्ध्वगामिनीत्रिमुहूर्ताचेत्तत्परत्रौविपू
र्वेतिनवमीविद्धापः परात्मिप्रसवेविधीयते। नचैव

नैवैन्यपर्व्वंतंभवतीतिमहालक्ष्मीव्रतनिर्णयः॥ अ
स्योद्यापनंषोडशाब्देतुसंपूर्णेततउद्यापनंचरेत्।
विधिनाप्येनतंविप्रभार्याश्रद्धासमन्वितः। दातव्याधेनु
कैवस्वर्णभृंगादिसंयुता। अथवापियथाशक्त्याचदद्याच्चा
पूर्णाभवेद्व्रतः। पक्वान्नैःसुवर्णंवतत्पात्रंवसनादिकं
द्विजेभ्यः। षोडशोपचारैःपाद्यसनादिकमिति॥

अथ नवम्यां नंदीश्यां कार्त्तिकपाम तेभविष्योत्तरे।
मासि भाद्रपदे या स्यात् नवमी तु उदेति या। सा तु नंदा महा
पुण्या कीर्त्तिता पापनाशिनी। तस्यां च पूजयेन्दुर्गां
विधिवत् कुरुनंदन। सोऽश्वमेधफलं विप्रा द्विगुणं लोके सं
गच्छति। अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे व्रतं महन्
रत्नेभं विष्णुदेशस्यां भुक्तपदं तस्य मासे प्रोक्तमपि

दैत्युदेविद्विषपक्षोध्यात्। तद्दीपादीन्यवराणि स्वयं
प्रस्राति त्रयं। क्रमेणापाचयेत् तु पुनः संधत्तं संपूर्णं। वर्षे
वर्षे दिने नास्मिन्ने नवर्षाणि वैदेशप्रथमे प्रपकान्वर्षे
द्वितीये घृतपपकान्। तृतीये पूपकासारं च चतुर्थे मो
दकं घृमानु। सोहालकान्पंचमे वैष्णवे वैरवडवेष्टका
न्। सप्तमे देकोकरसान्न् अष्टके पुष्पं सप्पाः षं सोनव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कस्मै वेदाय दशामेयं कौधुमान् । दशात्मनो दशाकृते दशावि प्रा
पदापयेत् । दशावितारान् भक्त्या पञ्चपञ्चावलेपनैः । मंत्रै
श्चानेन मेधावी हरिमभ्युक्षवारिणां कर्मवराहं च नारसिंहं
त्रिविक्रमं रामं रामं च कृष्णं च बौद्धं चैव सकल्किनं ततो स्ति
शरणां देवं हरिना पशांम्बुपूरितो स्ति नाशनं त्रासम
विष्णुः प्रसीदतु छिन्नतु वैष्णवी मायां भक्त्या प्रीतो जना

र्दनः । श्वेतद्वीपं नयन्त्वस्मान् मत्पापान्माभिवेदितः एवंयः
कुरुते भक्त्या विधिनानेन सुव्रतः दशावतारनामाख्यं न
स्यपरापर फलं भगवान् तं वेदपाण्डिमालोके परस्मा
णां दशादशावताराचिनातिन संदेहं भक्रपरहराणोविभुरिति
दशावतारात्मकं हरिं विलेपनेरभ्यर्च्य दश विधधान्य
कवारिणां भ्यर्च्य सतस्य तिलपादि मंत्रेणा विप्राय प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तदन्यच्च· इति संकल्पमुच्चरेत्। देवदेव जगन्नाथ प्रयो
गिगम्य निरंजन। कल्याणं कुरु वाघप्राप्ते भाद्रपदे प्रभो श्रव
णेन कर्णिकावति द्वादशीं ये प्रकल्पयेत्। महापुण्यां ततः
कृत्वा पूर्वां पेत्र वणद्वादश्यां च वासरे वोधितः। उपोष्य द्वा
दशी पराण्यां वैश्रवणं संपूज्य। एकादश्यामेवं पारणं त
त्र प्राप्नोत्य संशयं इति नारदीयात्। इदं च व्रतं नित्य काम्यं

उपवास मकृत्वा तु नरान रकमश्नुते इति श्रवणद्वादशी प्रकरणे
वामनपुराणात् भगुराजन्यपर्यं काम्यं श्रवणद्वादशीव्र
तमिति गोउनिवंधोदाहृतवचनात् श्रवणपारणानि र्णि
य· उभयांते पारणं मुख्यः पक्षः। तिथिनक्षत्रनियमेति
थिभांते च पारणं। श्रुतोन्यथा पारणापां व्रतभगवा पु
या दिति हेमाद्रौ स्कांदात्। अन्यतरान्ते गौणः पक्षः। तिथि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नतत्र स्याेगे ऽपवासो मवेघस। पारणांतु कर्त्तव्यं पावन्नो कस्य
संहपदगितत्रैवनारदीपात्। पन्नुमस्नदत्नेयाः कान्विितिथ
पः प्रोक्ताः पुराणनहत्रसंपताः श्रत्यातेपारणांकुर्या। द्वि
गांश्चवरागृहेद्विणीमितिवचनात्केवलनद्दत्रांतमद्दोन
धुकद्दत्रकंतद्दसनभांतेकुर्यात्प्रेर्वापीत्यनेकवचनैर्न्नयं
तीपारणापांविहितस्यकेवलनद्दत्रांतपतस्यपदो

सोसंभवात्। तेहिगावेंश्लोऽभर्यातपद्दामुख्यताताप्यपीस्य
वर्णानीयाचेनतत्साहित्येनभ्रवणोतथैववक्तुमुचित
त्वात्। श्रतएवविष्णुभ्रवलयोगेपूर्वदिनेतंत्रंणकृतो
पवासहूपस्यपारदिनेनद्दत्रातद्दादश्याधिकयेनद्दत्र
मात्रमतिक्रम्यद्वादश्यांपारणामुचितंतथासति
तद्दूपस्यापिसाऽगपात् पद्दानुगिष्यपद्दे द्वापातं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तत्राधिकपारणादिने भवति तद्यथा एकादशीव्रतपारणा
यां द्वादश्यां तं यत्नेतो बाधकवशाद्द्वादशीव्रतपारणाया अक
रणीयां तेन पत्तरां ते कर्तव्यत्वाद्विरोधप्रसक्तिः तस्यां च
सत्यामेकादशीव्रतप्रकरणोक्तं माऽद्वादशीनैः दशम्यामे
कभक्तश्च मांसं मैथुनवर्जित इत्यादिवचनैरेकादशी
व्रतस्य त्रिदिनसाध्यत्वावगत्या पूर्वप्रवर्तनात्तंत्रितः

तंत्रे मध्यपातितयाश्रवणद्वादशीव्रतं यतोऽशश्रवणयोग
गीतित्रियप्रसंगिनो विरोधे तन्त्रिणो बलवत्वेन द्वादश्यामे
व पारणं कार्यं परस्तु एकादश्यामेव श्रवणयोगः न
द्वादश्यां तदा केवलैकादश्यामेव तद्युक्तं त्रेणानुष्ठित
पारणादिने निःसंदेहं पारणानुष्ठेया। एकादश्याः श्र
वणयोगाभावे तु श्रवणानुष्ठिते एकादशीव्रतस्य श्रद्धी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृतश्रवणद्वादशीव्रतस्य च पारणोपापघविश्वाभाका
ङ्क्षितपद्ये तिश्रवणयोगो निबिद्धत्वा वितत्सं कावः श्रु
ते श्च मध्येपारवर्ज्जमेती स्मृत्याहृतवचने नवोध्यः यत्न
गहं वजे द्विति॥ अथ श्रवणद्वादशीव्रतं॥ मदनरत्नविष्णु
धर्मोत्तरे श्रीशंकर उ०॥ श्रीरामश्रवणोपेता द्वादशी
महती तुया तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा ज

नार्दनं। प्राप्नोत्ययत्नाद्धर्मज्ञ द्वादशद्वादशीफलमिति
अत्र विशेषो मंविष्यत हैं गमे सरितां स्नात्वा द्वादशी
समुपोषित इति तथा बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्वा
दशी भवेत्। अतीव महती तस्यां कृतं सर्वमिहाक्षयं सं
गमे सरितां स्नात्वा श्रवणादि स्नानजं फलं सोपवासः स
माप्नोति नात्र कार्या विचारणेति। विष्णुधर्मोत्तरे तु द्वयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रनपनं तस्या जलपूर्णां धिंद्दिने वस्त्रस्तं वेष्टितं दत्वा छत्रोपा
नहमेवचनर्द्धातिमवाप्नोति गातिमाप्पावविरतीतिविश्रो
बोत्रमविच्चेलंच रत्नस्त मोपेतं स्रोपवीतं सुपूजितं । क
लंशं स्थापयेदिति शेषः तस्य स्कंधे सुघटितं स्थाप
पित्वा जनार्दनं । पञ्चाशताया स्वर्णामयं शंख शाङ्गं वि
भूषितं स्नापयित्वा विधानज्ञाति वदनच्चार्चितं । मितव

स्त्रयुग्मं छत्रोपानद्युगान्वितं ॥ ततः ओं नमो वासुदे
वायेति । शिरः संपूजयेत् श्री चरणय मुखं वैकुण्ठाय दशो
श्रीवत्सायेवक्षं सर्वा सुधारिणो भुजौ व्यापकाय ज्ञानी
कुशाधावेदरं त्रैलोक्यजननाय मेढ्रं सर्वाधिपतये जंघे
सर्वात्मने पादौ अनेन विधिना राजेन्द्र ध्येर्धपैः सम
र्चयेत् । प्रभाते विमले त्वा संपूज्य गरुडध्वजं प्रत्यषा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दिव्यैर्वेद्यैः फलैर्वस्त्रैः सुशोभनैः। पुष्पाञ्जलिं ततो दत्त्वा मंत्रमे
तमुदीरयेत्। नमो नमस्ते गोविंद बुधश्रवणसंज्ञक।
अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यकरो भव। अनंतरं कुल
शीलं वेदवेदांगपारगं पात्रसंज्ञं विप्रं स्नाविधिवत्तं
प्रस्तवयेत्। प्रीयतां देवदेवेशो मम संशयनाशनः।
अनेन च विधानेन ध्यात्वा चापूजयन्नरोत्तमः। सर्वनिव

नवेत्सम्यग्गोकर्मकृत्तो विसालितप्रतिमादानां तेऽर्घ्यदान
मुक्तं मालिचंद्रोदये। श्रीरविचक्रगदाधरपद्महस्ताङ्कविभूषित
गात्रायार्घ्यं समपादत्सभागुपायो नमोऽस्तु ते इति इदं गोदे
मम स्नानपूर्वकं कर्तव्यमित्यपवित्रैर्वोक्तं इति श्रवणद्वा
दशीपूजाविधिः। अथ पक्षा· आदित्यपुराणे सर्वसुवा
च· वैश्य· कार्तिके भाद्रपदे च आश्विनी द्युधनो मुविहरदत्त इति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ख्यातो वणिग्धर्मोपजीवकः समाड्विधाकारं प्रागेव ऊंवाहनः
प्रनेकानि सहस्राणि कुमादीनुपवाहयन्। स तेन सह भांड
न देशांतरमगात्कृतिके। सगार्थं च वहन्देशान्नगभामिवणि
कुसह· निर्जलां च वानिर्वृतां तत्र वालुकसंपन्नां तन्न दैवव
शाद्वसार्धमत्र षो वणिकापि नेषां मध्ये महाकायः सु
रूपः सुमदर्शनः॥ वणिगधिपतिः श्रीमानसौ सर्वैः परि

वारितः। वणिक्स्तोपि नदाश्च पर्वदबांति कमुपागमतः भीत
भीतः स्ततः सोप्यनागमपाभिविंनयनः तेपि गत्वापि शा
चा सपस्तो पसुमहातं शीन धप्यं मवस्मीशीन दादेशा
उपाविशन्। प्रविबेधुततस्तेव एकदेशो। स्पितो वणिक्
ख्यातो बुभुजितश्चैव पावदास्ते तत्परो रवः। तावर्त्तवावि
शांवानापः प्रधानो महान्किल। पूर्वं नरिंसारो बहुतद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धिः सकनपूरितः॥ द्विक्रान्तः सकटकः सजलः परतः श्रि
तः। तस्यात्मजस्ततश्चैकः पिशाचः श्रीधविक्रमः। स वैबां
ऽधिपः कंतुवरपत्रं वा शिवितः। मुक्तेषु तेषु तत्सुपिव
त्सरैक सुतस्तं पिशाचाधिपतिः। पश्चाद्भुजे वारितोना
स्तु नवजन्ती मनेवाल्लंनजं लं द्विजसतमः॥ एवं दिनानि
नवादिश्चवान्मनस्तु सुतं पंचमे दिनतो पश्चात्पिशाचाधि

पारवतिः कुवाति रा। अत्रा श्चर्पमेवनरिवां किमिदंऽयपतेस
पाम्बनुग्रहापमेसर्वकष्टतां परिमन्यसे। कष्टं चंनुस
पभागकेचमेतन्नकिं कराः पतत्सर्वमसृष्टे सर्वहितं
ससपघ्नतः। पिशाचाधिपऽत्रहमागसं पराजावाऊ
मत्वोमहाघनः। तत्रमेकर्वतारज्यं वहावोग्राहसा
उताः। विधवाश्वक्रनानापौनिधनाश्वक्कताजनाः ए

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वंपावववतेनकर्वतापापमृतमं।परो ऽग्निोमपाद्दवःस्ना
नोगहमृपागतः पप्प हत्तः सकजङ्गप्राः स्तजलः समुपो
ऽभितत्रस्तचपपोमप्पाविप्रः।कि,मर्पत्वमुपो ऽभितः। ते
नापिकधितंतत्रप्त वराग क्षाद्दशी ब्रत समाविधानं त
उद्देशात्कृनासाविमवातद्द तस्पेद्दं कर्मशाप वं वंद्दवा
स्तपानपापद्दन्तमेतदाद्दतपंज जंपचकांचनं फलं

प्रमृ,पतेनस्प्पाविशाचत्वेनानित्यशः।पैशाचमध्ये
ग्रन्थंमेप्रसादो ह्यमनस्मनुगुपोपस्य फलचैवजा
तिस्परगामेवपतःद्दधिमकप्रदाननजलान्नवाद्दवं
ममस्नेचसवेपाविबाः पैशाचत्वमुपागताः मावं
हंतिवसेवंतिप्रत्रकामाव्रमुद्दिनाः एतनुसर्वमाख्या
तंतववशूपकुत्तो मवउपकारापसवंबांप्रवस्पति प्रण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षतत॰ रजतं च पद्मान्यं स्तं सुवर्णकृतं तं परान्वामि ज्ञानं च
ते दाक्षि सर्वेषां हितानि घृतानि गारान्पूर्वदिग्भागे श्रीमीवताद्धो
गत तद्दत्तमयत्वं गत्वा वैतततःश्रीधुंमहामते । त्वयाविदाः
पृष्टा तव्याः सर्वे चाहितकामयपाविशाचानां मयासा
र्द्धं च पापापहृत्यो भवेतान्तवस्पृष्टिकाहस्ते सर्वेषां
नामगोत्रं च ॥ उच्छिष्टनाम सर्वेषां कुहुधार्याद्दितं

परं कृत्वा तस्य च पाणिवाक्यं तं पश्चात्प्रकाजगां हराजधारि
ततो गत्वा तदा पपयघनं महतः । सोगाहषां च मे चानीय
रोपकरणोरतः ६ द्वीपि डानृपिशाचानां नामगोत्रानुकी
र्तनात ॥ पिशाचविमारभ्य सर्वेषां नुमेपूर्वप्राः ततस्त
ते विमानस्थाः सम्यक् चर्वं जनत्था । पततडद्दीनाः सर्वे किल
षां दक्षिणे जोनमः । प्रयामः स्वर्गति सर्वे इदानीं त्वत्प्रसा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इतः साधुसंगेन हि वष्या कदाचिदिहागता। एवमुक्त्वा गताः स
र्वे विमानैः सूर्यसंनिभैः। दिव्यरूपधराः सर्वे यौवनस्था दि
व्योदराः हरन्तो पितॄन् सर्वान् समुद्धृत्य जगाम ह। न भ्रांव
स नगरं स्वगृहं च विवेश ह॥ ॥भानुपाद॥ ॥ इदं सर्वमा
ख्यातं श्रवणाद्वादशीव्रतं। अनुभूतं पराप्ताव्यातेन
महात्मना॥ इत्थं यः पठेत् पापात् सर्वकिल्बिषनाशिनी

कुलं तारयते चाप्य सांनुद्विजसत्तम कृतार्थः स भवेद्भक्तो वैश्र
वणाद्वादशीव्रतः। यो भक्त्या संपूज्य देवदेवं जनार्दनं॥ गत्वा
विष्णुपुरं दिव्यं क्रीडते भोगमुक्तमान्। पितामहदिनं या
वद्दिव्यरूपधरो वशी। यश्चेदं पठते काव्ये श्रुणुयाद्विपोत्त
मः। सोपि तद्गतिमाप्नोति विमुक्तः पातकैः॥ माघस्नाने प्र
यागे च यत्फलं प्राप्नोति विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः। स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पतपालं पबतद्व्यस्मात्सदेवफलं ॥ ॥ इत्यादित्यपुराणोक्त
श्रवणद्वादशीव्रतकथा ॥ अथोद्यापनं । उपोषितो नरो भक्त्या
स्नात्वा पूर्वोक्त प्रतिमां ततः । कृत्वा सौवर्णिकं देवं वामनं तमथा
र्चयेत् । गंधैः पुष्पैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । ततस्त
स्य समीपे तु दधिभक्तघटं न्यसेत् । करकं परतः स्थाप्यो
गोधूमैर्घृतकसमन्वितः । छत्रं वस्त्राबमूत्रं वसुपादुकां कुंडिकां

तथा । स्थितकं कुंडिकपदस्त्रयं । न्यसेत्तस्य समीपे तु भावितः
श्रद्धेनत्तेनसा । नैवेद्यैर्विविधैस्तः सर्वतस्तां प्रपूजये
त् । पुष्पमंडपिकां कृत्वा जागरं तत्र कारयेत् । शंखतूर्यरवैर्गीतै
र्नृत्यवादित्रनिःस्वनैः । ततः प्रभाते विमले स्नात्वा उत्तरं तत्र शनैः
एवं जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले जले । स्नानादिकं विधा
य होमं कुर्यात्तिलैः सह । पूजां तु पूर्ववत्कृत्वा वामनस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समीपतः। द्धात्रे द्विजवर्याय वामनं तिलसंस्थितं। वामनो
बुद्धितो दाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयं। वामनोस्य प्रतिमा
हाता तेन वामनव्रतेन मः। वामनः प्रतिगृह्णाति वामनो वै द
दाति च। वामनस्तारकोभाभ्यां तेन वामनव्रतेन मद्दानि
दानप्रतिग्रहमंत्रौ अत्र प्रतिमायत इति उपवासदिने
श्रवणद्वादशीव्रतांगत्वेन पस्याः प्रतिमायाः पूजनं

कृतं तद्दिने उपवासदिन एवोद्यापनांगत्वेन प्रतिमां तद्
स्थापनं रात्रौ पूजां तदा विधानमुच्यते उपोषित इति
चाशक्तस्यापि दिवाहारवर्जनं रात्रिपूजांगत्वेन कथ्यत
इति उद्यापनं एवं नागरखण्डत्वे तिष्ठलोके पूर्वं कृतं नित्य
स्नानादि नित्यं वस्त्रमात्रहोमांगत्वेन स्नानवास-
परिधानादि विधीयते। उद्यापनांगत्वेनं नागरखण्ड तु

स्वतां दर्शयित्वं नरनु वादतिनैः सहेति पापसम्भ्रान्ता
नो चेत शोच: पेकर्षणा तु सुकेन पापस्तो मपेन्क
प्ती: । पश्चातिलात तां फ्वैन पूणां हृत्यां समन्वित २१
पातुद्दिजवर्पांप वामनं दिम लांछि नामिति इणा स्वां
नरसंवारान् अपपप्रयो गा: । मा २१ भुक भुवणाद्वा २
१ प्यां संगमे स्नात्वा मित्यविधिकत्वा गरुमागाप्य

अनणाद्वा २ श्री प्रपक्षं विधम पूजनं कृत्वा ऽ २ स्य भ्रवणाद्वा
२ शा ब्रतांगत्वेनोधापनं करीष्य इति संकल्प्य तद्दंगत्वे
नगणो श पूजनाधा वार्ष्य वर णां तं कुर्यात् पश्चादि
म वंतत्पूजनं च अ चा पों हैम वामनं प्रतिमा पा
मान्यताणां कुपत. सापं सं भ्वो तं पूर्वपूजितप्र
तिमा रेषु ब्ब मंउपिकापां स वं ना मंडा दि मंडलस्थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

के नश्रोपारिचामनवृत्तिमात्मां ३२ वामनायनंमद्वितिमं
त्रैस्प सहस्रशीर्षेत्यादिमंत्रस्याहृतेन षोऽशोपचारैः
संपूजयेत. तत्र नैवेद्यं वऊविधं चरुः श्रपितः पक्वान्नैरेव
स्पपरान्नः दधि वटगंधोदकपर्णाकर्कं कंघत्रादियं साद
येत. ततो नानाविधघृतोत्रैर्वल्लिघोषे भवनागैरर्णां कुर्या
त. सर्वग्रहोषु नानाविधनस्रनैवेद्यसमर्पणं कु

र्यात. प्रातर्नित्यस्नानहोमौ विधाय पूर्वं स्नात्वा त्वा
धौतवासा सन्तिलकधारणं कृत्वा ऽचापनंगाहो मंसंक
ल्पयेत. आचार्ये विरेत्रसंस्थित नमितिसर्वविकार
णाप्रोद्दशणादि इशाभुद्धिविधाय देमांगत्वेन स्पंडिले
त्रिवृतिबाप्ये शानदेशे वहणापूजनां तागत्हपूजनं कृ
त्वाः नेः पत्विमदेशे उपविश्य संहोदेशे नान्यापाने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कादिसविधंवांम्यानिसंकोन्येवहृष्वंनारापमन्वंबोऽ
शंप्यावस्याउतिभिः ब्योऽशानिना दत्ता ऊतिभिः श्रे
ष्वेशा विवक्कृत नतित्वाद्रिश्रवपात्रा साइनं प्रणीता
नि धानां ते आंम्पनिर्वापः रहृति ध्रुवा पसेन सह
ति जैपवनं दुलैष्व आंम्यपर्वनिकरोासंमागांने पा
पहस्म नावधिध्वित्वानिधापोरगद्वास्पान्यदद्वि

रो आसाधात्स्पर्वनादि आन्यंभागांनेप्पाज्याधानंत्या
गः प्रापधिन्तां ते वालि निपूर्णा ऊतीततः प्रसंपात्रनि
नपनसंस्पाजपपरिस्त रणा विसर्जनान्स्पर्वसानि
ततो वहृणा कलशो दकेनपवमाना मिषेकः। आचार्या
पधेनुदानं। ततः वामनस्य पहृाणा बौतापूजां तेनाः
प्रतिमा श्चाचार्यहस्ते प्रतिपाद्य शावरवासमुभा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रनंसंकल्प्येश्वरार्पणं कुर्यात् इतिश्रवणद्वादशीव्रतो
द्यापनं अथोन्मीलिन्यादिषुव्रतसप्तपूजाहिरण्मयि
नं द्रोणपात्रे। पक्षिन्यास महीपालजितिपिंडमीलिनी
भवेत् तन्मासनाम्नो गोविंदं पूजनीयो यथाविधिः जात
ह्रपमयः कामामासनाम्नातु माधवः स्वशक्त्या विष्णुं
वं नु कृष्णभाक्तिसमन्वितः पवित्रोदकसंपूर्णं पंचर

त्नसमन्वितं गंधपुष्पाक्षतैर्युक्तं कुंभस्थकलशमभि
तं पात्रमोदुंबरं कार्यं गोधूमैश्चापि पूरितं तंदुलैर्वा
महीपालस्थापनीयं घटोपरि। स्थापयित्वा तु गोवि
दं कुंकुमागरुचंदनैः दत्वा विलेपनं विभुः स्थापनीयो
घटोपरि। पट्टद्वयेन संयुक्तं यज्ञोपवीतं तु सोमनं।उ
पानहौ च तानवै आतपत्रं शिरोपरि। मार्जनं तज्जलेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रंचसंत्रधान्वंति तैः सह। सैव्यं वै वत्र स्वर्गीनवलपे कं
समं हरे येनु वानिः क्रिं वा विरधान्माधवप्रीतये भ्र
च्यं सो पस्कारादत्वाभाधवापानुभक्ति। ततः। धूपं दीपं
नुनैवेद्यादि मासनान्मानुपादोनु नानुनी विभूवहवि
सो गुणं नु कामपतपे कटि दैवीतवास सं। बुलमूर्ति
मनेनाभिरुश्य विष्णु चोनयो। ह्रदं पं सा ना गाम्यं वर्कदे

ध मूर्तये। उत्साप्पलला नुव्यउहूत्र्यां तकादिभि उत्त मांगसु
रेशाय सर्वांगं सर्व मूर्तये। स्वनामा वापयादि निपन्नी
या नि भक्तितः। अथ धेशानं प्रकर्तव्यं नारिकेलादिभिः फलै
र्गुं रको पारिकलं कल्याणं धप व्य दूत नानिनं सु नैगावे बनं
द नादघार्ध्यं विधानं ततः। इं वदे न महादेव महापुर बर्व
जसु वृ सराध्यनमस्ते स्कमहाकालि विवधेनाशोकमोह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

महापापान्यसामुद्दरमहार्णवात्। सुकृतं न कृतं किंचिज्
ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा तत्पापविमांजगत्राऽद्य सुदुस्तरमहार्णो
वात्तारय त्वं नाथ नरेन्द्र शापे वान्यगतपूर्वजाः। विप्रोऽति च
गताश्चान्ये पापात्मन्यप्रवर्शं गताः। येभविष्यंति ये
तीताः प्रेतलोकान्सुदुस्तरात् तैस्सम मद्दीन स्वम
किं त्वपातितारिणि। इत्सम्बसपानुस्वं मत्स्याग

उपचारैः धूपाद्यैर्वधूपदीपाद्यैः नैवेद्यैर्विविधैस्तंभवैः स्तो
त्रैर्नीराजनैर्गीतैर्नृत्यैः संतोषयेद्धरिं। वस्त्रदानैर्भूषणैर्दानैः
भोजनैः संतोषयेद्गुरुं। तस्मात्पापविशातं सर्वं प्रीतो भवति
देवगुरुः। स्वकुर्वन्ति सुश्राद्धं तु व्रतं कार्यं तु वैकल्पोत्तम
वं प्रसन्ना। मम स्वकार्यं भागारणं तस्यां निशांते व्रतकर्त्ता
तु गुरवे तन्निवेदयेत्। गुरोर्निवेदितं मया परिपूर्णम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वेदनं। कृत्वा हि तत्र यत्कर्म भोजनं ब्राह्मणैः सह कर्तव्यं भव
श्रुणुष्व दिन नेवं कथानकैः। अनेन विधिना यः कुर्या
दुन्मीलिनीं व्रतं। करिसह स्त्राणि वसते विष्णुसंनिधाविति
अथ कदली व्रतं द्वादश्यां तु निराहारः पारणां वा संरेहलि।
धर्मार्थकाममोक्षार्थं करिष्ये कदलीव्रतं। नियममंत्रः
स्नात्वा नद्यां नदे वार्थे गेवा गृहोपवा कृत्वा स्नानं गृहे वा

विनित्यकर्म समाचरेत्। मासकनक सुवर्णस्य हेम्नानाग
पाणि तनुं कृत्वा गर्भयं कृत्वा ताम्रपात्रोपरि स्थिते। अथ
तपत्रं तु माषपूरवेण वंवा स्वशक्तितः। उपानहौ च कर्तव्ये
कांस्यपात्रं च ताम्बिनं गंधपुष्पैः प्रपूजयेत्। पात्रं स्नानाच्छदेवं
वसितंततः। वस्त्रयुग्मेन संछाद्य कामं चैव विलेपनं।
अर्घ्यं चैव प्रदद्यात् कुंभं सर्व पञ्चमामाभि रेचितं। ततः पूजाप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कर्तव्यसुगंधैः कुसुमैः शुभैः नानापरागवर्णाढ्यैर्जानुनी
केशकेशवाचयेत् कृष्णं मां माधवायेति गुह्यं कामाधिपाय
च ॥ जो विश्वरूपकटिपद्मनाभि माधवमतर्तप्योउदरं विश्वरू
पायवक्षः कौस्तुभधारिणे धौकृतनवनमः कंठं च तुषीत्यो
ति हरिविणो सहस्रशीर्षं तु शिरः सर्वांगं विश्वरूपिणे ॥
श्रापयधातिस्वनामेव एवं देवार्चने विधिः ॥ शुभेननारि

केलेनरथारणारघ्यं विधानतः ॥ श्रीं खेदत्वात्तुपानीयं माधस्त
तं कुसुमादिलं ॥ नारायण राजरंगं नाथपवीतां वरजिनादेन ॥
मामुद्गरमहाविष्णुरनरकाधैः सनातना । सप्तकल्प कृतंपा
पं मत्कृतं मयपर्वजैः ॥ अनेनार्घ्यप्रदानेन सकलं तत्प्रणा
श्यतु ॥ मुक्तिप्रदायानुविन्तरोमपाः सहजगत्पते सदाहंता
घ्यं दानेन मे याम्यवितारोगातः ॥ वृतं तु तत्सभीषे तु देव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देवजनार्दन॥ व्रतं सम्पूर्णतां यातु वंजुलीसंभवं मम॥ द्वादशी
संपूर्तं देवपक्षे तं द्वादशी व्रतं। अज्ञानात् प्रमादाद्वा नाधि पू
रीतरस्तु मे॥ अनेन विधिना सम्यक् कृत्वा यं मधुसूदने
वसेत् कल्पसहस्रं तु विष्णुलोके महेश्वर॥ अग्निष्टोम सह
स्रेभ्यो वाजपेयो विशिष्यते॥ वाजपेयसहस्रेभ्यो षो
डशीके विशिष्यते षोडशीकसहस्रेभ्यः सौत्रामणिर्वि

शिष्यते। सौत्रामणिसहस्रेभ्यो अश्वमेधो विशिष्यते।
अश्वमेधसहस्रेभ्यो राजसूयो विशिष्यते। राजसूयसहस्रे
भ्यो वंजुली चाधिका स्मृता। वंजुलीति कृता द्वादशिका
ते नु मानुषैः। जन्मप्रभृति यत्किंचित्कृत पापस्य संचितं
पः द्वादश्यां जाग्रतां नश्यत्यवैवं दीपकं कृत्वा नीराजनं
विष्णोः गुरुं संपूजयेत्ततः। द्वादश्यां ... गो भूमि धान्यं

चैव सद्दतितां कुर्याद्दितानुसारेण संप्रदाय व्रतस्य हि· संतु
ष्टो गुरुरौ विष्णुः प्रीतो भवति नान्यथा· गुरुसंपूजयेत सम्या
गुष्यपेचक्रपालिनः शत्रौ जंगमः कार्यः प्रीतव्या के
शवी कथा गीता नाम सहस्रं तु पुराणं भुक्तं भाषितं पठ
नीयं पयल्ने नहीः संतो पकारणात· प्रत्येकं गोसह
स्रं चेव पठतां भगवती फलं गीतन्त्रलेनं तु वा दितं कारये

न्नरतौहरं दातव्यं गुरवे सर्वमात्मे देवतापिकं· द्रमापवि
त्वा कुर्दनेशं गुरुं चैव विशेषतः। कृत्वा नैमित्तिकं सर्वं मा...
गुरवे सर्वमा... देवतां वं फलैः सहेति॥ इदं वक्रतं ... स्वल्प
कुवस्त्रावो नैमित्तिकाय न ... वा सकर्मकाल भनाहोत्रक्वा
लितापरश्यकी· तथिनन त्रपे... ना गच्छेवन राधिप· द्विक
श्रोयं दिलमयेन सत्तेपोत्पादपातिकर्तिना द्दीयव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संनाम्भ· योगः शिवतत्त्वाद्यैः शिवयोगादिः । द्वादशी श्रव
णास्य व्याकृता पुराणतमा तिथिरिति विशिष्टवचनेन
सामान्यवाक्यस्य श्रवणसाद्वादशी विषयत्वजामाह· तिथि
द्वैधे पद्दैकत्रैव श्रवणयोगस्तत्र न संदेहः । पर्वविनेरका
दशी विद्धायां नाधिक्येदिन द्वये विश्रवणयोगे पूर्वव
र्त्ता ह्या द्वादशी श्रवणस्य व्यास्य शेदेकादशो चित स ·

एवं वैष्णवानां योगो विष्णुशृंखलसंज्ञकः । उपोष्यविधि
वत्पुत्तत्र नरैः सं हीणाकल्पष इतिमात्स्यवचनात् · ति
वणास्य द्वयस्य शैवं ज्ञाशास्त्याति शायः· संपश्येकाद
शी रजं द्वादशी पदि संस्पृशेत् · श्रवणं ज्योतिषां श्रेष
ब्रह्महत्यां व्यपोहति नीतिनारदीयात् · श्रत्र राजः पूर्वस्या
द्वेत्रश्रवणं हि विशसहे· तद्दायर्वांमयावत्सेनत्वात् मंलिच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पारणामितिदिवोदासीयवचनात्. रात्रिद्वितीयप्रहरादौ तिथ्योः
अवसानयोगेपि परदिन एव व्रतं कार्यमिति वाध्यं. तद्देशाद्वाद
शीपक्षेति पारण वाक्येन पुराणांतरगतानि चेद्दिवं व्रतकृत द्वा
दश्यां न विपर्यवि द्वादश्यां प्रातः पावस्य मासाव्रतादी
पवचमाप्रासामापवारपाविद्धर्मस्य लवाक्योनप्रवृत्ति
स वै पश्चापालिए कादशी विद्वादशी श्राप लोनरात्रियोग

स्य प्राप्तस्य भवेन्माति गानि वृथ्यमपामगतश्रवस्यैकाद
शी पौर्णमास्य पूर्वदिनगतद्वादश्यपवासानिमित्तत्वं प्राप
पतो कवचसा पामांतरागततद्योगस्य त्रिमित्तत्वा
भावप्रदर्शनार्थं. अहनिवकर्मसाकल्पमितिपा...पा
येन विहेयविधिविनारात्रैः कर्मकालत्वाभावाच्च. प
रातु द्वादश्यां तु श्रवणास्तै कादश्यामेव श्रवण पूजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पामेन हतं कार्यं सत्रविद्धा द्वादश्यांतु धयोगेनादर्तव्या । प
रानप्राप्यते अतं द्वादश्यां वेद्यम वं कविता एकादशीन्त दो
पोप्यमधाम्य धीश्रवणान्विनेति नारदीयपाना एकादशी
पक्षा भुक्ता श्रवणस्येनं समन्विता विजया सा तिथि प्रोक्ता
मक्तानां विजयप्रदेति भविष्योत्तरात् । नचात्र ब्रूमांतरु
विधि विश्रूति कल्पनागौरवात् । तत्र श्रवणद्वादश्यक

ष्टका दश्यैवहानादिकर्तव्यं विद्धाधिका यामेकादश्या
विद्धापाः श्रवणयोगेन श्रवणश्रवणस्य द्वादशी व्रतं का
र्यं द्वादश्यामेकादशीत्यत्र स्नानोपोष्या भवेतिवि । श्रव
णोन नुसंप्रक्षालाभुभा सर्वकामदेति वहिपुराणात्
पेषांतत्रैकादशीव्रतप्रसक्तिः तेषांतत्र स्मार्तनतदपि
द्धिः । अन्येषां उपवासद्वयं । पराभूद्धाधिका द्वादशी दि

नद्दयविभ्रवणयोगः पूर्वेद्युर्न वोदयकाले श्रवणाभाव·
न्तयोरेवानुष्ठा ॥ उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी
व्रते इति बृहन्नारदीयात्। पूर्वत्रोदयकालीन श्रवणा
योगे तत्र विषये पूर्वैव तानुष्ठा तत्र कर्मकालव्या
प्तियास नक्षत्रापांतिशापकवचनानयेदशानः। प
रा एकादश्युपवासः द्वितीयदिने श्रवणगस्तु त्रशाके तो

पवासद्वयं कार्यं एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमप्युपो
षयेत्। तत्र विधिजोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरिति भ
विष्योक्तेः प्रख्यातं तच्च स्वीकृतं श्रवणद्वादशीव्रतं उ
पवासद्वये सामर्थ्याभावादुक्तविषये तैकादशीव्रतं
श्रवणद्वादश्युपवासे सामर्थ्याभाव मनु भवति स
तु विष्णुपूजादानादि कृत्वा पारणां कुर्यात् द्वादश्यां

षु कृत्त तु नक्तं त्रं स्त्र वर्णां यदि उपोष्ये कादशी तत्र द्वा
दश्यां पारणे द्वादशीमिति मात्स्य वचनात् । उपवासांगत्वे
न प्रातः पूजायाः पुनर्विधानस्योपवासकार्येन द्वि
धिपदत्वोक्तित्वात् । एकादश्या पूर्वमेव नात्र शापं उप
वासदवासामर्थ्ये नि ।। सो विनाद शमध्य मगानवा
दश्यां धिक्ये न द्वादश्यां पारणं समवनिर्णयः द्वादश्य

द्याम ध्य भागस्याधिक्ये तु सावशानि षेधान्माख्यका
शाविधेर्वन्तत्वेन द्वादश्यामेव पारणमिति शूलपाणी प्रका
शोक्त एव निर्णयो न संदेहः ।। इति पारणानिर्णयः ।। इहैव
श्रवणाद्वादशी प्रसंगान्न्त्राक्ष्निमः एवद्वादश्योत्स्याँ
ते ।। ब्रह्मवैवर्ते उन्मीलिनी वंजुली दृष्टि: स्पृशा पक्षवर्द्धि
ज पाक्ष विजया जैवन्तं ती पापनाशिनी द्वादश्योष्टौ म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स पुरार्वः संवत्सराद्विजातिप्रयोगेनैवापतेव श्रेष्ठा
पदास्तथा नक्षत्रयोगात्प्रबलं पापं प्रशमयंती ताः ए
कादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा उन्मीलिनी मुनिश्रेष्ठैर्बुधैः
कथिता पापनाशिनी। अत्र वर्द्धते इति एकादशीवृद्धि
युक्ता द्वादशी त्वेवं बोध्यं द्वादश्यो ब्बालिन्यपक्षमाने।
द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणं वञ्जुलीना

साप्रोक्ता हत्यापुत्रविनाशिनी अरुणोदये प्रायास्या द्वाद
शी सकलं दिनं। अंते त्रयोदशी प्रातः त्रिस्पृशा सा प्रकीर्तिता
अरुणोदये सर्वोदयः एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयो
दशी। अहः स्य कृत्स्नमहोरात्रमिति तिथ्या येति त्रयस्यैका
होरात्रप्रवेशे न त्रिस्पृशत्वप्रतीतेः। कुहूराके पर्वद्वि प्रया
ते पक्षवर्धिनी विहायैकादशी न त्र द्वादशी समुपोष्येत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

।अत्र विहायेति श्रवणद्वादश्यां तिथौ यावत्संख्या तावत्को
विषयं।न च श्रवणाभ्यां यत्रोहिण्यां।संभवाद्वयमात्रा उपो
षितः स समफला द्वादश्यो ष्टो लभते इति।अत्रमा
सांतरागतावाक्यानि श्रवणद्वादश्याः उक्ताश्रवणद्वादशीव्र
तनिर्णयः।इतरत्र द्वयपर्ता मुनुस्योदयात्प्राक्त्वात्परत
योदय पर्यंतं नक्षत्रयोगो मुख्याः कल्पाः उपवासे स्याहो

अत्र माधवेनैतथा सत्येव कर्मकालव्याप्ति लाभात्
सूर्योदय प्रभृत्यवस्तमयपर्यन्तत्वमनुकल्प।प्रातः संकल्प
वेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमितिसंकल्पकालव्याप्तिला
भान्‌।नैतत्र साध्यवृते पुनरत्र स्यात्तमयसंबंधेनप्र
शस्यत्वमिति द्वैध्यं।श्रवणरोहिण्योर्वनस्य कालस्यनक्ष
त्रयोगस्य प्राशस्त्यापकशास्त्रांतराद्दर्शनाद्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दशाम्नुविद्धेन तत्र संयोगे उपवासो पद्भवेत् एकादशीस
मान्यवचनेभ्यउभयांतेन्यतरांतेवा । अत्र श्रवणद्वादशी
व्यतिरिक्ता काम्या: एकादशीद्वादशीव्रतसंनिपातनि
र्णयेसमयप्रहेमाद्रौ एकादश्युपवासव्रतं नित्यं द्वादश्यु
पवासव्रतं काम्यमप्य देवेति स्वच्छमभिधानात् तस्मात्
त्रिर्णयांतेचितश्चैवोक्तः श्रवणद्वादशी व्यतिरेकेण द्वादश्यां

यावज्जीविककाम्योपवासविधानमिति उक्तं चंद्रिकायां
एवमभीष्टकाम्युपवसेद्बौमहाद्वादशीरिति । व्याख्या
नं चैतद्विकरणोऽभीष्टकामीन तदुक्तकामाभीलाषी
तिभ्यतु हेमाद्रिणो चोदाहृतं द्वादश्यो बौसमाख्याता
यां: परायणविवदगा: नाम मेकाविविहिता: हानि पुराणं
पुराकृतमितितत्रद्विहितेभ्या: भातरं विधं प्राविने स्पष्ट:

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

।हंसपर्यस्य वाति पोलिसत्ता सा पे ह्नता नः नप्पापसत्वं वपु
वौद्राहृतापा पाव: जीविक काम्यलोके: संभवान् आ रु
रमिप काज विश्रान्या प्रमहती स्वद्द पंतामुद्वाह श्री
प्रुवदिते ।। श्रोचतत्तसमुख्यं के निपद्दाति नदात्तत्पो
गोविपल्पत्वं नपंती वन्धुवद्दमे। निपिप काम्य संदेहः
काम्पाश्रबाव किन्निसा इति। तत्र वामनोप्पतिरुका

कमामी लाबीतिप्पनुहेमादिगोवौद्राहृतं द्वादशप्पो ब्रो
समाख्यां तोप्पाः प्रगागविचद्द गो: तासामेका विविहृ
ताहं ति प्रगापं पराक्रुत मिजित्तत्राविरुतेत्यां भौतां रविधं
पाविते त्पवर्थः। हंसवर्ण्यस्य प्रतोलि सोजि सत्ता सा पे ह्नता
नः नप्पापसत्वं वपु वौद्राहृतापा पाव जीविक काम्यालो
के: संभवान् आरु रमिप काज विश्रान्या प्रमहती स्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रूपता सुद्वादशी बुधद्दिने राज्ञो च तन्म त्वमुक्तं कवि धाह
तितदातत्पोजे विपूज्यान्वं जपती वत्प्रवदते। तिथिप्रका
स्व स्वं हेतुः कामप्यांश्च भावानित्विमा इति तत्रवामनोम
ति टीका श्रीभागवते। श्रोशा पाश्रव शा द्वादश्यां सुऊते
मिजितिप्रभुः। तं हन हंचेता। पाश्च कुत्र जन्मद्दशि ता
द्वादश्यां सा विशा तिथ मध्यं दिनगतोन्द पोविन पानामन

सा प्रो काय स्यांजन्म विद्वेहेरिति। यत्तु हेमाद्रौ एकादशीव
दाच स्यात्तत्र वर्णानसमन्वितं यप क्रांप्य श्रव काले व
ऊतियोगते सा पुण्य तमी भवेत्। सुवचन वचमात्ति पत्रेवा
मनहू विशामितिउक एतत्सर्व समभवेदेकादश्यां विष
बिहिति। एकादश्यं वामनजन्मोक्तं तत्रापि द्वादश्यामेवि
धिः प्रोक्तः श्रवणेन समन्वितद्द्य पक्ष मानः। पूर्वमेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सम्भाव्यताद्वादशीश्रवणान्वितत्वसंसर्गाद् द्वादश्या एव
तात्पर्यविषयत्वेन मुख्यत्वप्रतीतेरेकादशीपदस्य चास्या
दित्यत्र पदद्वयश्रवणेन एकादश्या एव श्रवणयोगस्य तिरि
तत्वप्रतीतेश्च द्वादश्याः श्रवणयोगाभावे श्रवणयुक्तै
कादश्याः अनुकल्पत्वेन विधिपरामित्येववोध्यं तिवि
द्वये विनष्टश्रवणयोगाभावे तु द्वादश्यामेवोपवासः न

स्या मुख्यत्वप्रतीतेः तदत्र योगस्य प्राशस्त्यार्थं । वा नु ।
महाद्वादशीविनीचैवं तिथिनिर्णये महाद्वादशीजन्मर्क्षश्रवणे
नतस्यैव कर्मकालत्वात् दिनद्वये महाद्वादश्यास्तोतद्वा
दश्यां च एकादशीयुक्तेवमाहात्म्य एकादशीयुक्तावास्यादिसामा
न्यवचनेभ्यः प्राबल्यानुत्पत्तीवदेवो मयोक्तेन्यतरांवाका
र्यो नामतापार्थं प्रदानमत्राकं भक्तिवं द्वेऽपि । ततः प्रभा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेविमलेअर्घ्यंदद्याद्विजसत्तमाः नारिकेलेन शुभ्रेणाप्यथवादेवं
प्रपूजयेत्। वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांत त्रिविक्रम वचनं वदेत्।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं वामनाय नमो नमः॥ ॥ इति वामनजयंतीनिर्ण
यः॥ ॥ अथ स्यामेव रात्रः शुक्लपक्षे ज्योत्स्नापनं विहितं निरायाम
सते मासि स्वे॥ द्वादश्यां वसितपक्षे मासि भाद्रपदे तथा
शुक्लपक्षे पवित्रारोहण संपूर्णे। कन्यार्के शु-

क्लाद्वादश्यां विष्णोरुत्सवं संपूर्णं। शुक्लपक्षे देवं तद्
तं च महीपते इति विष्णादि कुर्वंवसुदेव माधवान दत्र अ
स्यामेव द्वादश्यां रात्रौ भगवत्पूजां कृत्वा द्वादशी व्रतं तिवेद
उपोष्य व्रतं स्वीकुर्यात्। पूर्वपापस्य होतव्यसोपवने मस्तद्वि
वर्जयेत्। तद्दध्यादि व्रतविधिं तदुपादि शाकस्य द्वादश्यां त
इयरत्वेमानामा। नानं। पानि नुसंधित्यादि दुग्धादि दुग्ध

न प्या निबिद्धा नितानि संघं मांके ष तुल्प स्या पनपाद ध्यांघ
तोभ नितादशा ग धव कार त्व निनितान्नद्विं काराराद ध्याद्दी
नां स्वतंत्र एव निषेधः स्रीणां तिष्यपमे स्त्राणि न द्वि कारा श
ने वुधः समस्तं व्रतं कुर्यात्तापत्नेन समन्वितः इति शव
स्मृतेः। व्रतं गो मूत्र पावकक्षा शनं॥ ॥ इति अथ व्रत निर्ण
य॥ अथ चतुर्दश्यामनंतव्रतं॥ तद्य तिथि द्वै धे ऽद

मानंतरत्रिमुहूर्तव्यापिन्यां कार्य उदये त्रिमुहूर्ता विद्धाह्या
नंतव्रते तिथिरिति माधवोक्तः। तथा भाद्रपदस्यांते च तुर्दश्यां
द्विजोत्तम। पौर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानंतकं चरेदिति
निर्णयामृते भविष्योक्तेश्चान्न च मध्याह्ने भोज्य वेला
यां स मुती पक्ष हिता।दद श्री श्री जा सा त्री णां स मूहं केव
समां चतुर्दश्या मर्च वं तं भ त्या इ व प प कृ प. प जि ति म

ध्या हे श्रवणं ताचन संकीर्तनानध्याहत्याविनीत्या हेतिशं
कर्यं। सामान्यविशेषप्रवृत्तशास्त्रांतरविरोधेप्यार्थवारिक
वैधिकल्पनापात्प्रसंभवात्। स्वरूपविधेत्र वर्णान्
त्वप्र त्वप्या त्री समहनैवैत द्वंतकार्यमिति विध्यन्तपना
पत्तेः पूर्वोक्तैर्दैवादननुचितस्यापि वतस्य मध्ये होलिसो
पाकाल्पनत्वात्स्वीकार्यत्वेनदर्पवाधालिखेत। दिनद्वये विप्
दैवत्याया॥ १६

तुष्टो ह्रदास्तस्मो नदीयं तु भयेनस्वस्वेनापि न भविष्यति। इत्येनेन विधानेन समि
दत्वा विसर्जयेत् एवमेतद्व्रतं विप्र ये चरिष्यंति मानवाः। वासरे वासरे प्राप्ते व
त्सरस्यावदेवतु। तेषां सौनेश्वरी पीडा देहेपि न भविष्यति मदनरत्ने स्कांदे। श्रा
वणे मासि संजाते सोमने सानि वासरे लोहरूपं सेनिकृत्वा स्नाप्य पंचामृते
नैव। पुष्पैर्बहुविधैर्धूपैः फलैश्चैव विशेषतः नामभिः पूजयेदेतैः क्रमेणाग्रह
सत्तमं। कोणस्थः पिंगलो बभ्रुः कृष्णो रौद्रोऽथ यमांतकः सौरिः शनैश्चरो मंदः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ. पिप्पलादेनसंस्तुतः सान्नादेवीतिमंत्रेणवैदिकेनचपूजयेत् पूजयित्वाच
नैवेद्यंततः कुर्य्याच्छ्रीमत्रणात्तु।समाषभक्तंप्रथमेद्वितीयेपायसंशुभं।तृती
येत्वविलाकार्याचतुर्थेपूरिकाशुभा प्रथमादिसप्तदेः सनिवासराःशुक्ला
दिकृष्णांतश्रवणगतांउर्ध्वंतेसमाषभक्तमितिलिंगात्तत्रत्सहितोद
ननिवेदनंविधेयं।तत्तत्तदूर्ध्वंपिष्टकान्नायवागूरंविंलौ अत्रप्रसंगाच्छने राम०
श्चरस्तोत्रंलिख्यते।स्कांदेततः कृतांजलिर्भूत्वास्तुतिंचक्रेसपालकःपि

प्पलादोद्विजश्रेष्ठः प्रणिपत्यमुहुर्मुहुः नमस्तेकोणसंस्थायपिंगलायन
मोस्तुते।नमस्तेवभ्रुरूपायकृष्णायचनमोस्तुतेनमस्तेरौद्रदेहायनम
स्तेचांतकायचानमस्तेयमसंज्ञायनमस्तेसौरयेविभो नमस्तेमंदसंज्ञाय
शनैश्चरनमोस्तुते।प्रसादंकुरुदेवेशदीनस्यप्रणतस्यच।।शनैश्चरउवाच
परितुष्टोस्मितेवत्सस्तोत्रेणानेनसांप्रतं वरंवरयभोवत्सयेनयच्छामिवां
छितं।।पिप्पलादउवाच अद्यप्रभृतिवेपीडाबालानांविनंदन।त्वयाकार्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

को० महाभागनस्वकीयाकथंचन। यावद्दृष्टिकंज्ञानेममवाक्येनसर्वज। स्तो
त्रेणानेनयोमर्त्यस्त्वांस्तूयात्प्रातरुत्थितः तस्यपीडानकर्त्तव्यादेयोलाभो
महाभुजः अष्टोष्टसामिकेयोगेनावकेसंस्थितोनरः। तववारेतुसंप्राप्ते
यस्तिल्लांल्लोहसंपुनान् सततंप्रदद्यातिनोतस्यपीडाकार्यात्वयाविभो॥ कृ
ष्णांगांयस्तुविप्रायतवोद्देसेनयच्छति। अष्टोष्टसामिकापीडातस्यकार्या रम०
त्वयानच। समीसमिन्स्र्यीहोमंतवोद्देसेननिर्वपेत्। तथाकृष्णतिलेश्चवह्न

ष्टपुष्पानुलेपनैः पूजाकरोतियस्तुभ्यंधूपैर्वगुग्गुलुंदहेत्। कृष्णचस्त्रेण
संवेष्ठस्याज्ञातस्यत्वयाव्यथा सूतउवाच एवमुक्तःसनिस्तेनवाढमित्य
वजल्पच। नारदंसमनुज्ञाप्यजगामनिजसंश्रयमिति। हेमाद्रौभविष्यरा
विवारंप्रकृत्यनक्तंकुर्वंतियेत्वत्रमानवास्तंसमाश्रिताः जपमानःपरंज
प्यमादित्यहृदयंपरं आरोग्यमिहवैप्राप्यसूर्यलोकंव्रजंतिते उपवासंच
कुर्वंतियेत्मादित्यदिनेसदाजयंतिचमहाप्येनेत्लभंतेऽभीप्सितंफलं। आ

को॰ दित्यस्यदिनेयस्तुजपमानोगणाधिपाषडक्षरंमहाश्वेतंगछेद्रोचनं॰
पदमिति।महाश्वेतंमंत्रंह्रींह्रींनेमः खखोल्कायनमः महाश्वेतांह्रींह्रीं
सः इतिषडक्षरः ह्रींह्रींसः सूर्यायेतिः योवैसूर्यदिनेभक्त्याभानुसंपूज्यश्र
द्धयानक्तंकरोतिपुरुषः सयातिपरलोकतामिति।एवंदिङ्मात्रेणसाव
नदिनकृत्यानिदर्शितानिउक्तासावनदिनैस्त्रिंशद्भिः सावनोमासः ष रा॰म॰
ष्ट्युत्तरशतत्रयसंख्यैस्तैः सावनवत्सरः तयोः कार्यमपिहेमाद्रौ।सत्रायणपुरा

स्यास्यथसावनेनलोकंचयत्साध्यंव्यवहारकर्मेतिउपलक्षणमेतत्यस्य
शास्त्रीयस्यलौकिकस्यवाकर्मणः सावनदिनैरेवनिर्वाहः तदहो॰
नाद्यपितथेतिबोध्यं॰विहितंचसावनाहस्साध्यव्रतंहेमाद्रौभविष्ये।।आ
दित्यउवाच योहमेकंप्रकुर्वीतनक्तंममदिनेनरः ब्रह्मचारीजितक्रोधो
ममार्चनपरायणैः संवत्सरांतमासाद्यमत्क्तौश्चैववेद्विजान् भोजये॰
त्ततोत्रूपाश्रीयतांमेदिवाकरः एवंभक्तिसमायुक्तोममलोकंसगच्छ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ ति नवमानुष्यकंलोकमद्भवंप्राप्नुतेनरइति येनार्जितानि॰श्रीवाजवाहअ
चंद्रनृपस्यतस्यतस्यवाचा॰ योः नंतदेवकृतमेथनसन्निवंधहोराद्विजोत
स्यसोरादूद्दीधितितिरियेस्मृतिकोस्तुभस्य॥इतिसावनात्कृतं॥अथवा
होस्यसात्कृत्यं यद्यपिहेमाद्रिणाचांद्रसोरसावनात्मकमब्दत्रयमेवांगी॰
कृत।तथावदापिकायोऽब्दाभमानेविनेति तथापिमाधवेनसप्रमाणत राम॰
यावार्हस्पत्यमनात्तत्रयोरपिप्रदर्शनात्नतदनादरणमुचितं।उदाहृतंच। न

त्यमाणां॰ तवत्तपोर्हमेसोस्त्विसर्वथैवानुपयोगः तदुपजीविविधिनिषे॰
धानामुपलंभात्।तत्रबृहस्पतेः संक्रमणादासंक्रांतिकालोवार्हस्पत्यो॰
वत्सरः।तत्कार्यस्कांदेहारकामाहात्म्ये।तत्रकामोकुरुक्षेत्रेऽयोध्यामथु
रापुरि तीवहुनितीर्थान्यनुक्रम्यस्वर्गमर्त्योवपातालेयानितीर्थानिनिम्नगाः
स्थितागोदावरीतीरेसिंहराशिगतेगुरौ कन्यास्थेपुष्करादीनिसदासिंधु
सरांसिचामेवीदिपर्वताः पुराणादर्शनात्यायनासनाः।तीर्थराजेप्रयागंवस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

को॰ वेतीर्थसमन्विते। द्वारकांवैसमायांतिगोमत्यांकृष्णसन्निधाविनितत
श्वसिंहस्थेगुरौगोदावरीयात्राकर्त्तव्याकन्यास्थेद्वारकायात्रेत्युच्यते
ते॰ज्योतिषे॰रविणासंयुतेजीवेसिंहसंस्थेगुरौतथा अस्तंगतेतथाशु
क्रेबालेवृद्धेतथैवच। व्रतंयात्रांविवाहंचविधांपार्थिवदर्शने। कूपवापी
तडागानिदेवतानांचमंदिरं। देवतानांप्रतिष्ठांवालानांकर्णविधेनं। स रामः
वेध्यानेवकुर्वीतकारणेमरणंध्रुवमिति। अस्तमित्यईजीवेदृश्यप्रत्युर्ध

वीग्वार्द्धकंमौथाहर्षोवालसंपूर्कीर्त्तिते पक्षंप्राग्दिशिवृद्धत्वंपश्चात्संचदिने
कवेः शैशवंप्राक्त्रुपंचाहंपश्चाद्दशदिनंस्मृतमिति। वार्हस्पत्येप्राक्पश्चाद्
दितः शुक्रः पंचसप्तदिनशिशुः विपरीतंतुवृद्धत्वंतदेवगुरोरपीति।। रत्नमा
लायांप्रागुद्गतः शिशुरसौत्रितयंसितः स्यात्पश्चाद्दशाहमिहपंचदिनानि
वृद्धः प्राक्पक्षमेवकथितोत्रिवसिष्ठगर्गैस्तत्पक्षमपिवृद्धशिशुर्विवर्ज्यइति
राजमार्त्तंडेवालेवृद्धेचसध्यांशेचतुपंचत्रिवासंडारान् जीवेचभार्गवेचैव।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ विवाहादिषु वर्जयेत् बाले वृद्धे च सध्यांशे नष्टे च भृगुनोद्गते वा सती संध्या
मस्तख्युक्ताफलेक्रमादिति वाईकांतर्गतमस्तमसन्ते त्रिरात्रे संध्यायर
वाच्यमर्त्तिनिषिद्धमित्याशयः। वराहमिहरः। वृहद्वोदर्शिताः कालायेवा
लेवार्द्धकेपिया। यास्यास्तत्राधिकाः शेषादेशभेदाद्गुताप्रदि। गार्ग्यः भृ-
क्रोगुरुः प्राक्पश्चाद्वा बाले विंध्ये दशा वंतिषु सप्तरात्रं। वंगेषु हूणेषु च सप्त १५०
पंचशेषेतु देशे त्रिदिनं वदंति महास्तपादास्तयो स्फुज्योतिषां। हान्त्रिंशद्दिव

साश्चास्ते जीवस्य भार्गवस्यतु। द्वासप्ततिमहस्तस्ते पादास्ते द्वादशक्रमात्।
पक्षं वृद्धो महास्तेतु बालश्चात्र दशाधिकः पादास्तेतु दशाहानि वृद्धो बालो
दिनत्रयमिति महतीति जीवस्यास्तमनेनंतरमपियोजनीयं येनार्जितानि॰ श्री
वाजवाहदुरसंज्ञरूपस्यतस्य वा चाहेररिवागिराः वनिदेवतुष्से॰ याः नेनेदे
वकृतमंथनसन्निवंधस्तीरोद्भिन्नो॰ गुर्वेर्दशीर्धिनिरियं स्मृतिकौस्तुभस्य
इतिवाहस्यास्तवत्सरकृत्ये अथ नालेत्रवत्सारकृत्ये। तत्रैकं न त्रैयावना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ कालेनचंद्रमसाभुक्तेनतावत्नाक्षत्रोदिवसः तादृशसप्तविंशतिदिनैर्नाक्ष
त्रोमासः तादृशमासैर्नाक्षत्रोवत्सरः। तत्रनाक्षत्रदिनानांकेषांचिद्विनियो
मः स्कनाववोक्तः कृत्तिका॰प्रथमेविशाखेउत्तमंतानिदेवनक्षत्राणितेषु
कुर्वंतिपक्कारीस्यादितिकृत्तिकेइतिवहुवचनेनाराणवहुत्वाभिप्रायेणविशा
खेइतिद्विवचनमप्येव। सर्वेषांकार्यमाहयाज्ञवल्क्यः स्वर्गंह्यपत्यमोजश्चसौ राम॰
र्यंक्षत्रंवलंतथासुतांश्चैवसवसोभाग्यसंमृद्धिः मुख्यतांशुभां।प्रवृत्तचक्रतां

चैववाणिज्यप्रभृतीस्तथा।अरोगित्वंयशोवीतशोकतांपरमांगतिः धर्मवि
द्यांभिषक्सिद्धिंकुप्यंगामज्जादिकं।अश्वानायुश्चविधिवद्यः श्राद्धंसं
प्रयच्छति। कृत्तिकादिभरण्यंतंसकामोनाप्नुयादिमानितिमनुः पुनःकुर्व
न्दिनर्क्षेषुसर्वान्कामान्समश्नुते। अपुत्रश्चापिदृनर्चेन्स्रजांप्राप्नोतिपु॰
ष्कलामिति तथाहेमाद्रौदेवीपुराणे अश्विमामश्विनाविष्टादीवौपूजी
यतेनरः व्याधिभिर्मुच्यतेक्षिप्रमत्यर्थव्याधिपीडितः भरण्यांयममभ्यर्च्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्म॰कौ॰ कुसुमैरसितैः शुभैः। तथा गंधादिभिः शुभ्रैरपस्मारो विमुच्यते। एवं कृत्ति
कादिष्वप्यश्विन्यादिनक्षत्रदेवतानां पूजनमुक्तं। तथा नक्षत्रेषु व्रतविधयः
श्रूयन्ते हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे कृतोपवासोपाम्यर्च्य कृत्तिकासु सदेवं तु प्र
जपेद्वासुदेवं तु कुसुमेन सुगंधिना रक्तैश्च कुसुमैर्देयो धूपं दद्याच्च गुग्गुलुं। रा॰म॰
घृतेन दीपं दद्याच्च रक्तवस्त्रं तथैव च निवेदनीयं देवाय तथा सर्वं निवेदये
त्। होतव्यं च समिद्धेन तथैवाक्षरसर्षपाः आक्षरसर्षपा राजिकाः आ

युधानि च देयानि ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणा। कृत्वैतदग्नेरिह नामासि मिह प्राप्नो
ति मत्स्येन हि संसयोत्रेति क्षत्रियविषयमेतत् आयुधदानलिंगात् कृत
दक्षिणोत्तिलिंगान्निषादविषयं चेवर स्कांदे। रोहिणी जन्मनक्षत्रं देवदेवस्य
चक्रिणः ताम्रेरूक्तमयीं कृत्वा पंचरत्नैस्समेतां रोहिणीं स्त्रीरूपिणीं। स्था
पयेद्वस्त्रयुग्मेन धूपदीपैः प्रपूजयेत्। कालोद्भवफलैर्दिव्यैर्नैवेद्यैस्तथा परैः। द्वि
तीये हि समायाते ब्राह्मणाय निवेदयेत् श्रोत्रियाय सुरूपाय मित्रकाय कु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ विना । स्वर्येन नक्तं च भुंजीत रोहिण्यां रसनेक्षते । एवंविधं व्रतमिदं दिवि देवाश्च
चक्रिरे । वर्षे वर्षे समायाते देवाश्चाप्यापि कुर्वते यं यं काममभिध्यायंते तं तं
प्राप्नोत्यसंसयमिति । उपक्रमवसात्त्र रोहिणी विसेष एव आस्थः अत ए
वोक्तं वर्षे वर्षे इति तथा विष्णुधर्मोत्तरे पुष्यस्नानं महापुण्यं राज्ञां प्रोक्तं स्व
यंभुवा वत्सरे वत्सरे कार्यं पुष्ययुक्ते निसाकरे । गार्ग्योप्याह वत्सरे वत्सरे कु राम०
र्याद्राज्ञः पुष्याभिषेचनं । पुष्ये पुष्येपि चाप्यत्र हेध्याहस्तु सारत इति । एतत्त्व

कारं नक्षत्रजनसौ तोष्वा वसरे वसामः । एवं नक्षत्रसाध्यार्ते कर्मणां नान्वेस तिथिहार
पारेरपेनक्षत्रं भवतित्तरनेव संसयः । तस्मिन् धर्मसंबंधे उपवासे उत्तसंबंधिनाह
त्रंग्राल्यं । उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः यस्मात् उज्जेण मनिसोप्यः सर्मिनाष
हेतिति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः पत्राद्धरामारवीतु नक्षत्रं प्राप्यते तिथ्योतन्नक्षत्रांते कुर्यात्तीत
पारणं भवेदितिसुमंतोक्तेश्च तत्रश्च परारब्धे दिन एवास्तमसंबंधिनक्षत्रं नरात्रेवा पार्णय
रदिने नक्षत्रांते पारणं कार्यं परदिने इपपिवा तत्संबंधः तदा परदिन एवोपोषणं पा

कौ· कल्पप्रभृति कर्मकालस्याभिव्यक्तिर्भात ॥ उक्तं गोभिलेनान्तरेण मन्त्रेऽपि परमिन्नस्थमेव नक्षत्रम्
याहयं पोषस्य विधिश्चेत् कालः कर्मणां स्वरूपकर्माविधमानो भवेदगामित्रिवचनात्
यदि तु क्वचित्नक्षत्रेन न माग्नेप्राधान्येन विहितं भवेत् तदा दिनद्वयेऽस्तसंबंधिनो पिनक्ष
त्रस्य परदिने। स्नानादिधर्म मन्त्रोत्पूर्वदिन एव नक्षत्रकार्ये। एवं परदिन एवास्तसंबंधिनो ग्राम·
पि पूर्वस्मिन्नेव नक्षत्रकालस्यामेवलब्धत्वात्। पर्वोत्तिथि स्वधर्मो नैरमात्तिथिस्तद्वन्नक्षत्रम्य
स्यामप्युदितो रविः। तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति। तदुपवासनक्षा

मपूजनैभक्तादिविषयं। पत्नीवौधायनोक्ते। सामिपिस्तद्वन्नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः वर्द्धमा
नस्य पक्षस्य हानौ त्वात्म यं प्रतीतिरत्न नक्षत्रपात्रसाध्यपि तत्कार्ये विषयं तिथिवत्साम
हृध्वपक्षनिर्णयः स्यवित्कार्यविषयतायाः माणुपपास्तात्साहचर्यान्नक्षत्रेऽपि तथा
त्वाविसातः नाक्षत्रमासस्य नक्षत्रसमत्रेऽपयोगः नाक्षत्रसंवत्सरस्य तु उप्यस्नानादौ निमित्तत्वे
नैतिवाच्यं इति नक्षत्रनिर्णयः अथवाऽऽसौ नक्षत्रे तन्निर्णयाधीननिर्णयत्वात्तयाप्त
स्यागानन्तस्य प्रसते। रमाद्यभविष्यो विकुं भादिषु योग ७ भवेत्कामेनो नरः पोरहाने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ मासार्थघृतं तैलः फलेहस्तः पंचगो धूमवराकं निष्कावांश्चालितंडुलान्। लवणं दधि दुग्धं
यद्यत्किंचनकमेवद्या कंबलं गां हयं छत्रमुपानत्फलमेव च। कर्पूरं कुंकुमं चैव चंदनं कुसुमानि च।
लोहं ताम्रं च कांस्यं वै रौप्यं चैलि युधिष्ठिर॥ स्नानं स्वशक्त्या विधिवत्सर्वपापैः प्रमुच्यते। तान
वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतमिति। तत्र व्यतीपाते स्नानं दानं भ्रमावास्याव तप॰
तीपात पूर्णिमास्पर्शकासु च॥ विद्वान्यस्त्रा द्वमकर्काणः प्रापेस्थितीपतेनुसहितं वचना त्
हेमाद्रौ भरद्वाजः। व्यतीपाते वैधृते च स्नानं न विद्यते। व्यतीपात विशेषेण सर्व सहि

शरः प्रकीर्तितः इति। तत्र व्यतीपातस्यास संसारि भाग्यमानं स्मृतिषु। विस्तारितः पृष्ठतोत्पन्ने सुप्रभो
चैकीविंशतिः। पतनेस्मात्रा य स्फ पातितेसमनाडिकाइति। तत्र फलतारतम्यं पात्रेनल्पः उ
त्पत्तो लक्ष्मणा तां कोटिगुणां भ्रम गणनाडिका पांगु अथुरेगुणिता तेपतनेनपश्चाना घरूपंततर
ति। व्यतीपातव्रतं वाराहे। प्रभु भेव्यतीपातदिने विगाहेप सर्पं च गव्येन महानदी जलं। उपा
विंसदेयवमानजापकोऽपि प्रभुरे द्वाव्यतिपाततेन मः श्रुद्रवत स्मिपोपिगच्छरितेनाप्य
पात्ररात्रि संक्रान्ति पूरितेपरे। कांचनाञ्जप्रतिष्ठाप्य हेममर्हभजनं स्त्रात्पप्रदे नाथारसं

वो॰ ख्याव्यतीपातस्यात्पन्नो अघहरस्मृत उरपन्नाथ्या रणादितिहमाद्रिः गंधपुष्पाद्ग
तैर्धपैर्दीपैवस्त्रसमन्वितो भैरभोज्यै फलैश्चित्रैर्मोमिमार्गमिरैर्वर्णैताः नमस्ते व्यती
पातसर्पमो मसुतप्रभो पद्मनादिहृतंकिंचितस्नेतत्मिहास्तु मेः दल्स्वकापंचरत्नाघ्र्यमप
ष्याद्दत्तमंजलिं। मद्दिष्यत त्वरणारेव सर्वपापहरो भवेत्। सर्वादिरेतच्छ्रीतिः समान रामः
कर्तकान्तनिर्वाहापायीरिहितो वैपिदिन व्यतीपातभवेन्महान्। नराश्ववो पवासस्तस्य घात
त्मकलंगुरुः पारणं व्यतिपातांते कुर्यात् संप्राप्तगामपं। अथैतस्मिन्नर्वादिने व्यतीपातोभ

वे महान्। नराश्ववोपवासस्तस्य घातत्मकलंगुरुं। पारणं व्यतिपातांते कुर्यात् संप्राप्तयामपं।
। अथैवास्मिन्नर्वादिने व्यतीपातो भवेयदि। तत्रैवाद्भितदारस्ताउपवासंसमाचरेत्। कुर्या
द्वंमासिमासि व्यतीपाता ख्यो व्रतं। व्यतीपाते तु संप्राप्ते कर्पोऽध्यापनं बुधः व्यतीपाता
पस्वर्णंनिर्मितो रत्नसमन्वितं। व्याम्भ्सहोरतिलानां वाहतभ्यं वैसमतं। सेके रापूर्णकुंभ
नसहसोपस्कंसरं। सेव्यं सोपस्कौ एकां प्रद्याक्तोरेस्मिन्नामंत्र वरेव्यतीपात महामहात
रखोदसेन मङ्गलप्रलेद्धे। समस्त पापस्य पमहपात्वकुरुपस्यवानंत फलं ममास्तिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ. इतिसमाप्यगुरुः परिपूज्यतेकरककुंडलकंटविभूषणैः सकलमेवसमर्प्यगुरो
र्द्दितंतदुपलभ्यमिहैवसुजन्मनि गोवैययस्विनीरघात्सुवर्णान्नरदक्षिणामिति
ततः सम्यान्नुवादेनदाषादिदीपिकोपानहछत्रचामरवैसिष्टेचोपतमस्यत्र
नफलमुक्तंतत्रैवदेहांतेसूर्यलोकाप्यविमानेरत्नसप्रभैः गत्वाकल्पार्बुदसंतंमो
दतेत्रिदसार्च्चितः। तदंतेराजराजः स्यात्स्वपसौभाग्यभाङ् हानिति। सर्वेपियोगः रामः
खंडत्वेनक्षादोतन्तत्कालव्यापिनोग्रास्याः पूजांदानपोस्तोदपिकाउपवासेहा

रात्रसंबंधिनः। उभयसंबंधाभावेत्वोदयिकाः कर्मकालव्याप्तिवसेनतदुप
क्रमसंबंधेननिर्णयोचितस्येहापितुस्यत्वात् अत्रैवप्रसंगात्कारणाक्रन्य
मुच्यते। करणानांतिथ्यर्द्धपरिछेद्यत्वेनचांद्राधिकारवक्तामहीणामपिस्व
ल्पोपयोगित्वेनयोगांतेकथनस्यलोकेसाम्यदर्शनात्। तदुक्तंहेमाद्रौब्रह्मां
डे। माघमासेतुसंप्राप्तेशुक्लपक्षेफलाभवेत् वावाभिधानंकरणमुपवास
स्ततोभवेत्। पूजयेच्चाच्युतंदेवंगंधमाल्यविलेपनैः सौवर्णीप्रतिमाकार्याविष्णोः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

को॰ कर्षमितांशुभाजयेद्दष्टोत्तरं तत्राहर्निशं तु मनुबुधः कलशं तु समानीय तान्म
पात्रं तथोपरि। विमलस्य पूजयेद्देवं सुवर्णकमलेन वा वितानं चामरं घंटां देवा
य प्रतिपादयेत् एवं सप्तविधेयानि वर्षाख्यानि प्रथमसप्तमे। वर्षेतु करणे प्राप्ते
पूर्वं पूर्णां समारभेत्। ब्राह्मणान्भोजयेच्चात्र सप्तसंख्यान्सदक्षिणान्। अथै
वं वा लवादीनि विख्यातानि यथाक्रमे। अखिलान्सप्तसंख्यैव पूर्वोक्तविधिनानृ रा॰म॰
प। समापयेद्व्रतं भूरि गोभूहमादिदानतः। एवं कृते व्रते राजन्राज्ञस्याश्वमे

धयोः समस्तं फलमाप्नोति सुखकीर्तिमहाश्रयमिति वर्षाख्यानीति वर्षा
ख्यसप्तस्वेवंप्रकारेणोपवासादिपूजनोत्तं कार्यमित्यर्थः पूर्वमिति च वर्षान
स्य पूर्णतां कुर्यादित्यर्थः अखिलेति वा लवादिषु प्रत्येकं सप्तसु एवोक्तरीत्या पूज
नोत्तं कुर्यादित्यर्थः हेमाद्रौ त्वादिपदेन प्रतिमादि तत्तद्व्रतेदानविधानात्सर्वेक
रणव्रतेष्वेकाप्रतिमेति गम्यते॥ अत्र कृत्स्नकर्मकालव्यापिनः करणस्यक
दाप्यसंभवात्कर्मोपक्रमकालीनस्य ग्रहणमुचितो यत्र तु कर्मकालव्यापिः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ· संभवतितत्रतदादरः कार्यः। तदभावेतु तत्रापितथैवेति अथविष्टिनिर्णयः
ज्योतिः प्रकाशेचतुर्थ्येकादशीरात्रौशुक्लेपूर्णाष्टमीदिवा भद्रात्रिदशमोरा
त्रौकृष्णेत्वहिमनोतिथौ रात्रिरुत्तरार्धेदिवेत्यहोतिचपूर्वार्द्धमुच्यतेशुक्ल
इत्थकृष्णस्तस्यचमध्यमणिन्यायेनान्वयःत्रिस्तृतीया।अष्टाद्भिःसप्तमो
मनुश्चतुर्दशी तत्फलंदेवज्ञवल्लभे मुखेकार्यहानिर्गलेप्राणनाशोहृदिद्र रुभ·
व्यनाशःकलिनाभिदेशे कटावर्थविध्वंसमंपुच्छभागेजयश्चेतिभद्राशरीरे

फलंस्यादिति तन्मुखादिस्वरूपंनारदः मुखेपंचगलत्वेकावक्षस्येकादश
स्मृताः नाभौवतस्रःषट्श्रोणोजिस्त्रःपुच्छाख्यनाडिकाइति। समासांतर्गे
तस्यापिनाडिकापदस्यनिष्क्रम्यमुखादावनुषंगः राज्ञामेकादशतृत्या
द्योगभोष्टमपदाक्रमयदानुषंगवान् पंचनाड्यात्मकमुखस्यविशेषभेदेनदश
भेदानाहज्योतिर्निबंधेश्रीपतिः। ज्वलशिखिशशिरन्ध्रः शर्वकोनासवायुत्रिद
शयतिककुसुपोक्रमास्यंहिविष्टेःनिपतनमृषिभिरासांसंख्ययामैःक्रमेणस्फु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ दमिस्यपरिहार्यमंगलेष्वेतद्देवेति जलंवरणः सिरव्याग्निः। रक्षोनिर्ऋतिः सर्वेऽस्मा
नःकीनासोयमःनिटसपतिरिंद्रः एषामककुभोदिशः ऐंद्रीमारभ्यगणनायोपप
त्संख्योक्तदिशिसिपन्मुखंतत्संख्यायामाघपंचनाम्नात्मकंतदितियामेरिसंतार्थः
एवकारेणमांगलिककर्मसुमुखमतिनिषिद्धंज्ञाप्यते। तत्रशुक्लचतुर्थ्योउत्त
राधंप्रतीच्यांमुखंअतएवपंचमेप्रहरेतिथेः विष्टिप्रहरचतुष्टयाधिकाभावात्॥ राम॰
विष्टेंतेत्रिघटिकंपुच्छं ततोष्टमांमुखमाग्नेय्यामंतेहितोयायामेततःप्राक्पु

छंनावृदेव। स्पष्टीकृतंचैतद्रामदैवेन भव्यर्कांतस्वना अर्धभद्रापुच्छघटीत्रयंक्र
मेणशुक्लपक्षेस्याद्युत्क्रमेणासितेतरइति। भानि २७ इषवः ५ अर्काः १२ नखाः
२० क्रमेणचतुर्थ्यादिक्रमेण। व्युत्क्रमेणेतितृतीयायाविसप्तम्यूर्ध्वे। सप्तम्योह्य
हृस्योर्ध्वमितिइष्टव्यो। अयमेवार्थः स्पष्टांतरेणस्पष्टीकृतो मत्राप्पि। असितेस
पिरोन्नेपासितचैवानुहष्टिवकी। सर्पिरागास्तमुखंमास्येद्दृष्टिक्षमाः पुच्छमवचेन्नि
पत्तुमोतिनिबंधेश्राष्टियोगः भानि २७ साहीवृषः ५ स्वर्पाः १२ साईगोवाः १९ क्र॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

को॰ मोक्षमात्र। क्रमात्स्त्रासुपुष्छे स्यात्प्रोनाडीत्रयंपरमिति तत्रद्वितीयचतुर्थसंख्य
योरेकसंख्यातोद्वेन्यूनतोक्तानविसंवादः तिथिलोपणाविशेषपिन्यूनतायांतदा
यामानोन्यूनत्वेतिथ्याधिकेयामाधिकामितिसूचनात् एवंपुष्छेत्रिघटिकमिता
घटिपिननियतो। किंतुफलसंख्यामध्यालोऽम्रकल्पितो विष्टिसमांसउक्तप्रदेसस्थः
पुष्छंएवंपक्षांसौधात्मकंसुखाधपीतिकोऽधः। क्रमोत्क्रमप्रयोलौकवस्थार्थमुत्तराद्धे राम॰
क्रमादिति। मुखंवोदूमासगतपत्रक्रमात्पुष्छेक्रमात्क्रमेणुक्रमादितिपा

वत एवोनिरूपितंपुष्छपुष्छभागानपञ्चातिकार्येषुग्राह्यत्वेनोक्तं। विष्टिविसेषह॰
स्तेपिप्रातिप्रसंवदेधात्रेवज्ञाः स्मारंति। एत्रिभद्रादाहिस्या द्विवाभद्रापदानिसि।
नतत्र॰ भद्रादोषः स्यात्सा भद्राभद्रदायिनीति मेषोक्षकोर्पिमिथुनेष्वलिसिंह
मीनकुंभेषुचापमृगेतौलिवरांगनेद्वौ स्वर्गमर्त्यनागनगौरीः क्रमशःप्रयातिवि
ष्टिः फलान्यपिदद्यातिहितत्रेदंसंइतिमेषवृषभवृश्चिकमिथुनगतचंद्रेभद्रास्वर्ग
ताककर्कमीनासिंहकुंभगतेमर्त्यलोकगतात्त्वनुर्मकरतुलाकन्यागतेपातालग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ लोकांतरगतातद्दस्यलोकेननिषिद्धेत्यर्थः। कार्यविसेषसर्वस्पाअपिविष्टप्रतिप्र
सवेसंतानविंधेवसिष्ठः वधबंधविधाप्रसक्तछेदनोद्वाटनादियत् तुरंगमहिषो
ष्ट्रादिकर्माविष्योवसिष्ठनीति। कर्मस्यनंतरंपंचेतिचकारान्वयः इतिविधिनिर्णी
यः यतनानिर्जितानि॰ श्रीवाजवाहदुरवेदनृपस्पतस्यवाचा॰ योभ्नंतदेवकृतमम
यनसन्निबंधहीराविजो॰ तस्ममात्तत्रदीधितिरियंस्फतिकौस्तुभस्य॥ इति॰ राम॰
नात्तत्रवत्सरकृत्यं अथोक्तवत्सरसमुदायस्यकलिसंबंधिकार्याकार्यविवेकः।

महाभारतेतपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानमुत्तमं। द्वापरेयज्ञमेवाहुर्दानमेवकलौ
युगे अत्रतपः प्रभृतिभिःकलौपदलभ्यंतद्दानेनलभ्यमितितत्रतात्पर्यंनतुतपः
प्रभृतित्यागे। एवमन्येपितथागीतागंगातथाभिःक्षुः कपिलाश्वछसेवनं॥ वा
सरःपद्मनाभस्यसप्तमंनकलौयुगे वामरस्कारसेकासेखंडेकलौविश्वेष
रोदेवःकलौवाराणसीपुरी कलौतुभागीरथीगंगाकलौदानंविशिष्यते ब्रह्म
वैवर्तेकलिंप्रतिब्रह्मवचः। येभजंतिमहात्मानोशिवंचापिजनार्दनं नतेषांचकृतो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ दोषः कार्श्यानिव समासमपि गुरुसेवापरायणो वपितमात्रसुसेविनो। गोविंदसेवा रता
हाशिवतुलसीसेविनामपि तथा सम्यादोयत्र दुर्लभंसा तस्मयं तिष्मकासी संप्रदया
स्येषा। बृहस्पतिः ततोधर्मः कृत॰ युगेतिष्ठेदानंदयात्र मः। शिव पुराणे॥ ॥ध्याने
परं कृतयुगेत्रेतायनं तथा द्वापरे लिंगपूजा च कलौ शंकरकीर्तनं। ज्ञानयत्रः प्रतिष्ठा
च कलौ युगे। विष्णवब्रह्मांडयोः। यत्तेने दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तद्वापरे तच्च मासे राम॰
न अहोरात्रेण तत्कलौ विष्णुधर्मोत्तरे। यत्कृते तत्कृते सत्त्रेतायां निमिषेन तया द्वापरे त

कुरुक्षेत्रे कलौ गंगां समाश्रयेत् सं सम्यक् तीर्थान्तस्यय त्र्केफलं दानं युगे युगे च प्रभवन्ति
तिनिश्चयेन पापं ज्ञात्वैनं मज्जेदिमर्थः। पराशरः। कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौत
मस्य च द्वापरे शंखलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः इति। ततश्च पराशरस्मृतेः स्मृत्यं
तरविरोधेन विकल्पे सा प्रसिद्धिः पि कलौ पराशरोक्तमेवानुष्ठेयं। महाभारते। यस्तां
नमः शिवायेति मंत्रेणानेन शंकरं॥ सकृत्कालेकला वर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते। स
र्वभक्ष्यायतो नुपाघक्तो वा सर्वपातकैः यस्तु नमः शिवायेति मुच्यते सकलो नरः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ· साधेनापिनमस्कारःप्रयुक्तःस्मरणार्थंसंसारदोषसंहारउद्दिष्टःपरमःकलौ।
लोके।येनविद्याकृत्स्नसेवंतेयेनकेनापिसंकरकलिदोषविनिर्जितस्सर्वपानिपरमंपद
मितिरामकीर्त्तनंविधीयतइतिवाक्यार्थः अत्रचकृताद्यधिकरणकथानादि
फलेकल्यधिकरहेमाद्रौव्यासः ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेर्चयेन यदाप्नोति
कलौसंकीर्त्यकेशवमितिपितामहचरणैर्भक्तिविवेकेनिरूपितइतिनेहनिरूप्यते। राम·
पुरश्चरणचंद्रिकापावेरापायनः।यस्मिन्ननिगदेनैवमंत्रेसंख्यानिगद्यते।तत्रम·

वेत्रमंत्राणांसंख्याद्विगुणक्रमात् कलौज्ञेयाकृतेसंख्यात्रेतायांद्विगुणाभवेत।द्वा
परेत्रिगुणाप्रोक्ताकलौसंख्याचतुर्गुणेति अतस्तत्रापिप्रजपेदुक्तसंख्यायाश्चतुर्गुणंजपे
कलौविनिप्राप्तमहिकजपपुरश्चरणजपेचषाविधिर्विशेषात् तंत्रेवाग्नेयेनास्तिश्च
पुरश्चरणाविशेषाराधानारमुने युगस्मिंस्तामसेघोरेपापसवेदविवर्जित।कलौक
लिमलध्वंससर्वपापहरंहरिं येऽर्चयंतिनरानित्यंतेपिधन्याययाहरिः तत्रेवश्रीमा
गवते।। कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः यत्रसंकीर्त्तनेनैवसर्वःस्वार्थोभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰

लभ्यतइति। संकीर्त्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसइति कल्मंकल्मनामानंतत
श्चकलौकल्मावतारस्यसेव्यत्वंभ्रमते प्रायेणेति इतिकलिकार्योणि।–अथ
तत्राकार्याणिकलसथेमारे। देवरेणसुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः दत्तायाः राम॰

स्तनायाः कन्यायाः पुनर्दानंपरस्यच। समुद्रयात्रास्वीकारः कमंडलवि
धारणं द्विजरेणोत्पथपलहरणं अयज्ञान्नार्वेज्ञानोदेवरः पत्नकाम्यया। सर्वं

को॰

डोवासगोत्रावाष्टताभ्यक्तन्नताविपादितं। मिताक्षरादेवाद्दत्ताविषय
वेनोक्तंयत्पंचनिहासप्रभोगसुपरिणीतास्वयिकृतोमाषादिशुस्त्रसपिंडासगोत्रसे
क्रादिनियोगेनप्रतीयमानेति॥ राम॰

त्रजएवत्रोस्याद्नंतन्निषिध्यतेपरस्मेदतिषष्ठीचतुर्थ्यर्थे। दत्तेतिप्रथमदानेसंजातेप्राकाम
मःफलीतिअस्मणाधृतमिताक्षरापामुक्तस्ववरांतरलाभः तस्मैदानमुक्तं। यत्तुपुनपुरुषस
पोगान्मतेदेयेतिकथनेनतोजिहासगतेकापमतात्प्रसक्तंतन्निषिध्यतेनतुवादत्तावि
षयंवाप्रमेदातेगणगत्वात्प्रसक्तेतवगोरणप्रहणमानाभावात्पशुवाद्दत्तापांडतयोनि
त्वसंकापाप्रभावान्नतद्विषयत्वमिति। तत्रवाद्दानोत्तरंहुवन्तरव्यवधानेनविवाहस्या
परस्मपरत्वापराधस्यानिवार्यत्वात् समुद्दिजेतार्थयात्रानिषिध्यतेतार्थयात्रागति

कौ. इत्यतइतिमाधवोय तत्सर्वे सकमण्डलुगृह्णाति कमण्डलुना जलापवात । कमण्डलिन्तितेव ताबीधारयेद्
धिंसो रक्तंवकमण्डलुं । पत्तोपवीतंवेदं च ग्राहयेत् कमण्डलुं इत्यादि मनुना स्नातकधर्मम ध्ये
विहितं यत्सह पत्तोपवीतं वत्कमण्डलुधारणां तन्निषिध्यते । पत्तुवी धायनोक्तं स्वधर्मकं
निषिध्यतइति तन्नाधर्माधिकेपि कर्मभेदाभावात् धर्मागामेवनिषेधांगीकारस्यतह
हणापातमात्यात्तात् महास्थानगमनोपि गुरुवगुरा ग्रहः आग्नेय्यां त्रहवात धर्मा राम
णामेवनिषेधांगीकारे तत्त्रहणापात्मनात्युत्पातणपाश्चलेहोलोलांगीरग्रहः महास

स्थानागमनं यथाप्रसिद्धं गोडवत्तरा कले । हस्तिग्रंपासीनं मरणांतप्रायश्चित्तेन पमंतेवगोप
ग्रहणवंधादौ । गुरावग्रहः सौत्रामणयोरो । जेहस्पावीहिजस्य वापत्तिषेधरितिघा स्नाप
हलीहेति । लोठपाउछिष्टदोषच्छुपापविना । परिग्रहापस्मिन्निहितत्वेन्तनिर्दोष
त्वोरिहासंयः ततश्चनवय कि षेधः परिग्रहस्य । अस्मर्णा पुरुसा विवाहस्य द्वि ।
जातिषु । तत्र स्वाध्यायमापस्य मधुपर्को वने तथा ॥ तिस्रोवर्णा उपर्येव गृहे तत्येकापषा
श्रमं ग्रासणत्तत्रपादः सोधार्पास्वाम्यइजन्मन इति द्विजानां पाश्च चुर्णवि वाहोविहितः

कौ सकलो निषिध्यते ।। एकाहाद्यास्यणास्त्रधेयोग्निवेदसमन्वितः ।। रुपहालेवनमेरसाद्दीनो
दसाभिर्दिनैर्पतितस्यतास्याशौचसंकोचोविहितः सोपि । अत्रैकाहादिना सर्वात्मनाप्य
दिशुद्धिर्विवक्षिताः । पतितवामितास्तेरा करीत्यात्रसोराशिकतातिनिमित्तकास्याध्याया
ध्यापनादिमात्रविषया उभयथापि निषिध्यते । अस्पिसंचयनादूर्ध्वमंगास्पर्शनमेव तम·
पापश्चितविधानं चांविप्राणां महापातकिं । पतस्यस्पर्धमासम्भाषोचप्रकरणउक्तं संच
पेन कृते स्यासोवका लत्रिभागोनिचितः पंचदिनैस्य स्पोवर्णाहितपद्ममहापातकप्राप

श्चितप्रकरणेऽस्यमन्वादिभिर्मेरणांतं मार्पश्चित्तं विहितं मास्पेदात्मानमेतेवासमिध्वग्निरव
किंचाद्यत्मादिव्यतस्यापितं क्षामकाद्विषयपदे न विज्ञातेऽन्यवर्णादिभिस्तत्कलौ वर्ज्यमि
त्यर्थेन संसर्गहेतवः पापश्च मध्यपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरेषांच पुत्रत्वेन परिग्रहः
भेपडमहापातकिअत्पड्डायः संसर्गस्तन्निमित्तो दोषाभ्यनसापेत्कर्षोनार्धं कस्य
पातितसंन्निषिध्यते । नचासमर्थसमासापत्रिः संसर्गाम्पीनसत्पायदकंसात(ततः
अपारलौकिकनरकादकुलापत्पतनिषेधः । नयथावेहमोदैसांतातपः होनेसं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

को॰ भाष्यकृतेति त्रेतायां स्वर्गेनेननु । द्वापरे कुलमाराधकलोपतद्विकर्मणोः । अत्र च ब्रह्म
हमध्यतिसंभाषणादिसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वं पतत्स्वसंपास्तु पोषितारन् यतेयथाप्रामे
कृत्व १ वे विधायतेः वासमेरापवेन नचतत्रविधसंसर्गस्य संवत्सरमनुवजेनमानस्य
वतत्वान्नेनसभाषणमात्रेणेति वाच्यं चिरधाविनिसर्गेसमेकाप्येदानेयादीनामपि एम॰
वसंभाषणादीनामपेक्षहेतुतापाश्चवस्थाप्युपपत्तेः । एवं संभाषणादिभिनिष्कालेष
पुरुषितं प्रविशेषेण अत्यल्पनोऽपि चतुर्थेपापकर्मणोतिनिर्देशः ततश्च अलहंत्रादे

यवन्लपतनादिसंपातितंन तत्संसर्गिणाः इत्यर्थः । नच कर्मणोतिन च विधसंसर्गकथनमितिसा
धुतस्यानुपस्थितत्वात् अन्नतएव कलौ कर्त्रैव लिप्यत इतिपाव्यं तारस्वारस्याभः । न
चैवसंसर्गिणः परलोकिकप्रत्यवायेतिवधानिविवं नस्यादिति वाच्यं । मनेदेसंकृतपणेत्र
तापंवाप्युत्सृजेत्राष्ट्रेकुलमेकंतु कर्तारं तुकलौ युगादितिसौतातपवचनस्य चतुर्थपाद
हेतुसेष्टकतभिचानांविप्रत्तदूषणानिहत्य संसर्गिणांसंसर्गत्वनिवृत्तिफलकत्वसौष्ट
त्वात्प्रयुगांतरेपतनेपातस्त्वपतितेदिशस्वव्यवच्छेदपिकर्तृत्वेनागविधानेन तदीप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रो॰ माहात्संसर्गस्य पापात्मना कार्येतु नापादनोक्तरणादिति सा व्यवस्थितिमंत्र एव विहेत्युक्तेन
मधुपर्केपसोर्गेः पातिको वधोमधुपर्केविधि वदद्भुमिमिराम्या नः कलौ निषिध्यते श्रौ
तो धर्मयज्ञोजद्दत्यादिग्रंथेपात्तवल्केन दारसविधा । प्रश्न उक्ताः । वेषद्याम्माता पितावाप
छंदश्रोत्तक्रोमवदितिवोभिलिनः पञ्चदक्षामातुस्वयं प्रदत्तितावभोत्तपदेनो भनोरदं राम॰
ज्ञपारणोपर्युदासा हेमन्तनिषेध समागेवस्तनाद्वासिधाष्वविधपञ्चसंपदः कलौ निषि
ध्यते । छत्रहि दावलेपात्यमहापातकनिष्कृतिः भनिमात्मपर्वणावो संपत्तल्पश्रम धर्मकः

रोहानिषेधमुरवनसत्रमेवानिषिध्यते पतीकानभिगापातममैमस्तपपछेदिसमधि
षवादिसंबंधमुरवनपागसंबंधवृत्त लिपासमहापातके चक्रामहकृतेषु नकानिहृत्यर्थो
निष्कृतिः कलौ निषिध्यते कुत इति चेत । हाक्तेहमाद्याद्दिमिवेयेष्वादिसवुणागतक्षेत
तस्येमपुराहने प्रायश्चित्तविधानं चांदायणामरणांतिकं । संसर्गदोषलेपा मम
हापातकनिष्कृतिरिति अत्र पूर्वोक्तरक्तनिहरस्यफलकमरणोतप्रायश्चित्तनिषेधा ।
। दिहतं परकामानाकामात । हृगरानेरीहे निव्रता न्याऊ पापश्चित्तस्यनुगापतोमवदर्प

को. स्तवचनादिष्टापत्तेः इति माहेश्वराश्च कनिष्ठनिष्ठेतुल्यनिषेधात्का महतमहापातके नरके
निर्वृत्तिफलकं पापश्चिन्तनं करोतीनेत्युक्तानित्तिसिद्धं समर्गहोपदर्शनं संपर्कोक्तरीत्यापाति
त्यभिषेधे पि नरक निहलभावः सिद्धः नयापपात नरकनिर्वृत्तिफलका निवृत्तिरेवनि
षिध्यते सा वपते सेषा रक्तामकार विषयेवनि सिद्धमेति नसंवाद्यमत्रापि वचसोऽस्थ
मेव व्याख्येयचिनस्थ्यतिकल्पना लाघवादिति यत्तु तत्पाप्मनः पापान्नरकृतस्य पापश्चित्तं रा.म.०
निषिध्यत इति तन्न सर्वथैवानुपस्थितार्थस्य वाक्यार्थत्वाभावात् वक्तव्यत्वात् पापासंभवात् प

तेऽस्मिन्ननुमानबाधमोऽस्त्वितायोगोऽनमाः स्मृताः द्वापरेकोशांखलिखिताः ज्योषाराम
राः स्मृताः इति माहेश्वरास्सन्तः विरोधेऽधिकस्यप्रसक्ताविवबाधप्रसक्तावपि पप्राप्ता
रस्मृतेर्बलवत्त्वनिपमात्रस्यांचमतापाकप्रापः श्रुतात्मानात्विरोधेन मे याम्येसस्य
रस्स्माप्रायश्चित्तापेऽस्मानिषेधनाश्रयेऽस्यतरतिततःयसत्र अत्रमहापातकितबलचत्वनि
षमस्प्रवाक्यार्थेनभोदासंभवात् धर्मपदानुषंगात्सर्वस्मात्मप्रायश्चित्तलप्रसक्तौनि
षेधपरत्वे संभवति बाधप्रसक्तावपूर्वे निषिद्धत्वसाम्यात्वात् उपदेशे निषेधपर्यवसानतापर्यव

कौ· गोनिषेधापदेसस्यरहस्यप्रायश्चित्तेष्वप्रसक्तेर्वात्मकामस्कृतपापप्रायश्चित्त·
विषयत्वापत्तेः यत्तयामसाधकत्वादसंकुचत्वस्पष्टनाच्चतुर्थमिमनोप्रतिमेयदेमि
शाब्दोःपरोक्षज्ञानपदेसाभावाद्ब्राह्मणाभोजनादिविधिविरोधाच्चरहस्यप्रायश्चित्तं
निष्कृतिर्नभवतीतिकस्यचिततदपिसर्वसाधारणहेतोः फलिमात्रविषयप्रतिज्ञापरः
वाक्षणाबलेमिष्टकामाभिज्ञानीयादित्सत्राभिमन्दस्यापरोक्षार्थकत्वेनपंचमेमीमांस राम·
कैर्थेवस्थापनात्। अपरोक्तत्वज्ञातेश्चज्ञानत्वव्याप्यत्वेनज्ञानानिस्यपेक्षणीतातन

अदेवतासाक्षात्काररूपामप्रतिमार्चतार्थः पूजाफलमितियावन्नतदुद्देश्यकः संक
ल्पोनिषिध्यते। अप्रसक्तश्चासौपूजाफलत्वेनदेवतासाक्षात्कारस्यपोराणाद्यवादि
गोचरानेकवचःसिद्धत्वात्। यत्तुयावज्जीविकेकप्रतिमापूजासंकल्पोनिषिध्यतइति
तदप्यसत्। असत्यार्थस्यवाक्यार्थेनभावस्यमाहसत्वात्। तादृशसंकल्पस्यशास्त्री
यप्रसक्त्यभावाच्चासवर्णोसांगतादृष्टेः संसर्गः सोधितेऽपिसाक्षित्रेवैवविधाणांसा
मविकस्पर्शेतथा।। सवर्णात्मा असवर्णापात्रोगमनातत्संभोगतेनदृष्टः कृतमापश्चि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

को॰ ताश्रपिपेवर्णाश्रमस्वेस्वेसर्वानिमित्तेन सवर्णानिरूपकत्वेनवर्णापस्थितेः।उत्तमवर्णागता
भोगादृष्टाधमवर्णास्त्रियपंचेतत संसर्गनिषेधापेक्षितेपतहोबग्रत्वस्यरंड्यापश्चिवन्ता॥
रत्वान्योन्यकृन्नत्वान्वियारणामितिमध्यमरोगस्यापेना त्वपः।तथाचाग्निगृहेयेसाभिर
कर्मत्वेनयसिंहकृहिसयपत्नाःसंहृपनादित्तस्यान्यतिनिनिमित्तेन तस्यापयानयाग्नियसे।
मसिद्धयणांवदीर्घकालेब्रह्मचर्यमेधायमेधको।कलौप्रोक्तिमान्धर्मान्वर्जनानुमेनी राम॰
षिरणाशितेउपकुर्वाणयतिः पतिवेदंब्रह्मचर्यहाहस्यादानिग्रहणांगं त्वेतिविहितत्वेपान

धीवरानधीसवेदेवावेदंवापीतिवेदंव्रतानिवापारमितिव्रतकुवियोक्तस्यविधिभिःका
दाचित्कत्वेनावगतंपदादीर्घकालंब्रह्मचर्यंतन्निवृत्तिः कलौनिषध्यतेलाघवात्तनुपूर्व
कामयतेनैष्ठिको ब्रह्मचारीनचेसहाचार्यसन्निधावितिप्रकृत्यानेनविधिनादेहंसा
धयन्निजितेन्द्रियः।ब्रह्मलोकमवाप्नोतिनचेहाजायतेपुनरितिनिस्पर्वाधिहिननेषिकब्रह्मच
र्येनिहिन्तिरपर्वाविधीयतेगोरवान्।पनुतद्ग्रहणंकालपदोपादानेअर्थाभिनितरस्मत्।तस्मा
पकृसाहन्यपिनेष्ठिकमास्थायसेरउत्कर्मकोरणात्मानानिष्ठामक्रांतिकालेनपतीतिदीर्घ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ कालत्वप्रतीतेनकृत्स्नत्वात्स्त्रार्थिकस्यब्रह्मचर्यगतदीर्घत्वस्यापिप्राप्तेरष्टाच
त्वारिंसद्वर्षवेदब्रह्मचर्यस्यविसेषात् नरमेधस्तेप्राजापत्याइतिश्रुतेः॥ अ
श्वमेधोपियोश्वमेधेनयजतइतिश्रुतेः तावुभौकलौनिषिध्येते॥इतिस्मृत्यर्थस्य
रागकालिवर्ज्यमेआख्याने॥ अथैतेष्वोसास्वापिहेमाद्रिस्थ्यानिप्रदर्स्यते॥ आदित्यपुरा एप्र०
णे गोत्रान्मातृसपिंडाद्वविवाहोगोवधस्तथा॥नराश्व॥

गः विद्यांविघारंभे। लल्लः। नीचरेश्वरक्रसंस्थेप्यतिचरगतेवालवृद्धास्तगे
वासैन्यासोदेवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधोपिदीक्षामौंजीवेधोथ
चूडापरिणापनविधिर्वासुदेवप्रतिष्ठावर्ज्यासंद्भिः प्रयत्नात्त्रिदसपतिगुरौ॰
सिंहराशिस्थितेति। नीचस्थमकरस्थे॰ तत्रसिंहस्थनिषेधापवादस्त्वेधास्म
र्यते तचेकाज्ञातिर्निवंधेरविक्षेत्रगतेजीवेजीवक्षेत्रगतेरवौ नकुर्याच्छुभक
र्माणि व्रतोद्वाहमुखानिचरविक्षेत्रतुपंच्चांहोगुरुक्षेत्रमेधामघेचकलौवर्ज्या॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

को· द्विजातिभिः।मातृसंबन्ध्येवगोत्रंमातुःसन्द्रोपस्थितत्वात्॥तस्मान्मातुलक
न्यानिषेधेतात्पर्यं।मद्यमितिउभौमध्वासवक्षीबौदृष्टौमेकेशवार्जुनाविति
महाभारताद्युक्तात्क्षत्रियादेःप्रसक्तस्यपैष्टिभिन्नमद्यपानस्यनिषेधःव
क्ततस्कमेधपदोक्तयज्ञसाहचर्याच्छ्रौतेषुयज्ञेषुसौत्रामण्यादिषुस्मार्त्तेषु
विनायकशान्त्यादिषुविनियुक्तमद्यनिषेधापायस्तुवामागमादौविहितस्य
निषेधइतितदसत्वामागमादेःप्रामाण्यस्यभट्टवरणाप्रभृत्यनेकसांख्य

कर्तृभिःसर्वदेससिद्धमिष्टेश्वानभ्युपगमेनतद्विहितत्वेनप्रसक्तेरसंभवात्
श्रसमारियहमूलकप्रामाण्यभ्रमेणाप्रासेश्वसौत्रामण्यादिभिःसहवच
नानर्हत्वात्।तत्रवचनयोर्द्वारविभागोऽपिनैवसंप्रतिवर्त्तते।आनतापिद्विजा
ग्र्याणांधर्मयुद्धेनहिसनेद्विजस्याच्चोतुनोपादुःसौधितस्यापिसंग्रहः।योगि
याज्ञवल्क्येनज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनतिसामान्येनज्येष्ठायश्चःश्रेष्ठादिभागोद्धार
उक्तःविहृतश्चमनुनाज्येष्ठस्यविंशउद्धारःसर्वद्रव्याच्चयद्वरं।ततोऽर्धंमध्यम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ स्यसा तुरीयं तु यवीयस इति सकलो निषिध्यते। द्विजात्या विप्रास्तेषां मन्युरव
मकरसस्त्रेणाहनने यदाततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्निति विहि
तं तन्निषिध्यते आततायिनाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इति सुमं
तु वाक्यमपि कलिविषयमेवेति केचित्। तन्नमिताक्षराकारेणार्थमात्रानु १४॰
वलंबनं समाख्यमिति स्थितिरिति मूलव्याख्यावसरे सूत्रे द्विजातिभिर्ग्राह्ये
धर्मोपरोधे परध्यते इत्युपक्रम कस्मात्तन्नस्य परित्राणे दक्षिणानां च संगरे।

स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति सोऽस्यार्थमात्मनो दक्षिणा
दियज्ञोपकरणानां च स्त्रीब्राह्मणादीनां च रक्षणार्थं कूटसास्त्रेणाघ्नन्
दंडभागित्युक्त्वा नस्यार्थवाहार्थमिदमुच्यते गुरुं वा बालवृद्धौ वा श्रोत्रियं
वा बहुश्रुतं। आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्नित्यादि वा सब्रान
गुर्वादीनपि हन्यात्किमुतान्यानिति अपि वेदांतगमित्यत्रापि सस्वश्च व
णान्न गुर्वादीनां वध्यत्वमतो निरस्तुपन्नस्यमुमं तु मनुवाक्ये आततायिब्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ· णावधेदोषकथनार्थेउपन्यस्तसामान्यसास्त्रानामर्येप्रमनिहृत्यर्थेनिर्दि
ष्टोपसंहृतेअतश्चब्राह्मणादन्यस्यातताथिनआत्मादिरक्षणार्थेहिंसा
नभिसंधिनानिवार्यमाणाःप्रमादाद्यदिविपद्येरन्तत्रलघुप्रायश्चित्तंदं
डाभावश्चेतिअस्माद्ग्रंथादेवंप्रतीयतेअर्थसास्त्रविषयापिनाततापि
गोब्राह्मणावधविधिरस्तिधर्मसास्त्रविषयास्तुतरांनास्तीति।अतःकु राम॰
त्रब्राह्मणावधविधिर्युगांतरसाधारणोयदर्थवत्तायप्रमुत्नंतुवाक्यंकलि

विषयमुच्यतेतस्मात्र्यंशीनचपांडवसहायेनधृष्टद्युम्नेनद्रोणाहननाद्युगां
तरेयुद्धप्रवृत्तहंतृब्राह्मणावधोविहितइतिसकंमणादसापांन्यस्तसस्त्र
स्यातताथिलक्षणाभावेनार्जुनकृतेनधृष्टद्युम्नाधिक्कारेणायुधिष्ठिरादि
लज्जोगमताचतांमवब्राह्मणंदृष्ट्वाजनःसर्वमेवहतइतिधृष्टद्युम्नेप्रतिसात्यकि
रुक्ताचद्रोणावधस्याधर्मतातः।अतोयादृसविषयेभिनाहतानाकारेणादंडा
भावउक्तःतत्रापिकलौदंडप्रतिप्रसवःक्रीयतइतिबोध्यंततश्चप्रायश्चित्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कौ॰ गुरुत्वमपिकल्प्यमिति। यत्तुतद्देशगमननिमित्तंपुनःसंस्काररहितेष्वघो
नौयातुःसंसर्गःकलौनिषिध्यते। तथावरातिथिपितृभ्यःपशूपाकरण
क्रिया। अयोनौसंग्रहेवृत्तेपरिमाणोगुरुस्त्रियाः। परोद्देशात्मसंत्यागउद्दिष्ट
स्यापिवर्जनं नामांसोमधुपर्कोभवतीतिसोऽस्त्रिणावरातिथिभ्यांमधुपर्के
यत्मांसदानंविहितंपञ्चखड्गामिषंमहाशल्कंमधुमुन्यन्नमेववा। लोहामि ग्रम॰
षंमहाशाकंमांसवार्ध्रीणसस्यचयद्दद्यादितिगपास्तच्चसर्वमानन्त्यमश्नुतइ

तिपितृभ्यः श्राद्धेखड्गादिमांसदानंविहितंतन्निषिध्यते। श्राद्धेकश्चित्पशुपा
करणप्रसक्तौपाकरणस्यमांसदानेलक्षणयाग्रावस्यैकत्वाद्धेहापा
तेछेकरूपार्थस्यवक्तव्यताघअयोनाविजितनचप्रामस्तायथाब्राह्मणंप्र
त्यब्राह्मणोसीतिनिमित्तसप्तमीसंग्रहोगर्भधारणोगुरुःपितातेत्रैवगुरुस्त्रि
द्वाव्ययस्यविज्ञानेष्वेरणाव्यवस्थापनात्ततश्चत्नस्तस्पपरिमाणाःशिष्य
गागुरुगावपा। पतिघ्नीचविशेषणानुगिताप्रगताचयेतियस्यागोविहितःस

कौ. कलौ पुत्रेण मातुर्नैकार्यः अमासां तु तादृशो नां कालाद्यपि त्यागो मवे सर्वोतेमं तथ्यं । गोग्रास
णादिरागत्याग्रार्थे गवार्थे आत्मत्यागार्थे वा मधः प्रागात्परिसमेरीतिविहितोपस्मात्त्य
त्याग इति निषिध्यते । केचित्तु परोद्देशमात्यात्मगोदानं पवनसामार्थमुद्दिष्टं स्वतंत्रं तन्निषिध्य
ते इत्याहुः । तत्र उद्देशेन प्रतिग्रहाभावात् इत्याद्या हारीनवस्त्रिलक्षणायाः पाणिमेतलातातु गम.
हिन्दूस्थस्य वर्जनं प्रतिग्रहसमर्थापोषुत्रे निषिध्यत इति केचित् । अमेतच्छिष्य
स्येति पाठं मन्यमानाः स्वशिष्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं वेदाभ्यासप्रादिनिषिद्धं स्यापि वदन्तो

नदोष इत्याहुः । परेत्वपवर्जनेनमिति पाठमध्युत्तं पशिष्या गतेवितरण इति नोसो दानवाचि
त्वेनापवर्जनेन संदर्भस्य प्रसिद्धत्वात् । यच्चासाणापोदन्यद्विष्टं प्रपठेद् इति मधुपर्कोविरतमधि
ष्टदानं तन्निषिध्यत इत्याहुः । वस्तुतस्तु उदितस्य चपनोन्नाहरणोपचारादिनासोत्रादिवंदित्व
मिदमितस्य कस्याप्येः तादृशंस्य परिवर्जनेन पापाठादिहितत्वं तातगेनं अपपाति पाठेपि
तादृशंस्यवत्सनः परस्मैसमर्पणं । तन्निषिध्यते सर्वेषां मोदकारणार्थे लाभाभावात्
कुक्कुस्य न्यायवाच । तथा च कलौ गुरोर्वचनात्रयधनग्रतावेदद्वाराणेन केवलं प्राह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

टी॰ निरोधाभावः प्रत्युतनद्यनोत्यंपत्नेदोषाधिकमपितथाचग्रंथैर्वर्जितिअस्यसंतोद्ग्रस्य
जनमीष्यस्मजनाद्स्याद्दशणीयप्रतं। तथाषष्ठताम्रेसैनेनान्नहरणंहीनकर्मणः ए
तिनलोकगत्यर्थकेनराह्नैमहान्भिः निवार्जितनिविद्धम्भिर्व्ये वस्यापूर्वकंवधः म
मपस्थापिसाधनांप्रमाणांवेदवम्नवेहितापत्थैर्वसममभकेभक्तानिषप्रभता रा॰
।अस्पधुमनविधानेनहर्तव्यंहीनकर्मणादतिविदितंसन्हाक्वोर्पतनिपिधते।त
थामिपथाः सैकृताःस्वमाःसामर्दृकमुपश्रातिः।उपपादितमादशाः संभवंति

पिंगश्रुपमश्रुकेशांतः पिंगाक्षस्त्वरणो ऽरुणः। छागस्थः सहस्रवत्पत्रसमाचीरः
नक्तलोचनः। तवमूर्त्तिप्रदानेनममपापंविनाशय। दंष्ट्राकनालवदनोनीलांज
नसमाकृतिः। रक्ताक्षोसिगदापाणिर्मृत्युर्मापातुसर्वदा॰ दानमेवंविधेमंत्रैर्य
थाविधिसमाहितः। गोभूहिरण्यवस्त्रैश्चआचार्यंपूजयेत्सुधीः। एवंकुर्याद्विधानेन
विषदोषःप्रशाम्यतीति॰ विषनाडीस्तिथिधारसंदंक्षिणीणहगर्गः तिथि१५३७५
नाग८अद्रि७गिरि७रुद्र११वारिधि४गज८अग्नि३दिक्१०पावक३दिकच१०भा
स्करः१२मुनि७ ईभहर्संख्याः प्रथमातिथेः क्रमात्परंविषाख्यंघटिकाचतुष्टयमिति॰
तिथीनांपंचदशत्वात्तिथिशब्देनपंचदशसंख्योच्यते एवमग्रेपि एवंचसतिप्रथमांप्रति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं॰कौ॰ पद्मारभ्य एकोनविंशतितमीपर्यंतं विषं॰ द्वितीयायां षष्ठीमारभ्य नवमीपर्यं
तं विषं॰ एवमग्रेप्युक्तं विंश२० चतु४ द्वादश१२ दिक्च१० शैलाबाणाश्च५ तत्त्वानि
२५ यथाक्रमेणसूर्यादिवारेषु भवंत्यनंतरं नाड्यो विषाख्यं घटिकाचतुष्टयमिति॰
अत्रापि आदित्यवासरे विंशत्युत्तरं चतस्रः सोमवासरे चतुष्टयोत्तरं चतस्र इत्ये
वं व्यवस्था पूर्ववद्बोध्या॰ नक्षत्रविषनाड्यो नारदेनोक्ताः खमार्गणाः ५० वेदपक्षाः २४
खरामाः ३० सोमसागराः ४० वार्धिचन्द्राः १४ रूपदस्राः २१ खरामाः ३० सोमबाहवः २०
द्विरामाः ३२ रवाग्नयः ३० शून्यदस्राः २० कुंजरभूमयः १८ रूपपक्षाः २१ सोमदस्राः
२० वेदचंद्राः १४ चतुर्दश १४ शून्यचंद्राः १० वेदचंद्राः १४ षट्पक्षाः २६ वेदबाहवः २४ शू

४

न्यदस्राः २० शून्यचंद्राः १० पूर्णचंद्राः १० गजेंदव १८ तर्कचंद्राः १६ वेदपक्षाः २४
खरामाः ३० अश्विनीक्रमात्। आभ्यः परास्तु घटिकाश्चतस्रो विषसंज्ञिता इति।
अत्रापि अश्विन्यां पंचादश घटिकोत्तरं चतस्रो भरण्यां चतुर्विंशतिघटिकोत्तरं
चतस्रो घटिका विषनाड्य इत्येवं व्यवस्था पूर्ववद्बोध्या॥ ॥ अथ प्रयोगः। कर्त्ता शौ
चांते देशकालौ संकीर्त्य विषनाड्यां एतच्छिशुजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वा
रा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं रुद्रगर्गोक्तविधिना शांतिकमेकरिष्य इति संकल्प्य गणे
शपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणांतं कुर्यात्। आचार्यो पदत्रसंस्थितमितिस्थलस्थ
ण्डिलं कृत्वा यथाशक्ति पद्मादलस्पर्शं निर्मितानां हेमीनां रुद्रादिप्रतिमानां चतसृणां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मग्युत्तारणं कृत्वा पूर्वभागे मही द्यौरिति भुवं स्पृष्ट्वा तत्र ओषधयः संवदंत इति
सं॰कौ॰ चतुः प्रस्थपरिमितान्व्रीहीन्प्रक्षिप्य तैः स्थंडिलं परिकल्प्य तत्र कलशस्थापनो
दकपूरणे समंत्रके कृत्वा या ओषधी रिति सर्वौषधीः प्रक्षिप्य स्योनेति मृदः। अश्व
त्थेव इति पंचपल्लवान्कांडात्कांड इति दूर्वा हिरण्यरूप इति हिरण्यं याः फलिनीरि
ति फलं युवा सुवासा इति वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य सहिरत्नानीति पंचरत्नानि निःक्षिप्य
गंधद्वारामिति गंधादिना कलशं संपूज्य पूर्णा दर्वीति पूर्णपात्रं निधाय तत्र प्रतिमा च
तुष्टयं निधाय तत्रावाहनादिषोडशोपचारैर्देवताः पूजयेत्। कद्रुद्रायेत्यस्य कण्व
घोरो रुद्रो गायत्री पमायसोमं यमो यमो नुष्टुप्। अग्निर्मूर्द्धा विरूपोग्निर्गायत्री परं मृत्यो

५

रित्यस्य गृत्समदो मृत्युरुद्रस्त्रिष्टुप्पूजांते स्थंडिले पश्चिमभागस्थे ग्निं प्रतिष्ठाप्य
स्थापितोत्तरभागे ग्रहपूजनं कलशस्थापनांतं कृत्वा दध्यात्। चक्षुषी आज्येनेत्यं
ते ग्रहपीठदेवतान्वाधानं प्रसिद्धं। त्याकृत्वा रुद्रप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः
समिच्चरुघृताहुतिभिः यममग्निं मृत्युं च तावतीभिस्तद्द्रव्याभ्याहुतिभिः ता एव देवता
स्तिलाहुतिभिस्तत्संख्याभिः शेषेणेत्यादि प्रणीताप्रणयनांते आज्यनिर्वापः। आ
ज्येन सह सह सिद्धान्नस्य पर्यग्निकरणं। संमार्गांते च रोरस्नावधिश्रयणमभिघारणं कृ
त्वोरगुद्वासनादि आज्यभागांते ग्रहपीठदेवता उद्दिश्य यथान्वाधानं त्यागे कृते प्र
त्येकमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तं समिच्चरुघृतात्मकद्रव्यत्रयं रुद्रायः एवं यमाय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अग्नये॰ मृत्यवे एवं तत्संख्याहुतिपर्याप्तं तिलद्रव्यं रुद्रादिभ्यो नमयेत्तित्यागेक्क
स॰कौ॰ तेऽत्र लिखितहित आचार्यस्तत्तन्मंत्रैर्जुहुयात्। प्रायश्चित्तहोमांते लोकपाले।
भ्यो ग्रहपीठदेवताभ्यश्च बलिदानं रुद्रयमाग्निमृत्युभ्यांते क्षेत्रपालाय। पूर्णाहु
त्यं प्रणीताविमोकः। कलशद्वयोदकाभिषेकः। समुद्रज्येष्ठेत्यादिभिर्मंत्रैः श्री
यतां भगवानीश इत्यादिभिश्चतुर्भि। श्लोकैश्च तत्र एतेरेवश्लोकैः समाहितस्य के
कां देवतामाचार्याय दद्यात्। ततस्तस्मै गोहिरण्यवस्त्राणि तन्निष्क्रयं वा दद्यात् तत्क
तस्य कर्मणः सांगतायै इमां दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे इति एवमृत्विग्भ्योपि यथा॰
शक्ति दक्षिणादानं॰ ततो ग्रहपीठदेवतानां पूजनविसर्जने आचार्यहस्ते प्रतिपाद

६

नं ब्राह्मणभोजनं चेति विषनाडीशांतिः। अथ यमलशांतिः। तत्रैतरेयिब्राह्मणं
पत्न्याहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत्। का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये मरु
त्वते त्रयोदशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्। तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षये
ऽन्नाइवेदचरमा अहे चेति आहुतिं वाऽहवनीये जुहुयात् अग्नये मरुत्वते स्वाहेति सा
तत्र प्रायश्चित्तिरिति आहिताग्नेः कृतप्रकृत्यारंभस्येष्टिः अकृततदारंभस्य पू॰
र्णाहुतिरिति वृत्तिकारः। आश्वलायनसूत्रकारेणानुपस्य भार्या गौर्वा यमौ जनये
दिष्टिर्मरुतइतिमारुतपाणएवोक्ताः। वृत्तिकृद्देवताद्वाभ्यां मरुतएवात्र देवतेत्यु
क्तः एवकाररसेनसिद्धांतभाष्यकृतापि तदुपपादनाच्च न पूर्णाहुतिरिति तद्दीप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं॰कौ॰ मेवकारव्याख्यान्तरं च निरुक्तायनादरादुपेक्षणीयं। अनाहिताग्निस्तु गृह्याग्नि
मत आह कारिकाकारः। अथ यस्य वधूर्गौर्वा जनयेद्वै तु यमौ ततः समरुद्भ्यः
चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वेति॰ गृह्याग्निनाप्यन्यो बह्वृचस्तु कात्यायनो।
क्तप्रायश्चित्तं कुर्यात्॰ स्वगृह्योक्ताभावे परगृह्योक्तस्य लौकिकाग्नौ संभवात्॰
तत्र च नदीपगृह्ये पठितं अथातो यमलजनने विधिं व्याख्यास्यामो यस्य भार्या गौ
र्दासी वडवा वा विकृतिं प्रसवेत्तत्र प्रायश्चित्ती भवेत्पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां
कषायमुपाहरेत्प्लक्षवटोदुंबराश्वत्थसमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषां मिश्रम
यो हिरण्यं दूर्वांकुरैः सर्वौषधीभिरष्टौ कलशानापूर्य दंपती स्नपयेत्। आपो हि॰

७

ष्ठेति तिसृभिः कयानइत्यृग्भ्यां पंचेंद्रेण पंच वारुणेदमापः प्रवहतेत्यपाघमि
ति स्नापयित्वालंकृत्यन्तो दर्भेषूपवेशयति॰ मारुतं स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभा
गाविष्ट्वाज्याहुतिर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नपनमंत्रैः स्थालीपाकस्य जुहोति॰ अग्नये स्वा
हा सोमाय॰ पवनाय॰ पावकाय॰ मारुताय॰ मरुद्भ्यः। यमाय। अंतकाय॰ मृत्यवे॰ अग्न
ये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतद्देवगृहोद्यानेषु उलूकः कपोतो गृध्रश्येनो वा प्रविशेत्॰ स्तं
भो वा परोहेत्। वल्मीकं मधुजालं वा स्रवेदुदकुंभप्रज्वलने आशनशयनयानभंगे
गृहगोधिकाकृकलाससरीसृपसर्पणे छत्रध्वजविनाशे अन्येषूत्पातेषु एतद्देव॰
प्रायश्चित्तं ग्रहशांतिं चोक्तेन विधिना कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्तिवाच्याशिषः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं·कौ·

प्रतिगृह्णीयादिति विहृति प्रसवोपमलोत्पत्तिः अग्निः पूरितेषु कलशेषु कषायैः
सर्वसारैः शाखाभिर्गौरसर्षपैर्मिश्रितं हिरण्यं प्रक्षिप्य दूर्वाकुरणां सर्वौषधीनां च
प्रक्षेपः कार्यः पंचेंद्रामंत्रायस्मिन् तत्पंचेंद्रं सूक्तं एवमन्यत् उदमितिऋक् अ
पाद्यं अपनः शोशुचदघमिति सूक्तम् उत्पाते स्वित्यनंतरं भूकंपोल्कापातकाक
सर्पसंगमप्रेक्षणादिष्विति क्वचित्पाठः आहिताग्निधिरिकर्माहृतपुरोडाशस्थाने
विहितस्य मारुतस्थालीपाकस्य प्रायश्चित्तसमाख्याया तुल्यकार्यत्वपुरोडाशेन स
ह समुच्चयं वदन्त्योन मोमान्येभ्यः ॥७॥ अथ प्रयोगः॥ मम भार्यायाय मलजननसू
चितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मिष्टापष्य इति श्रौताग्निमत्तो

८

गृह्याग्निमतस्तु मारुतस्थालीपाकेन यक्ष्य इति संकल्पः। अकृतप्रकृत्यारंभस्य
तत्तत्स्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामीति अग्निप्रत्यक्षत्रयहमरवं कात्यायनोक्तं प्राय
श्चित्तं करिष्य इति गणेशपूजनाद्याचार्यवरणांतं कृत्वा तत् आचार्यो परत्रेत्यादि
नाभ्युदयं विधाय मागादिक्रमेयौ धान्योत्ताक्ष दिक्क महीः द्यौनित्यादि विधिनाक
लशाद्युक्त पूर्णं तं कृत्वा हिरण्यरूप इति हिरण्यं कषायादि सहितं प्रक्षिप्य कांडा
दिति दूर्वा या औषधीरिति मंत्रौषधीश्च प्रक्षिप्य गंधादि प्रक्षेपादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं॰को॰

४७२८

३ वर्षदीपोति॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts